

ISSN 0203-9494

ПРОБЛЕМИ СЛОВ'ЯНОЗНАВСТВА

36

1987

МІНІСТЕРСТВО ВИЩОЇ І СЕРЕДНЬОЇ
СПЕЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ УРСР
ЛЬВІВСЬКИЙ ОРДЕНА ЛЕНІНА ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ім. ІВАНА ФРАНКА

ПРОБЛЕМИ СЛОВ'ЯНОЗНАВСТВА

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ МІЖВІДОМЧИЙ
НАУКОВИЙ ЗБІРНИК

Виходить з 1970 р.

ВИПУСК 36

ІСТОРІЯ ЗАРУБІЖНИХ
СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ

Л Ь В І В
ВИДАВНИЦТВО ПРИ ЛЬВІВСЬКОМУ
ДЕРЖАВНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ
ВИДАВНИЧОГО ОБ'ЄДНАННЯ «ВИЩА ШКОЛА»
1987

В сборнике освещаются актуальные вопросы истории зарубежных славянских народов, их исторических связей и сотрудничества с народами Советского Союза. Значительное внимание уделено проблемам славянской историографии.

Для научных работников, преподавателей и студентов вузов, учителей, пропагандистов.

Библиогр. в конце статей.

Редакційна колегія: проф., д-р іст. наук В. П. Чугайов (відп. ред.), доц., канд. іст. наук В. П. Чорній (заст. відп. ред.), проф., д-р філол. наук К. К. Трофимович (заст. відп. ред.), доц., канд. іст. наук М. Г. Крикун (відп. секр.), чл.-кор. АН УРСР, проф., д-р філол. наук Г. Д. Вєрвєс, проф., д-р іст. наук І. М. Гранчак, проф., д-р іст. наук А. Ф. Кізченко, доц., канд. філол. наук В. А. Моторний, проф., д-р іст. наук І. М. Теодорович, проф., д-р філол. наук П. П. Чучка.

Адреса редколлегии: 290000 Львів, вул. Університетська, 1. Львівський державний університет, кафедра історії південних і західних слов'ян.

Редакція історико-філологічної літератури
Зав. редакцією Д. С. Карпин

0503030000—081
П 561—87
M225(04)—87

© Видавниче об'єднання
«Вища школа», 1987

СТАТТІ

В. П. ЧУГАЙОВ, проф.,
Г. М. КИПАРЕНКО, доц.,
Л. О. ЗАШКІЛЬНЯК, доц.,
Львівський університет

УКРАЇНЬСЬКА РАДЯНЬСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРО ВПЛИВ ВЕЛИКОГО ЖОВТНЯ НА ЗАРУБІЖНІ СЛОВ'ЯНСЬКІ КРАЇНИ

Жовтень 1917 року відіграв у розвитку людства виняткову роль. «Велика Жовтнева соціалістична революція, — зазначається у новій редакції Програми Комуністичної партії Радянського Союзу, — стала переломною подією всесвітньої історії, визначила генеральний напрям і основні тенденції світового розвитку, поклала початок нездоланному процесові — заміні капіталізму новою, комуністичною суспільно-економічною формацією» [1, с. 148]. Встановивши соціалістичний лад у нашій країні, вона водночас могутньо вплинула на розвиток революційного руху в усьому світі. Особливе значення мала Жовтнева революція для історичної долі слов'янських народів. З піднесенням під її впливом широкого революційного, національно-визвольного руху пов'язане відновлення незалежності Польської, створення Чехословацької та Югославської держав, великі революційні виступи трудящих Болгарії. Вплив Жовтня на слов'янські країни цим не обмежився. У ширшій перспективі він знайшов прояв у перемозі в цих країнах народно-демократичних революцій, будівництві нового, соціалістичного суспільства. Все це зумовило підвищений інтерес радянської історичної науки до вивчення історії зарубіжних слов'янських країн. Багато зробили в цьому напрямі наукові колективи Інституту слов'янознавства і балканістики АН СРСР, кафедри історії південних і західних слов'ян Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова, вчені Ленінграда, Мінська, інших осередків вітчизняної славістики.

Піднесення революційного та національно-визвольного руху в слов'янських країнах під впливом Великого Жовтня широко відображено в узагальнюючих працях з історії Польщі, Чехословаччини, Болгарії, Югославії, виданих у 50-ті—на початку 60-х років, у монографіях М. В. Миска, І. С. Яжборовської, Я. Б. Шмерала, М. А. Бірмана, Ю. О. Писарева, у ряді колективних досліджень та збірників статей. Всебічно розкрито участь польських, чехословацьких, болгарських та югославських інтернаціоналістів у Жовтневій революції та захисті її здобутків у працях О. Я. Манусевича, О. Х. Клеванського, В. В. Зеленіна.

Чималий доробок у дослідження впливу Великого Жовтня на піднесення революційного руху в слов'янських країнах належить ученим Української РСР. Протягом кількох останніх десятиліть ними опубліковано ряд монографій, велику кількість статей з цієї

тематики. Цей матеріал потребує історіографічного аналізу. Мета авторів цієї статті — показати етапи дослідження і вклад українських радянських істориків у висвітлення розвитку революційного руху в Польщі, Чехословаччині, Болгарії та Югославії в 1917—1923 рр.

Як у довоєнні, так і в перші повоєнні роки на Україні (і в цілому в радянській історіографії) з'явилося небагато наукових досліджень з названої проблематики. З другої половини 50-х років, після XX з'їзду КПРС, вивчення історії зарубіжних соціалістичних країн помітно активізувалося. Для нового етапу досліджень було характерне усунення ряду схематичних нашарувань, притаманних попереднім працям, вихід на творчий аналіз і вивчення багатоманітного фактичного матеріалу, освоєння нової теоретичної бази, що містилась у рішеннях XX партійного з'їзду. Все це створювало умови для ґрунтовного марксистсько-ленінського аналізу складних питань історії слов'янських країн 1917—1923 рр. Плідній розробці цих питань, зокрема по лінії академічних установ, сприяла діяльність відділу історії країн народної демократії Інституту історії АН УРСР. Активніше приступили до вивчення історії братніх соціалістичних країн на кафедрах історичних факультетів університетів та педінститутів.

Безпосередній вплив на стан історичних досліджень в УРСР у цілому справила наукова сесія з питань розвитку гуманітарних наук у республіці, що відбулася в 1958 р. Після наради сталися серйозні зміни в організації історичних досліджень у вузах і академічних закладах [96, 1958, № 5, с. 218—226]. У 1961 р. було створено об'єднану наукову раду з координації наукових досліджень у галузі слов'янознавства, яка визначила їх головні напрями [96, 1961, № 3, с. 153]. Результатом роботи було розширення проблематики досліджень, а також кола науковців, що працювали на цій ділянці. Успішний розвиток досліджень з історії зарубіжних соціалістичних країн на Україні, поява нових наукових осередків у цій галузі зумовили створення в 1975 р., згідно з рішенням Президії АН УРСР, координаційної наукової ради з проблем світової системи соціалізму, міжнародного робітничого і національно-визвольного руху, яку очолила член-кореспондент АН УРСР І. М. Мельникова [96, 1976, № 2, с. 150—151]. Посилення координації наукових досліджень, зосередження зусиль науковців на найважливіших проблемах історії зарубіжних соціалістичних країн, їх зв'язків і співробітництва з СРСР дало позитивні наслідки: у 70—80-х роках з'явилися численні монографії, брошури і статті з цієї тематики. Новий імпульс розвитку історичних досліджень, зокрема у розглядуваній галузі, дали рішення XXVII з'їзду КПРС, підготовка до відзначення 70-річного ювілею Великого Жовтня.

Почесне місце у працях українських радянських учених посідає з'ясування зв'язків В. І. Леніна з революційним рухом у зарубіжних слов'янських країнах. Робота з цієї тематики особливо активізувалася на рубежі 70-х років у зв'язку з відзначенням 100-річчя від дня народження вождя Жовтневої революції. Вплив

В. І. Леніна та його теоретичної спадщини на революційний рух у країнах Центральної та Південно-Східної Європи висвітлюється у колективній монографії, підготовленій Інститутом історії АН УРСР [32]. Серед її авторів — І. М. Мельникова, П. М. Калениченко, П. С. Сохань, І. А. Петерс, Б. І. Співак, О. С. Бейліс, С. П. Мовчан. Окремі статті на цю ж тему в різний час опублікували В. Я. Куплевахський, Б. І. Співак, І. М. Теодорович, О. В. Хланта, А. І. Черній, Г. Й. Чернявський [58; 89; 90; 94; 98; 109; 113]. У названих працях простежуються ленінські оцінки піднесення революційної боротьби у слов'янських країнах під впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції. Автори висвітлюють поширення ідей В. І. Леніна, його праць у Польщі, Чехословаччині, Болгарії, Югославії, показують, що революційний рух у слов'янських країнах був тісно пов'язаний з ім'ям В. І. Леніна; трудящі цих країн черпали насагу у скарбниці революційного вчення вождя. У центрі уваги авторів — боротьба В. І. Леніна і Комінтерну за згуртування революційних елементів у робіничому русі слов'янських країн і створення в цих країнах комуністичних партій. Цьому служили, зокрема, й особисті контакти В. І. Леніна з керівними діячами комуністичного руху Г. Димитровим, А. Запотоцьким, Б. Шмералем, Х. Кабакчевим, його товариські поради. Автори підкреслюють, що безпосередня допомога В. І. Леніна відіграла величезну роль у переході революційної соціал-демократії слов'янських країн на ідейні, політичні та організаційні позиції більшовизму, у становленні комуністичних партій. У цілому, однак, зв'язки В. І. Леніна з революційним рухом цих країн простежені лише в загальних рисах, тема потребує дальшої всебічної розробки.

Протягом усього повоєнного часу основна увага дослідників, що вивчали вплив Великого Жовтня на зарубіжні слов'янські народи, зосереджувалася навколо двох основних питань — участі іноземних інтернаціоналістів у Жовтневій революції та громадянській війні у Росії й на Україні і розвитку революційного руху безпосередньо в слов'янських країнах.

Яскравим проявом міжнародного впливу Жовтневої революції була участь десятків тисяч зарубіжних трудящих у боротьбі за владу Рад. «Наш народ не забуде зарубіжних борців-інтернаціоналістів, які кинули клич «Руки геть від Радянської Росії!», які стали зі зброєю в руках на захист завоювань Жовтня», — зазначається у Зверненні ЦК КПРС «До радянського народу» [2].

Ця тема активно досліджувалася радянськими істориками та науковцями братніх країн наприкінці 50-х і в 60-ті роки. В її розробці активну участь взяли й українські радянські історики. Природно, що в центрі уваги останніх була діяльність іноземних громадян у 1917—1920 рр. на території України. Ці питання широко висвітлювалися на республіканських наукових конференціях і сесіях у 1966—1967 рр. [17; 68]. Опубліковано ряд праць [39; 41; 83], в яких дається загальний нарис революційної діяльності іноземних революціонерів на Україні в 1917—1920 рр.

Підсумком дослідження теми в 50—60-ті роки стала монографія «Зарубіжні інтернаціоналісти в рядах борців за владу Рад на Україні (1917—1920)», підготовлена Інститутом історії АН УРСР до 50-річного ювілею Великої Жовтневої соціалістичної революції [28]. В її написанні брали, зокрема, участь І. М. Мельникова, П. М. Калениченко, І. М. Кулинич, П. С. Сохань (у спів-авторстві з болгарським істориком П. Панайотовим), І. А. Петерс. У книзі висвітлюється діяльність інтернаціоналістів як у цілому, так і найбільших національних груп — поляків, чехів, словаків, болгар, югославів — у боротьбі за встановлення Радянської влади на Україні, на фронтах громадянської війни проти білогвардійців та інтервентів. Використавши і ввівши у науковий обіг великий фактичний матеріал, почерпнутий з багатьох центральних, республіканських і місцевих партійних та державних архівів, а також архівів братніх країн, автори наводять велику кількість невідомих або забутих яскравих історичних фактів, десятки імен синів братніх народів, які зі зброєю в руках захищали вітчизну Великого Жовтня. На великому фактичному матеріалі у монографії показано, що рух інтернаціоналістів виник і розвинувся на базі єдності класових інтересів трудящих різних національностей. Комуністична партія провела велику роботу в справі розвитку класової свідомості іноземних трудящих, залучення їх до боротьби за справу соціалізму. Участь трудящих зарубіжних країн у Жовтневій революції та громадянській війні стала яскравим виявом пролетарського інтернаціоналізму, найактивнішою, дієвою формою міжнародної пролетарської солідарності. Автори підкреслюють, що в загальній багатомільйонній масі трудящих Країни Рад, які боролися на фронтах громадянської війни, питома вага зарубіжних інтернаціоналістів була відносно невеликою. Однак політичне значення їхньої участі у захисті здобутків Жовтня величезне. Книга одержала високу оцінку науковців [96, 1968, № 6, с. 152—153].

Авангардна роль іноземних комуністичних груп, що працювали під безпосереднім керівництвом партії більшовиків, стала в 70-ті роки предметом дослідження В. Ю. Мельниченка [64; 65]. В його монографії «Діяльність іноземних комуністичних груп на Україні (1918—1920)» розглядається утворення іноземних комуністичних груп, їх структура. Багато уваги приділено ролі зарубіжних комуністів у залученні іноземних громадян до лав Червоної Армії, у формуванні інтернаціональних частин, революційній агітації та пропаганді серед співвітчизників, діяльності по розкладові військ інтервентів.

З окремих національних груп найбільш детально й глибоко висвітлено діяльність польських інтернаціоналістів. Перша на Україні дослідницька праця на цю тему належить І. І. Белякевичу, який протягом тривалого часу розробляв різні аспекти теми. Це монографія про участь польських робітників і солдатів у підготовці Жовтневої революції в Росії [9]. В ній були лише намічені головні напрями вивчення теми, автор спирався на існуючу літературу та періодику. В наступних працях (їх понад 20) І. І. Белякевич поглиблював вивчення цієї теми, залучаючи значну кількість

матеріалів з польських та радянських архівів. У центрі уваги знаходилися питання участі поляків у підготовці й перемозі Жовтневого збройного повстання в Петрограді, зокрема ролі СДКПІЛ у згуртуванні поляків на боротьбу за перемогу соціалістичної революції [10; 13; 14], польських збройних формувань на території Росії та їх участі у встановленні Радянської влади [11; 16], а також вкладу польських інтернаціоналістів у боротьбу за перемогу Радянської влади на Україні [12; 15].

Одночасно, починаючи з другої половини 50-х років, участь польських трудящих у Жовтневій революції та громадянській війні на Україні послідовно досліджує П. М. Калениченко [37]. Йому належить відповідний розділ у згаданій колективній монографії [28, с. 63—136], в якому подано узагальнену картину діяльності польської еміграції на Україні, охарактеризовано діяльність усіх основних політичних угруповань поляків на Україні, визначено головні центри їх зосередження, участь у діяльності органів та установ Радянської влади. Результати розробки цієї теми дослідник узагальнив у монографії «Брати по класу — брати по зброї», що вийшла друком у 1973 р. [42]. Праця стала справжньою енциклопедією про поляків — учасників революції та громадянської війни на Україні. В ній відтворено імена майже всіх найбільш активних польських інтернаціоналістів, що діяли на Україні, проаналізовано діяльність польських осередків і центрів. Цінність праці полягає у залученні до наукового обігу величезного маловідомого, насамперед архівного матеріалу, який дає достатньо повне уявлення про вклад польських революціонерів в інтернаціональну справу перемоги пролетарської революції.

Слід відзначити також праці Г. С. Кручковича, який опублікував кілька статей про поляків — учасників боротьби проти інтервенції та контрреволюції на Україні в 1919—1920 рр. [48; 49]. Дослідник прослідкував шлях і долю радянських військових формувань, що склалися переважно з польських інтернаціоналістів.

Досить детально простежено діяльність на Україні болгарських інтернаціоналістів. Низка праць з цього питання належить П. С. Соханю [28, с. 179—220; 82; 84; 86]. Дослідник зазначає, що у ставленні болгар до Жовтневої революції та Країни Рад поряд з класовою солідарністю значну роль відігравали також традиційні дружні, особливо революційні зв'язки з народами Росії.

На Україні, зокрема в її південній частині, проживало болгарське населення. Вивченням участі трудящих болгар цього регіону у Великій Жовтневій соціалістичній революції та в боротьбі з іноземними інтервентами у 1917—1920 рр. протягом багатьох років займався М. Д. Дихан. Він присвятив цьому питанню ряд книг і велику кількість статей у радянській та болгарській періодиці (написаних почасти у співавторстві з А. Д. Бачинським, М. Ю. Раковським та ін.) [3; 4; 21; 22; 24; 26]. У них, зокрема, досліджено діяльність у 1919 р. на Україні Центрального бюро Болгарських комуністичних груп РКП(б) і його друкованого органу — газети «Комуна», участь болгар у бригаді Котовського [23], життєвий шлях визначних болгарських революціонерів-інтернаціоналістів

Асена Христова, Стояна Джорова, Георгія Садаклія, Владимира Райнова та ін. [20; 25; 27].

Порівняно менше вивчався українськими істориками бойовий шлях чехословацьких і югославських інтернаціоналістів. Діяльність обох цих національних груп досліджував І. А. Петерс [28, с. 137—178; 69; 70; 71]. У центрі його уваги — робота чехословацьких та югославських комуністів серед своїх співвітчизників у Росії та на Україні. Залучивши значний фактичний матеріал, почерпнутий у ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС та в інших архівах, автор простежує такі основні напрями діяльності комуністичних організацій, як агітація серед колишніх військовополонених за вступ до лав Червоної Армії, підготовка кадрів політичних працівників як для роботи в Радянській республіці, так і для відправки на батьківщину, робота по розкладу чехословацьких та югославських частин у білогвардійських військах, видавнича діяльність тощо.

Невелике повідомлення про участь чехів і словаків у боротьбі за владу Рад на Україні належить П. І. Гарчеву [19].

Змістовну, насичену новим фактичним матеріалом статтю про діяльність Югославської групи РКП(б) опублікував М. А. Кольга [46]. Натомість стаття Н. А. Чепурко [107] носить переважно узагальнюючий характер. Перший у нашій країні історико-біографічний нарис про легендарного героя громадянської війни Олеко Дундича написав О. П. Молчанов [67]. Автор, використавши матеріали Центрального державного архіву Радянської Армії, а також Ровенського краєзнавчого музею, наводить ряд маловідомих яскравих фактів, що характеризують бойовий шлях Дундича. Разом з тим він некритично сприйняв різні вигадані версії про походження Дундича та його діяльність на батьківщині до початку світової війни.

Можна сказати, що у цьому напрямі досліджень зроблено багато. Сьогодні відомі майже всі головні аспекти теми, і далі вивчення може внести лише певні деталі й факти, які навряд чи змінять загальну картину. Однак це не означає, що не залишилося нез'ясованих питань. Наприклад, немає цілковитої ясності щодо чисельності іноземних громадян — учасників Жовтневої революції та громадянської війни, яка, до того ж, постійно змінювалася. Автори такого солідного видання, як охарактеризована вище колективна монографія про діяльність інтернаціоналістів на Україні, не змогли визначити навіть приблизно кількість іноземців-борців за владу Рад і обмежилися констатацією факту, що в революційній боротьбі на Україні брала участь «велика кількість» зарубіжних трудящих [28, с. 13]. Недостатньо вивчене питання про соціальний склад, соціальне походження іноземних революціонерів. Зовсім слабо з'ясовані зв'язки інтернаціоналістів з революційним рухом у своїх країнах як під час їхнього перебування в Росії, так і після повернення на батьківщину.

Українські радянські дослідники чимало зробили у дослідженні піднесення революційного руху в слов'янських країнах під впливом Великого Жовтня. Найбільша активність у вивченні цих питань припадає на 50—60-ті роки, особливо у зв'язку з відзна-

ченням 40-річчя та 50-річчя Жовтневої революції. До цих дат вийшли в світ численні дослідження, відбулися наукові сесії та конференції. Ряд дослідників продовжував розробку проблеми і в наступний період. Однак інтенсивність і результативність науково-дослідної роботи останнім часом дещо зменшилася. У загальних рисах ця тема знайшла відображення у працях І. М. Кулинича [50; 53].

До найважливіших питань, що привертати й продовжують привертати увагу радянських дослідників, належить вивчення піднесення революційного і національно-визвольного руху на польських землях під впливом ідей Жовтня*. Одним з перших дослідників на Україні до цієї теми звернувся І. М. Теодорович. Він опублікував дві невеликі розвідки, присвячені історії революційної боротьби польських трудящих у 1914—1918 рр. і відновленню незалежності Польщі [92; 94]. Це були лише перші спроби підійти до головних проблем.

Майже одночасно питаннями польського революційного руху зацікавився П. М. Калениченко, який розпочав дослідження з вивчення діяльності Польського тимчасового революційного комітету [35]. Саме йому вдалося вперше ввести у науковий обіг архівні матеріали Польревкому, дати засновану на аналізі документів оцінку діяльності цього зародка польського революційного уряду. Неодноразово звертаючись до цієї теми, дослідник, на жаль, не зміг опублікувати монографічне дослідження, присвячене цій цікавій сторінці діяльності польських революціонерів.

У наступні роки П. М. Калениченко переключився на розробку двох тем, які дістали у нього монографічне опрацювання. Починаючи з 1958 р., у науковій періодиці та спеціальних виданнях почали з'являтися його праці з питань революційного руху на польських землях у 1917—1919 рр. Невтомний дослідник, П. М. Калениченко зібрав і узагальнив величезний документальний матеріал з радянських і польських архівів, періодичної та мемуарної літератури по темі розвитку визвольної боротьби польських трудящих під впливом Великого Жовтня. У 1971 р. вийшла друком його ґрунтовна монографія «Великий Жовтень і революційний рух у Польщі» [40], незабаром перекладена польською мовою і видана у ПНР. Порушуючи в книзі чимало вагомих питань, історик, зрозуміло, не міг на кожне дати вичерпну відповідь. Однак ця праця залишається й досі найповнішим дослідженням у радянській історіографії з даної проблеми. Автор змальовує соціально-економічні та політичні передумови революційного піднесення, торкається питання відновлення незалежності Польщі, детально висвітлює розвиток робітничого, селянського і національ-

* У цій статті розглядаються лише праці про вплив Великого Жовтня на революційний рух трудящих на землях стічно польських і чехословацьких. Історіографія революційно-визвольної боротьби народних мас Західної України та Західної Білорусії, поневолених буржуазно-поміщицькою Польщею, а також Закарпатської України, насильно включеної до складу Чехословацької буржуазної держави, становить окрему проблему.

но-визвольного рухів. У монографії переконливо показано вплив ідей Жовтневої революції на свідомість і революційну діяльність польських трудящих. Книга відзначається войовничою партійністю, в ній міститься гостра критика буржуазної історіографії, автор полемізує з деякими оцінками радянських і польських істориків. Разом з тим до монографії П. М. Калениченка були висловлені й певні зауваження, з якими не можна не погодитися. Автор дещо переоцінює зрілість і готовність широких мас трудящих до боротьби за створення Радянської республіки, спрощено змальовує національно-визвольний рух і його складові політичні сили. Застереження викликає і верхня хронологічна межа. Всі ці недоліки можна пояснити нерозробленістю окремих питань теми як у польській, так і в радянській історіографії.

У той час коли вчені ПНР зробили значний крок вперед у вивченні багатьох аспектів теми, в радянській історіографії ще немає праць, які б з позицій найновіших наукових досягнень висвітлювали революційний рух 1917—1920 рр. Мало уваги вчені УРСР приділяли вивченню окремих важливих питань поворотного в історії Польщі періоду 1917—1920 рр. Крім П. М. Калениченка, майже ніхто з дослідників не торкався питань виникнення й діяльності Рад робітничих та солдатських депутатів. Далеко не вичерпує теми невеличка замітка Б. Й. Тищика про діяльність Рад у Польщі [95]. Лише частково порушують тему колективні праці, підготовлені до 50-річчя і 60-річчя Жовтневої революції [18; 91]. Окремі аспекти радянсько-польських відносин у перші роки після перемоги Великого Жовтня розглядають Р. Г. Симоненко і І. М. Теодорович [80; 93]. У дослідженнях революційного руху під впливом Великого Жовтня українські історики майже не виходили за межі 1920 р. Виключенням є лише ряд статейних розв'язок В. М. Цятка, який досліджував боротьбу польських комуністів за маси в період революційного піднесення в 1923 р. [105], а також стаття П. П. Челака про повстання краківського пролетаріату [106]. Однак це лише окремі розвідки, що не дають цілісного уявлення про порушені питання. Поза увагою дослідників залишилися соціально-економічні аспекти теми, проблема відновлення незалежності й становлення державності Польщі. Небагато зроблено українськими істориками у дослідженні питань розвитку робітничого, селянського, демократичного руху цього періоду, радянсько-польських відносин, нарешті, практично не вивчався буржуазний табір у період революційного піднесення та ряд інших моментів.

Українські історики внесли певний вклад у висвітлення революційної та національно-визвольної боротьби чеського і словацького народів. Дослідники підкреслюють, що утворення Чехословацької республіки було результатом революційної боротьби чеських і словацьких трудящих, натхнених ідеями Великого Жовтня. Буржуазія лише скористалася плодами цієї боротьби: через зраду соціал-реформістами інтересів робітничого класу вона захопила владу в свої руки. У вивченні революційного руху в Чехословаччині домінують дві теми: Словацька Радянська респуб-

ліка і боротьба за створення й зміцнення Комуністичної партії Чехословаччини.

Розробкою першої з них займався В. І. Худанич [99; 100; 101; 102; 103; 104]. У його статтях простежено революційне піднесення на Словаччині під впливом Жовтневої революції, утворення робітничих Рад, роль Угорської Радянської республіки у розгортанні революційної та національно-визвольної боротьби словацького народу, створення Словацької Радянської республіки, яке було видатною подією в історії революційного та робітничого руху Чехословаччини, заходи Радянської влади у Словаччині, що передбачали соціалістичну перебудову економіки, її аграрна політика, організація Червоної Армії та Червоної міліції. Аналізуються причини загибелі Словацької Радянської республіки.

Процес утворення Комуністичної партії Чехословаччини вивчав у 50-ті роки В. Я. Куплевахський [54; 55; 56; 58]. Він навів певний фактичний матеріал, однак вузькість джерельної бази не дала змоги дослідникові змалювати розгорнуту картину подій. Пізніше, у 70-ті роки, це ж питання розробляли С. Ю. Пруниця і О. В. Хланта. У монографії [73] та статтях [74; 97; 98] вони простежують вплив Жовтневої революції на піднесення революційного руху в країні, в ході якого відбувався процес ідейного й організаційного розмежування революційних сил і правоопортуністичних елементів у робітничому русі. Детально висвітлено процес формування КПЧ. З її створенням боротьба за перемогу ленінської стратегії й тактики в робітничому русі набула цілеспрямованого й організованого характеру.

Висвітлюючи перші роки діяльності КПЧ, дослідники зупиняються на такому питанні, як вироблення компартією марксистсько-ленінської програми з національного питання, надзвичайно важливого в умовах Чехословаччини, де національні відносини залишалися надзвичайно гострими. Показуючи обговорення національного питання на I з'їзді КПЧ у 1923 р., історики розходяться в оцінці прийнятих з'їздом рішень. В. Я. Куплевахський категорично оголошує їх у корені помилковими [57]. На наш погляд, більш зважену оцінку дають С. Ю. Пруниця і О. В. Хланта [73, с. 49—50]. Рішення з'їзду з національного питання вони оцінюють у цілому позитивно, але разом з тим відзначають і недоліки (нерозуміння імперіалістичного характеру Чехословацької буржуазної держави, положення про так звану єдину чехословацьку націю), які свідчили про те, що партія ще не встигла позбутися залишків реформістської ідеології, ще не засвоїла в повному обсязі ленінську теорію з національного питання.

Українські радянські дослідники приділили увагу також таким питанням, як роль газети «Руде право» у боротьбі за створення і зміцнення КПЧ [47; 62], боротьба партії за зміцнення союзу робітничого класу і селянства [66], діяльність КПЧ у справі політичного виховання трудящих, боротьба партії за демократизацію народної освіти [79].

Питання революційного піднесення в Чехословаччині знайшли відображення в монографії І. А. Петерса [72]. Особливо яскраво,

на основі багатого матеріалу, запозиченого з центральних радянських і чехословацьких архівів, у книзі показано солідарність трудящих Чехословаччини з Радянською Росією, їхню боротьбу проти участі буржуазної Чехословаччини в антирадянській інтервенції, вимоги до уряду визнати де-юре Радянську республіку, встановити з нею мирні, добросусідські відносини.

До числа порівняно найглибше опрацьованих в українській радянській історіографії належить питання про розвиток революційного руху в Болгарії. Праці на цю тему почали з'являтися вже на початку 50-х років. З нагоди 40-річчя Жовтневої революції були опубліковані статті О. С. Бейліса [6], І. М. Кулинича [51], Г. М. Попова (у співавторстві з болгарським істориком Г. Д. Йордановим) [33], в яких у загальних рисах показано вплив Великого Жовтня на революційне піднесення в Болгарії. Автори, зокрема, розглядали недостатньо з'ясовані на той час питання про утворення у 1918 р. робітничих і солдатських комітетів, про виникнення в країні революційної ситуації, піддавали аналізу Солдатське повстання 1918 р. В цілому при вивченні впливу Великого Жовтня на розвиток революційного руху в Болгарії головна увага істориків зосереджувалася на питанні становлення БКП як партії марксистсько-ленінського типу, формування її стратегії й тактики. Висвітлювалося піднесення профспілкового і пролетарського молодіжного руху під впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції [76; 110].

Розроблялась (переважно у 50-ті роки) історія Вересневого антифашистського повстання 1923 р. Повідомлення на цю тему опублікував О. С. Бейліс [5]. Дослідженням цього питання займався П. Т. Рущенко, який опублікував ряд статей [75; 77], а пізніше — монографією [78]. Автор подав передісторію подій, розглянувши Вересневе повстання у широкому контексті впливу Жовтневої революції на болгарський революційний рух. П. Т. Рущенко докладно зупинився на діяльності БКП, проаналізував як її успіхи, так і помилки та прорахунки (помилкова тактика щодо Солдатського повстання 1918 р., у відносинах з БЗНС, щодо перевороту 9 червня 1923 р.), простежив процес виправлення партією допущених доктринерських помилок, вироблення нею курсу на збройне антифашистське повстання. Детально і скрупульозно описано хід повстання не тільки в цілому, а й у розрізі кожного округу, де воно відбувалося. Автор узагальнив великий і важливий матеріал. Показано масовий характер повстання, з'ясовано також причини його поразки, уроки і значення. Підкреслено, що повстання стало переломним моментом у процесі більшовизації БКП. Книга П. Т. Рушенка одержала позитивну оцінку у науковій літературі [31, с. 101]. Разом з тим були піддані критиці окремі помилкові положення, що містяться в монографії [8, с. 23—24].

Слабкою стороною праць з історії Болгарії, що з'явилися у 50-ті роки, була їх вузька джерельна база. Майже всі вони написані на основі публікацій.

Вивчення революційного руху в Болгарії під впливом Жовтня в 60—80-ті роки відзначається, по-перше, значним розширенням

джерельної бази: широко використовуються матеріали центральних та місцевих архівів СРСР і НРБ. По-друге, зростає науково-теоретичний рівень праць, вони звільняються від спрощень, доктринерсько-догматичного підходу, які давалися взнаки в попередні роки. Як найбільш визначні дослідники цієї теми виступають П. С. Сохань і Г. Й. Чернявський.

П. С. Сохань продовжив розпочату в 50-ті роки іншими істориками розробку питання про вплив Жовтня на перетворення партії тісних соціалістів у БКП [85], виправляючи окремі помилкові положення своїх попередників. Він підкреслює, що в перші дні після перемоги Жовтневої революції тісні соціалісти були, по суті, єдиною партією у міжнародній соціал-демократії, яка повністю, неподільно стала на бік більшовиків. П. С. Сохань чимало зробив у справі дослідження радянсько-болгарських революційних зв'язків [87].

У центрі наукових інтересів дослідника — життя і революційна діяльність Г. Димитрова, його зв'язки з Країною Рад. Книга П. Соханя про Г. Димитрова, яка вийшла двома виданнями [81], стала першою в радянській історіографії науковою біографією видатного болгарського революціонера-ленінця. Праця П. С. Соханя написана на основі вивчення великого джерельного матеріалу, почерпнутого з болгарських архівів (зокрема, ЦПА при ЦК БКП та Військово-історичного архіву), преси. Це дало змогу авторові ввести у науковий обіг чимало нових, невідомих або забутих фактів, пов'язаних з революційною діяльністю Г. Димитрова. Автор, зокрема, виявив понад 50 раніше не відомих документів, статей, листів видатного діяча БКП.

Аналіз теоретичної спадщини та революційно-практичної діяльності Г. Димитрова дозволив авторові зробити ряд важливих висновків. Широко показуючи вплив В. І. Леніна та його ідей на формування Г. Димитрова як партійного керівника нового типу, П. С. Сохань підкреслює, що Г. Димитров швидше й глибше, ніж інші керівники партії тісних соціалістів (перетвореної у травні 1919 р. у БКП), зумів з'ясувати те нове, що вніс В. І. Ленін у теорію і практику революційної боротьби. У своїй практичній революційній діяльності Г. Димитров уже тоді прагнув зжити слабкі сторони тісняцтва. Високо оцінює дослідник статті Г. Димитрова про єдиний фронт, опубліковані напередодні Вересневого повстання 1923 р., відзначаючи, що в них були, по суті, закладені основні ідеї того широкого антифашистського народного фронту, необхідність створення якого Г. Димитров всебічно обґрунтував на VII конгресі Комінтерну.

Позитивним моментом є те, що біографія Г. Димитрова подана на широкому тлі революційних подій, органічно вплітається в них. Г. Димитров постає перед читачем як керівник, що виріс з мас і тісно пов'язаний з ними.

Цій же темі присвячена монографія П. С. Соханя про зв'язки Г. Димитрова з Україною [88], а також окремі статті.

Однією з важливих ділянок діяльності БКП була її боротьба проти спроб міжнародного імперіалізму й болгарської реакції ви-

користати дислоковані в Болгарії військові формування російських білогвардійців для підготовки антирадянських авантур на міжнародній арені, а в самій Болгарії — для повалення уряду БЗНС. Це недостатньо розроблене в радянській історіографії питання досліджував Г. Й. Чернявський (спільно з болгарським істориком Д. Даскаловим) [109; 110]. На основі залучення матеріалів ЦПА при ЦК БКП, ЦДАЖР СРСР у монографії показано масову кампанію БКП, що принесла відчутні результати, за роззброєння врангелівської армії, діяльність комуністів по розкладу білогвардійських військ і сприяння масовому поверненню емігрантів на Батьківщину.

Щодо піднесення революційного руху в Югославії, то (за винятком історіографічних питань) воно показане лише в двох статтях В. І. Клокова й І. А. Петерса [45], О. С. Бейліса і С. П. Мовчана [32, с. 410—439]. В них простежено відгуки на Жовтневу революцію в південнослов'янських землях, повстання моряків австро-угорського військово-морського флоту в Которі, створення Югославської держави. В центрі уваги авторів — процес консолідації революційних сил у соціал-демократичному русі й утворення КПЮ, класові бої 1919—1920 рр. Загалом, як уже зазначалось у науковій літературі [8, с. 20], розробка цього питання відстає від його науково-політичного значення.

Вагомим напрямом досліджень українських радянських істориків є розробка проблеми міжнародної пролетарської солідарності. Один з її аспектів — інтернаціональні зв'язки трудящих Республіки Рад і зарубіжних слов'янських країн. Зарубіжні робітники і селяни активно виступали проти імперіалістичної інтервенції в Радянській країні, за встановлення мирних і дружніх відносин з нею, надавали їй матеріальну підтримку під час неврожаю і голоду в ряді районів у 1921 р. Ці питання в загальному плані висвітлено у працях О. А. Макаренка [60; 61], у колективній монографії, підготовленій Інститутом історії АН УРСР [63].

У свою чергу трудящі СРСР пильно стежили за розгортанням революційного руху в зарубіжних країнах, надавали всебічну допомогу революціонерам-емігрантам, які шукали захисту в нашій країні від терору і переслідувань у себе на батьківщині. Зокрема, велике співчуття радянських людей викликало Вересневе повстання 1923 р. в Болгарії. Цю проблему досліджували П. С. Сохань, Г. Й. Чернявський, В. В. Павленко та ін. На великому джерельному матеріалі автори показують відгуки в СРСР на болгарські події, зокрема в радянській пресі, допомогу трудящих Радянського Союзу жертвам білого терору в Болгарії, кампанію солідарності з болгарськими революціонерами. На жаль, слабко опрацьовано (принаймні, в рамках періоду 1917—1923 рр.) питання солідарності трудящих Республіки Рад з революційним рухом в інших зарубіжних слов'янських країнах.

Становить інтерес стаття М. Ф. Лебовича про солідарність трудящих слов'янських країн з Угорською Радянською республікою в 1919 р. [59].

Ряд праць має джерелознавчий характер. Г. М. Попов і М. І. Леднев спільно з болгарським істориком Г. Д. Йордановим досліджували відображення Жовтневої революції болгарською пресою різних політичних напрямів, зокрема партії тісняків [34]. Г. Й. Чернявський зробив огляд матеріалів, що містяться в архівах УРСР, з історії революційного руху в Болгарії та радянсько-болгарських відносин. Йому ж належать дослідження про відображення революційних подій у Болгарії в радянській пресі.

Окремі аспекти цієї проблеми висвітлювалися в історіографічному плані. Йдеться про статтю О. С. Бейліса і В. Н. Кутіка [8], в якій дано загальний аналіз розвитку історичного слов'янознавства в Українській РСР. У кількох інших статтях розглядається розробка питань піднесення революційного руху в Польщі [38; 43], Болгарії [29; 30; 31; 44; 114], Югославії [7; 108]. Проте тема ще не одержала достатнього історіографічного вивчення.

Сказане вище дає підстави для висновку, що в українській радянській історіографії проблема впливу Великого Жовтня на революційний рух у зарубіжних слов'янських країнах посідає чільне місце. Науковці зробили вагомий крок вперед у розробці таких питань, як утворення комуністичних партій і боротьба за їх більшовізацію, у висвітленні найкрупніших революційних виступів, а також руху солідарності трудящих з Радянською Росією. Про високий науковий рівень праць українських істориків свідчить той факт, що чимала їх кількість вийшла на шабель всесоюзних публікацій [3; 23; 35; 41; 61; 82; 90; 104], інші були опубліковані або перекладені в братніх країнах [20; 21; 22; 24; 26; 40; 44; 71; 81; 86; 88; 110; 111].

Однак вивчення впливу Великого Жовтня на зарубіжні слов'янські країни не було рівномірним. Щодо окремих аспектів теми, то найґрунтовніше висвітлювалися революційні події в Польщі та Болгарії, дещо менше — в Чехословаччині й зовсім мало — в Югославії. Найбільшу увагу дослідників проблема привертала, як уже зазначалося, в другій половині 50-х і в 60-ті роки, відтак інтенсивність її розробки послабшала. Одна з причин останнього — те, що на певному якісному рівні розвитку історичної науки головні аспекти проблеми спільними зусиллями радянської історіографії та історичної науки братніх країн були в основних рисах вивчені. Проте історична наука не стоїть на місці, її дальший розвиток ставить перед істориками нові запитання. Революційні суспільні перетворення, започатковані квітневим (1985 р.) Пленумом ЦК КПРС і XXVII партійним з'їздом, які становлять органічне продовження і розвиток звершень Жовтня, спонукають науковців до більш глибокого осмислення подій, чіткішої розстановки акцентів, введення у науковий обіг нового фактичного матеріалу, повнішого, детальнішого відтворення історичної дійсності. На наш погляд, залишається актуальною думка щодо підготовки монографії про вплив Жовтневої революції на зарубіжні слов'янські народи, висловлена на початку 70-х років. Відзначення 70-річного ювілею Жовтневої революції, безумовно, сприятиме розширенню фронту досліджень, присвячених її міжнародному впливу.

1. Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1986. 2. До радянського народу: Звернення Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу // Рад. Україна. 1987. 14 берез. 3. *Бачинский А., Дыхан М., Раковский М.* Деятельность болгар-интернационалистов на юге Украины (1919 г.) // Участие трудящихся зарубежных стран в Октябрьской революции. М., 1967. 4. *Бачинский А., Дыхан М.* Справжні друзарі. Одеса, 1969. 5. *Бейліс А. С.* Из истории Сентябрьского вооруженного восстания 1923 г. в Болгарии // Доп. та повід. Львів. ун-ту. 1955. Вип. 5, ч. 1. 6. *Бейліс О. С.* Велика Жовтнева соціалістична революція в Росії і революційне піднесення в Болгарії в 1917—1920 рр. // 40 років Великого Жовтня. Львів, 1957. 7. *Бейліс О. С., Мовчан С. П.* Висвітлення революційної боротьби народів Югославії 1917—1920 рр. в радянській і югославській літературі // Під впливом ідей Великого Жовтня. К., 1969. 8. *Бейліс О. С., Кутик В. Н.* Дослідження історії зарубіжних слов'янських країн в Українській РСР (1946—1971 рр.) // Укр. слов'янознавство. 1973. Вип. 8. 9. *Белякевич И. И.* Революционное содружество польских и российских трудящихся в 1917 году. Львов, 1957. 10. *Белякевич И. И.* Революційна діяльність петроградської групи СДКПіЛ в період підготовки Жовтневого збройного повстання (серпень—жовтень 1917 р.) // Історичні зв'язки слов'янських народів. К., 1963. 11. *Белякевич И. И.* З історії створення польських військових формувань в Росії напередодні I Всеросійського з'їзду військових поляків (березень—травень 1917 р.) // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. іст. 1965. Вип. 3. 12. *Белякевич И. И.* Групи СДКПіЛ і польські трудящі в боротьбі за владу Рад на Україні (VII. 1917—II. 1918 рр.) // Велика Жовтнева соціалістична революція — корінний поворот в історії українського народу. К., 1966. 13. *Белякевич И. И.* Участь поляків-інтернаціоналістів у діяльності Петроградського військово-революційного комітету під час Жовтневого збройного повстання 1917 р. // Пробл. слов'янознавства. 1978. Вип. 18. 14. *Белякевич И. И.* Поляки-червоногвардійці в Жовтневому збройному повстанні в Петрограді // Пробл. слов'янознавства. 1979. Вип. 20. 15. *Белякевич И. И.* Владислав Кобилянський — польський інтернаціоналіст, поборник влади Рад в Криму // Пробл. слов'янознавства. 1980. Вип. 22. 16. *Белякевич И. И.* Боротьба груп СДКПіЛ, секцій ППС-ліввиці, польських робітників і солдатів у Росії проти створення польської армії (березень—квітень 1917 р.) // Пробл. слов'янознавства. 1982. Вип. 26. 17. Велика Жовтнева соціалістична революція та її міжнародне значення: Тези доп. та повід. респ. міжвуз. наук. конф. Львів, 1967. 18. Великий Жовтень і міжнародний робітничий та національно-визвольний рух. Львів, 1967. 19. *Гарчев П. П.* Чехословацька Червона гвардія і Червона Армія у боротьбі за владу Рад на Україні на початку 1918 року // Пит. історії СРСР. 1974. Вип. 17. 20. *Дыхан М. Д.* Участь на болгарській революціонер-болшевик Асен В. Христов в Октомврийската революція и Гражданската война // Ист. преглед. 1959. Кн. 6. 21. *Дыхан М., Портной И.* Участь на трудещите се българи от Южна Бесарабия във Великата октомврийска социалистическа революция // Воен.-ист. сб. 1959. Кн. 2. 22. *Дыхан М.* Борбата на трудещите се българи от Южна Бесарабия под ръководството на болшевиките срещу интервентите в 1918—1920 г. // Воен.-ист. сб. 1960. Кн. 5. 23. *Дыхан М. Д.* Болгари в бригаде Г. И. Котовского // О дружбе вечной и нерушимой. Л., 1963. 24. *Дыхан М. Д.* Трудещите се българи в Бесарабия в борбата за победата на Великата октомврийска революция // Воен.-ист. сб. 1967. Кн. 3. 25. *Дыхан М.* Асен Христов. Одеса, 1969. 26. *Дыхан М. Д.* Бесарабските българи в Октомврийската революция и Гражданската война. София, 1971. 27. *Дыхан М. Д., Богова А. П.* Солдат трех революций. Кишинев, 1972. 28. Зарубіжні інтернаціоналісти в рядах борців за владу Рад на Україні (1917—1920). К., 1967. 29. *Иванцев И. Д.* Радянська історична література про вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на партію тісних соціалістів Болгарії // Укр. іст. журн. 1980. № 11. 30. *Иванцев И. Д.* Радянська історіографія про вплив ленінської теоретичної спадщини на болгарський революційний рух (1917—1923) // Пробл. слов'янознавства. 1981. Вип. 24. 31. *Иванцев И. Д.* Радянська історична література про вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на революційний рух в Болгарії (1917—1923 рр.) // Іст. дослідження. Історія зарубіж. країн. 1982. Вип. 8. 32. Інтернаціональна сила ленінських ідей: В. І. Ленін і революційний рух у країнах Центр. і Південно-Східної Європи. К., 1970. 33. *Иорданов Г. Д., Попов Г. Н.* Влияние Великой Октябрьской социалистической революции на преобразование Болгарской рабочей социал-демократической партии

(тесных социалистов) в Коммунистическую партию // Уч. зап. Харьк. ун-та. 1957. Т. 88. 34. *Йорданов Г., Леднев М. И., Попов Г. Н.* Відображення Жовтневої революції на сторінках марксистської періодичної преси Болгарії (1917—1919 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. 1970. Вип. 42. 35. *Калениченко П.* О деятельности Польского временного революционного комитета // Октябрьская революция и зарубежные славянские народы. М., 1957. 36. *Калениченко П. М.* Координація роботи в галузі слов'язнознавства // Укр. іст. журн. 1961. № 3. 37. *Калениченко П. М.* Участь польських трудящих у боротьбі за перемогу Жовтневої революції на Україні (березень 1917—квітень 1918 рр.) // Історичні зв'язки слов'янських народів. К., 1963. 38. *Калениченко П. М.* Радянська історіографія про революційний рух у Польщі в 1917—1920 рр. // Пит. нової та новітньої історії. 1966. Вип. 3. 39. *Калениченко П. М., Кулінич І. М., Сохань П. С.* Під єдиним прапором: Участь зарубіжних інтернаціоналістів у боротьбі за встановлення Радянської влади на Україні. К., 1966. 40. *Калениченко П. М.* Великий Жовтень і революційний рух у Польщі (листопад 1917—жовтень 1919 рр.). К., 1971. 41. *Калениченко П. М., Кулінич І. М., Сохань П. С.* Інтернаціоналісти на Україні // Інтернаціоналісти. М., 1971. 42. *Калениченко П. М.* Брати по класу — брати по зброї: Участь польських інтернаціоналістів у боротьбі за владу Рад на Україні (1917—1920). К., 1973. 43. *Калениченко П. М., Колесник В. П.* Радянська і польська сучасна історіографія про революційну боротьбу трудящих Польщі в 1917—1920 рр. // Укр. іст. журн. 1978. № 12. 44. *Калениченко П. М., Павленко В. В.* Українська історическа наука за історія на Българія и украинско-българските отношения // Изв. на Ин-та по история на БКП. 1980. Кн. 43. 45. *Клоков В. И., Петерс I. A.* Велика Жовтнева соціалістична революція і піднесення революційного руху в Югославії в 1918—1920 рр. // Наук. зап. Ін-ту історії АН УРСР. 1957. Т. 10. 46. *Кольга М. А.* Про Югославську групу РКП(б) та її діяльність в Радянській Росії // Укр. слов'язнознавство. 1971. Вип. 4. 47. *Кость С. А., Рожик М. Є., Фозикош А. П.* Роль газети „Rudé právo“ у боротьбі з опортунізмом, за створення Комуністичної партії Чехословащини (1919—1921) // Пробл. слов'язнознавства. 1982. Вип. 26. 48. *Кручкович Г. С.* З історії діяльності Польського бюро Правобережної України при ЦК КП(б)У в 1920 р. // Укр. слов'язнознавство. 1972. Вип. 6. 49. *Кручкович Г. С.* Участь польських інтернаціоналістів у боротьбі проти військ білогвардійців, інтервентів та внутрішньої контрреволюції на Україні в 1919 р. // Пробл. слов'язнознавства. 1977. Вип. 16. 50. *Кулінич І. М.* Революційний рух в країнах Центральної і Південно-Східної Європи під впливом Жовтневої революції. К., 1957. 51. *Кулінич І. М.* Розвиток революційного руху в Болгарії під впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції в 1917—1918 рр. // Наук. зап. Ін-ту історії АН УРСР. 1957. Т. 10. 52. *Кулінич І. М.* Координація досліджень з історії соціалістичного будівництва в європейських країнах народної демократії // Укр. іст. журн. 1965. № 1. 53. *Кулінич І. М.* Перші сторінки нового розділу історії Європи, відкриті Великим Жовтнем // Пит. нової і новітньої історії. 1978. Вип. 24. 54. *Куплевахский В. Я.* Борьба рабочего класса Чехословакии в 1921 году за партию нового типа // Зап. Харьк. с.-х. ин-та. 1957. Т. 17. 55. *Куплевахский В. Я.* Возникновение и борьба левого течения в рабочем движении Чехословакии (1918—1920) // Уч. зап. Харьк. ун-та. 1957. Т. 88. 56. *Куплевахский В. Я.* Преодоление раскола в коммунистическом движении Чехословакии (1921 год) // Зап. Харьк. с.-х. ин-та. 1958. Т. 22. 57. *Куплевахский В. Я.* Национальный вопрос в решениях I съезда Коммунистической партии Чехословакии // Тр. Харьк. с.-х. ин-та. 1961. Т. 28. 58. *Куплевахский В. Я.* В. И. Ленин і виховання чехословацьких марксистів у дусі пролетарського інтернаціоналізму (1920—1921) // Наук. праці з історії КПРС. 1966. Вип. 7. 59. *Лебович М. Ф.* Солідарність трудящих слов'янських країн з Радянською Угорщиною в 1919 р. // Історичні зв'язки слов'янських народів. К., 1963. 60. *Макаренко О. А.* Рух трудящих слов'янських країн на підтримку та захист радянських республік (1921—1923) // Історичні зв'язки слов'янських народів. К., 1963. 61. *Макаренко О. А.* Могучая сила пролетарской солидарности (1921—1925). М., 1976. 62. *Маляренко А. Н.* Комуністична газета «Руде право» в буржуазно-демократичній Чехословащині (1920—1939) // Вісн. Київ. ун-ту. 1959. № 2. Сер. філології та журналістики. Вип. 2. 63. *Международная солидарность трудящихся (1917—1923).* К., 1978. 64. *Мельниченко В. Ю.* Діяльність іноземних комуністичних груп на Україні (1918—1920). К., 1977. 65. *Мельниченко В. Ю., Мельниченко Г. М.* Сторінки

пролетарської солідарності: Діяльність Федерації іноземних комуністичних груп на Україні в 1919 році. К., 1977. 66. *Місюра В. П.* Страйкова боротьба сільсько-господарського пролетаріату Чехословаччини в 1919—1923 рр. // Тези доп. та повід. до XVIII наук. конф. Ужгород. ун-ту. Ужгород, 1964. 67. *Молчанов О. О.* Олеко Дундич. К., 1959. 68. Незборима сила ідей Жовтня: Матеріали наукової сесії «Історичне значення Великої Жовтневої соціалістичної революції в житті українського і польського народів». К., 1967. 69. *Петерс І. А.* Участь чехословацьких комуністів у захисті Радянської республіки в 1918—1920 рр. // Наук. зап. Ін-ту історії АН УРСР. 1957. Т. 10. 70. *Петерс І. А.* Югославські комуністи в Радянській Росії в 1918—1920 рр. // Укр. іст. журн. 1957. № 2. 71. *Петерс І. А.* До питання про діяльність чехословацьких комуністів в Радянській Республіці в 1918—1920 рр. // З історії чехословацько-українських зв'язків. Братіслава, 1959. 72. *Петерс І. А.* Чехословацко-советские отношения (1918—1934). К., 1965. 73. *Пруниця С. Ю., Хланта О. В.* Боротьба за перемогу пролетарського інтернаціоналізму в чехословацькому робітничому русі (1918—1938). К., 1974. 74. *Пруниця С. Ю., Хланта О. В.* Вплив перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції та будівництва соціалізму в СРСР на боротьбу за єдність пролетаріату Чехословаччини у 1918—1938 рр. // Іст. дослідження. Історія зарубіж. країн. 1978. Вип. 4. 75. *Рущенко П. Т.* Боротьба болгарських трудящих мас під керівництвом Комуністичної партії проти реакції і фашизму (кінець 1918—червень 1923 рр.) // Наук. зап. Станіслав. пед. ін-ту. Іст.-філол. серія. 1956. Т. 1. 76. *Рущенко П. Т.* З історії профспілкового руху в Болгарії (1915—1923) // Наук. зап. Станіслав. пед. ін-ту. Іст. серія. 1957. Вип. 2. 77. *Рущенко П. Т.* Народне антифашистське повстання 1923 року в Болгарії // Наук. зап. Станіслав. пед. ін-ту. Іст. серія. 1957. Вип. 2. 78. *Рущенко П. Т.* Великий Жовтень і революційний рух у Болгарії в 1923 р. Х., 1967. 79. *Сегеда В. М.* Вплив ідей Великого Жовтня на виховання трудящих Чехословаччини в дусі пролетарського інтернаціоналізму (1918—1920) // Пробл. слов'янознавства. 1977. Вип. 16. 80. *Симоненко Р. Г.* Боротьба Країни Рад за мир з Польщею у другій половині 1919 р. // Історичні зв'язки слов'янських народів. К., 1963. 81. *Сохань П. С.* Пламенний революціонер. Життя і революційна діяльність Георгія Димитрова. К., 1962. 82. *Сохань П. С.* Революційна пропаганда болгарських інтернаціоналістів на Україні в 1918—1920 гг. // Участь трудящихся зарубіжних стран в Великой Октябрьской социалистической революции и защите ее завоеваний. М., 1965. 83. *Сохань П. С.* Участь зарубіжних трудящих у боротьбі за перемогу Великого Жовтня на Україні // Укр. іст. журн. 1965. № 11. 84. *Сохань П. С.* Вогонь вічної дружби. К., 1966. 85. *Сохань П. С.* Великий Жовтень і партія тісних соціалістів Болгарії (1917—1919) // Під впливом ідей Великого Жовтня. К., 1969. 86. Участь трудящихся балканских стран в борьбе за власть Советов на Украине (1917—1920) // Actes du premier congr. intern. des études balkan et Sud-Est europ. IV. Hist. (XVIII—XIV S.). Sofia, 1969. 87. *Сохань П. С.* Очерки истории украинско-болгарских связей. К., 1976. 88. *Сохань П. С.* Георгій Димитров і Україна. К., 1982. 89. *Снівак Б. І. В. І.* Ленін і революційний рух в Чехословаччині // Наук. зап. Ужгород. ун-ту. 1963. Т. 50. 90. *Снівак Б. І. В. І.* Ленін і створення Комуністическої партії Чехословаччини // Вопр. истории КПСС. 1971. № 5. 91. Стратегія соціалізму в Польській Народній Республіці: Історическі очерки. К., 1977. 92. *Теодорович І. М.* З історії революційної боротьби польського народу в роки першої світової імперіалістичної війни // Наук. зап. Чернів. ун-ту. 1956. Т. 18. 93. *Теодорович І. М.* Из истории советско-польских отношений после победы Великой Октябрьской социалистической революции // Науч. ежегодник Чернов. ун-та за 1957 г. Черновцы, 1958. 94. *Теодорович І. М.* Ленін о встановленні незалежності Польщі // Науч. ежегодник Чернов. ун-та за 1959 г. Черновцы, 1960. 95. *Тищик Б. Й.* Перші Ради в Польщі (1918—1919) // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. юрид. 1971. Вип. 2. 96. Український історичний журнал. 97. *Хланта О. В.* Утворення КПЧ — перемога марксизму-ленінізму над опортунізмом у чехословацькому робітничому русі // Питання історії міжнародного комуністичного і робітничого руху. Ужгород, 1971. 98. *Хланта О. В.* Допомога В. І. Леніна революційним силам пролетаріату Чехословаччини у боротьбі за створення Комуністическої партії // Іст. дослідження: Історія зарубіж. країн. 1981. Вип. 7. 99. *Худанич В. І.* Революційна боротьба трудящих Словаччини в перші місяці після повалення Радянської влади // Доп. та повід. Львів. ун-ту. 1957. Вип. 7. Ч. 2. 100. *Худанич В. І.* Революційне піднесення на Словаччині

в листопаді 1918 р.—березні 1919 р. // Дукля [Пряшів]. 1958. № 4. 101. *Худаніч В. І.* Боротьба трудящих Словаччини за встановлення Радянської влади в 1919 році // Наук. зап. Ужгород. ун-ту. 1959. Т. 39. 102. *Худаніч В. І.* З історії спільної боротьби словацького і угорського народів проти монархії Габсбургів (листопад 1917—жовтень 1918 р.) // Наук. зап. Ужгород. ун-ту. 1959. Т. 38. 103. *Худаніч В. І.* З історії спільної боротьби трудящих Угорщини і Словаччини в 1919 році за встановлення Радянської влади // Українсько-угорські історичні зв'язки. К., 1964. 104. *Худаніч В. І.* Создание Словацкой Советской республики — воплощение ленинских идей интернационализма // Великий Октябрь и Венгерская Советская республика. М., 1983. 105. *Цятко В. М.* Боротьба комуністів Польщі за солдатські маси в період революційного піднесення 1923 р. // Пробл. слов'янознавства. 1977. Вип. 16. 106. *Челак П. П.* Під прапором інтернаціоналізму: До 50-річчя повстання робітничого класу Кракова 1923 р. // Укр. слов'янознавство. 1974. Вип. 10. 107. *Чепурко Н. А.* Участие трудящихся Югославии в Великой Октябрьской социалистической революции и гражданской войне на Украине // На путях дружбы и сотрудничества. К., 1981. 108. *Чепурко Н. А.* Питання солідарності трудящих Югославії з Країною Рад у 1917—1920 рр. в радянській історіографії // Укр. іст. журн. 1983. № 8. 109. *Черній А. І.* В. І. Ленін про революційний рух у Болгарії // Пит. нової та новітньої історії. 1969. Вип. 9. 110. *Чернявський Г. Й.* Возникновение и развитие пролетарского молодежного движения в Болгарии (1903—1939) // Уч. зап. Ин-та славяновед. АН СССР. 1957. Т. 15. 111. *Чернявський Г. Й., Даскалов Д.* Борбата на БКП против Врангелистския заговор. София, 1964. 112. *Чернявський Г. Й.* Крах змови російських білгвардійців у Болгарії (1922 р.) // Укр. іст. журн. 1975. № 6. 113. *Чернявський Г. Й.* Розробка В. І. Леніним проблем класової боротьби в Болгарії під впливом Великої Жовтня — початок марксистсько-ленінської історіографії новітньої історії Болгарії // Пробл. слов'янознавства. 1981. Вип. 24. 114. *Чорний В. П.* Дослідження історії Болгарії та радянсько-болгарських взаємин вченими УРСР (1945—1980) // Пробл. слов'янознавства. 1982. Вип. 26.

Стаття надійшла до редколегії 20.02.87

Н. А. ЯРКО, *мол. наук. співроб.*,
Інститут історії АН УРСР

ПІДТРИМКА КРАЇНОЮ РАД НАЦІОНАЛЬНО- ВИЗВОЛЬНОЇ І РЕВОЛЮЦІЙНОЇ БОРТЬБИ ПІВДЕННОСЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ У 1917—1920 рр.

Велика Жовтнева соціалістична революція, яка стала переломною подією всесвітньої історії, викликала глибокі революційні потрясіння в усьому світі, створила сприятливі умови для визвольної боротьби пригноблених народів. Вона була могутнім поштовхом для розгортання національно-визвольного і революційного руху в південнослов'янських землях Австро-Угорщини, що прискорило процес розпаду габсбурзької монархії.

Питання національно-визвольної і соціальної боротьби південнослов'янських народів та утворення об'єднаної незалежної південнослов'янської держави давно знаходяться у полі зору радянських і югославських істориків. Вони досліджувалися, зокрема, в працях учених нашої країни Ю. О. Писарева, Г. М. Славіна, М. М. Сумарокової, В. І. Клокова, І. А. Петерса, С. П. Мовчана

[6; 7; 8; 9; 10; 13]. Серед югославських істориків, які займалися розробкою цих питань, — М. Джурич, С. Димитрієвич, Б. Крізман, Н. Петрович, Б. Храбак, Ф. Чулінович, Д. Янкович [25; 26; 27; 28; 31; 32; 33].

Проте в працях як радянських, так і югославських учених не знайшов повного висвітлення такої важливий аспект, як ставлення Радянської Росії до революційної боротьби південнослов'янських народів і об'єднання їх в єдиній державі. В радянській історіографії частково це питання розроблене у працях Ю. О. Писарева [11; 12]. До нього зверталися деякою мірою і югославські вчені В. Вінавер, Н. Попович, Б. Храбак [21; 29; 30]. У працях цих дослідників розглянуті питання радянсько-сербських відносин під час мирних переговорів у Бресті в 1918 р., політики Радянського уряду щодо утворення незалежної південнослов'янської держави.

У цій статті робиться спроба показати підтримку Країною Рад національно-визвольної і революційної боротьби південнослов'янських народів у 1917—1920 рр., роль у цьому радянської преси і політики більшовицької партії щодо діяльності організацій югославських комуністів в Радянській Росії.

Радянська республіка з перших днів свого існування виступила на захист і підтримку поневолених народів. Проголошені нею зовнішньополітичні принципи визнання за пригнобленими народами права на самовизначення відповідали інтересам південнослов'янських народів Австро-Угорщини, які вели боротьбу за свою незалежність і прагнули до створення національної держави.

Радянський уряд продовжував підтримувати дипломатичні відносини з Сербією. Її емігрантський уряд на острові Корфу був визнаний єдиним законним урядом. У Петрограді знаходилася дипломатична місія Сербії на чолі з М. Спалайковичем, у Москві та Одесі діяли сербські консульства. Дипломатичні й військові представники Сербії користувалися на радянській території всіма правами та привілеями нарівні з представниками інших суверенних держав.

Агресивна окупаційна політика держав Центральної коаліції щодо Сербії та Чорногорії не знаходила підтримки у Радянського уряду. Своїми пропозиціями укласти мир без анексій Радянська Росія підкреслила незаконність дій імперіалістичних держав. В. І. Ленін під час зустрічі з сербським дипломатом М. Спалайковичем у січні 1918 р. засудив дії центральних держав і високо оцінив визвольну боротьбу південнослов'янських народів [12, с. 30]. У Росії в той час перебував і особистий представник голови Ради міністрів Сербії Н. Пашича професор Р. Йованович, який був прихильником встановлення нормальних відносин з Країною Рад. Перебування Р. Йовановича в Радянській Росії позитивно оцінювалося народним комісаром закордонних справ Г. В. Чичеріним. До кінця 1918 р. через Р. Йовановича підтримувалися дипломатичні зв'язки між Сербією й Росією [21, с. 97]. У березні 1918 р. Р. Йованович зустрічався з В. І. Леніним і у зв'язку з цим зазначав, що Володимир Ілліч глибоко розуміє національну бо-

ротьбу південнослов'янських народів, а Радянський уряд підтримує Сербію в цій боротьбі і завжди готовий допомогти їй [10, с. 232].

Значну роль для Сербії і всіх південнослов'янських народів зіграла публікація Радянським урядом секретних договорів між державами Антанти. 5 листопада 1917 р. в «Известиях ЦИК» був надрукований Лондонський договір 1915 р., згідно з яким Італія претендувала на ряд південнослов'янських територій на Адріатичному узбережжі. Секретарю сербської місії в Петрограді М. Дмитрієвичу Народним комісаріатом закордонних справ РРФСР була надана можливість ознайомитися з текстом Лондонського договору та іншими архівними матеріалами Міністерства закордонних справ царської Росії. Копії цих документів були відправлені прем'єр-міністру Сербії Н. Пашичу і використані ним у переговорах з Італією, Англією і Францією як контраргументи проти нових імперіалістичних домагань Італії на південнослов'янські території. Через місяць, у грудні 1917 р., «Правда» надрукувала статтю, в якій розкрила агресивну політику Італії щодо Сербії й південнослов'янських територій Австро-Угорщини [29, с. 440].

На сторінках радянської преси неодноразово публікувалися виступи південнослов'янських діячів, у тому числі членів сербської місії й представників буржуазних партій. 22 грудня 1917 р. «Известия ЦИК» надрукували статтю голови буржуазного Югослов'янського комітету в Лондоні А. Трумбича. Оцінюючи значення ленінського Декрету про мир для народів Австро-Угорщини, він дав високу оцінку мирним пропозиціям Радянської держави і підкреслив, що тільки радянська програма миру зможе забезпечити південнослов'янським народам національну свободу. В січні 1918 р. А. Трумбич надіслав телеграму Раді Народних Комісарів РРФСР, у якій просив на мирних переговорах у Брест-Литовську «підтримати право семимільйонного народу на самовизначення і не допустити дальшого пригноблення австрійськими кріпосниками бідного трудящого населення...» [18, 1918, 27 янв.]. В «Известиях ЦИК» під псевдонімом «Обельчанов» була надрукована стаття журналіста з Боснії Ж. Нежича «Мирні переговори і південнослов'янське питання», в якій він писав: «Російська революційна демократія зробила великий крок до визволення і об'єднання південнослов'янських народів, скинувши самодержавство...». Говорячи про значення переговорів у Брест-Литовську для південнослов'янських народів, Ж. Нежич зазначав: «Мирна конференція повинна створити сприятливий ґрунт для соціальних перетворень на Балканах. «Декрет про мир»... вірна основа для справедливої ліквідації війни на Балканах... Російська формула миру цілком задовільна з національної і соціальної точки зору. Південнослов'янський народ повинен підтримати російську революційну демократію і здійснити цю формулу» [18, 1917, 22 дек.]. Під час мирних переговорів у Брест-Литовську в «Известиях ЦИК» була надрукована телеграма селянських депутатів боснійсько-герцеговінського сейму, які через свого журналіста в Петрограді Ж. Нежича зверталися до російських революціонерів з питанням: «...Що ро-

бить і що зробить російський революційний народ для свободи своїх революційних пролетарських братів у Боснії та Герцеговіні?». У відповіді південнослов'янським революціонерам редакція газети підкреслила, що «революційна пролетарська Росія визнає величезну важливість звільнення балканських народів від імперіалістичного ярма обох таборів, які воюють. Вона неодноразово висловлювала свою солідарність з програмою демократичної федеративної республіки, яка об'єднує всі без винятку балканські народи на основі їхнього вільного самовизначення, програмою, висуненою балканськими соціалістами...» [18, 1918, 11 янв.].

9 грудня 1917 р. Радянська Росія звернулася до трудящих усіх країн, у тому числі і до народу Сербії. У Зверненні підкреслювалося, що трудящі Країни Рад хочуть «миру народів, миру демократії, справедливого миру» і такого миру можна досягти, «якщо народи всіх країн продиктують умови його своєю революційною боротьбою, якщо не тільки Росія, а й усі інші країни пошлють на мирну конференцію не представників капіталу й мілітаризму, а представників народних мас» [15, с. 59].

Південнослов'янські трудящі поклали на мирні переговори у Брест-Литовську свої надії. Але буржуазна преса Югославії перекручувала дійсні мирні пропозиції Радянського уряду, стверджуючи, що він намагається укласти сепаратний, а не загальний мир і тим самим не підтримує інтереси малих народів. Соціалістична газета Боснії і Герцеговіни «Глас слободі» 20 грудня 1917 р. у передовій статті «Російська соціал-демократія і мир» спростувала ці твердження і підкреслила, що робітничий уряд Радянської Росії пропозиціями про укладення демократичного миру показав своє ставлення до малих народів, вимагаючи для них права на самовизначення [22, с. 198]. Загребська газета «Народне новине» 12 грудня 1917 р. у статті «Мирні пропозиції більшовиків» не тільки виклала зміст ленінського Декрету про мир, а й звернула увагу на ті його пункти, які мали неабияке значення для південних слов'ян — укладення миру без анексій та вимога для народів права на самовизначення [9, с. 20].

Мирні переговори у Брест-Литовську привертали увагу всіх партій південнослов'янських земель. Радянська програма миру знаходила підтримку навіть серед представників буржуазних партій [9, с. 22]. Під час роботи мирної конференції до радянської делегації надійшли звернення південнослов'янських емігрантів у Парижі, декларація Південнослов'янського товариства у Петрограді, телеграми та інші письмові звернення лідерів південнослов'янських політичних організацій. Від імені паризького комітету Сербської соціал-демократичної партії на адресу радянської делегації була надіслана телеграма, в якій сербські соціал-патріоти вимагали не укладення «сепаратного миру», а довести війну над силами центральних держав до кінця [23, с. 47]. Націоналістична політика сербських опортуністів від імені всієї Сербської соціал-демократичної партії була засуджена Д. Поповичем. Сербські інтернаціоналісти, які боролися за припинення імперіалістичної війни і підтримували пропозицію Радянського уряду укласти демо-

кратичний мир, звернулися до соціалістів і урядів країн Згоди із закликом взяти участь у мирних переговорах і підписати загальний мир, який врятував би південних слов'ян і народ окупованої Сербії [23, с. 49].

На Брестській мирній конференції радянська делегація зайняла інтернаціоналістську позицію щодо пригноблених народів Австро-Угорщини. Пропозиції радянської сторони про здійснення права націй на самовизначення і про визволення окупованих територій відповідали інтересам південнослов'янських народів. Це розумів навіть прем'єр-міністр Сербії Н. Пашич, який не визнавав Радянської влади. Будучи ідеологічним противником політики більшовиків, він все ж шукав контактів з Радянською Росією і хотів використати їх для розв'язання південнослов'янського питання. У листопаді 1917 р. в одній з інструкцій посланнику М. Спалайковичу Н. Пашич зазначав, що сербсько-хорватський народ, який завжди боровся проти тиранії, насамперед заслуговує звільнення від німецьких династій і що національне завдання південних слов'ян не йде всупереч проголошеним російською революцією принципам [21, с. 437]. Через М. Спалайковича Н. Пашич намагався з'ясувати позицію радянської делегації у Бресті щодо південнослов'янського питання. Один з представників сербської місії зустрівся у Народному комісаріаті закордонних справ РРФСР з І. А. Залкіндом. Під час цієї зустрічі секретар наркома запевнив, що радянська сторона на мирних переговорах буде дотримуватися положень про відмову імперіалістичних держав від анексії і про самовизначення народів, що відповідало національним інтересам південнослов'янських народів Австро-Угорщини [12, с. 33]. Наприкінці грудня 1917 р. з представниками радянської делегації зустрілися хорватський соціаліст М. Радошевич і чорногорський громадський діяч П. Нікезич. Вони заявили, що південнослов'янські народи до кінця боротимуться проти Австро-Угорщини і тому хочуть знати, якою мірою вони «можуть розраховувати на нову Росію». Члени радянської делегації підтвердили намір Радянської Росії підтримати у Бресті інтереси південних слов'ян і запропонували їм надіслати на адресу мирної конференції звернення від південнослов'янських політичних організацій проти Австро-Угорщини, що допомогло б радянській стороні краще захищати побажання південних слов'ян у національному питанні [11, с. 44—45; 21, с. 439—440]. Н. Пашич, намагаючись провести на Брестській конференції сербську програму утворення югославської держави, направив у Петроград групу сербських соціал-шовіністів на чолі з М. Марінковичем. Ця програма передбачала два варіанти: об'єднання навколо Сербії територій тільки з сербським населенням та об'єднання під владою Сербії всіх південнослов'янських територій. М. Марінкович повинен був передати цей проект сербського уряду представникам радянської делегації або членам Радянського уряду і таким чином заручитися підтримкою Радянської Росії у великосербських планах щодо території майбутньої південнослов'янської держави [24, с. 183]. Однак уряд Країни Рад не підтримав територіальних планів буржуазної Сербії і порадив

її уряду розв'язати це питання після визначення народами Австро-Угорщини свого ставлення до державної належності з урахуванням їхніх інтересів. У цьому виявилась інтернаціоналістська позиція Радянської країни щодо всіх південнослов'янських народів.

Радянська сторона, дотримуючи свого слова, вже на перших засіданнях у Брест-Литовську внесла пропозиції про повернення Сербії й Чорногорії окупованих Центральними державами територій, а також підтримала вимогу південнослов'янської й чеської фракцій австрійського рейхстрату про участь у роботі конференції їхніх представників. Ці парламентські фракції звернулися до уряду Австро-Угорщини з вимогою надати можливість представникам усіх націй габсбурзької монархії взяти участь у мирних переговорах. Але уряд відхилив цю вимогу, посилаючись на те, що в Австро-Угорщині всі нації рівні і вона буде представлена однією делегацією. У відповідь на це представники південнослов'янських буржуазних партій у грудні 1917 р.—січні 1918 р. опублікували декларації, в яких підтримували радянську пропозицію щодо самовизначення націй і вимагали національної незалежності і державної самостійності для південнослов'янських народів [12, с. 33; 23, с. 179—180].

Не останню роль у підтримці визвольної боротьби народів Сербії зіграла укладена на мирній конференції угода про обмін військовополоненими і цивільними громадянами. Вона давала змогу тисячам південнослов'янським військовополоненим, які знаходилися на території Радянської Росії, повернутися на батьківщину або піти добровольцями на Салоніцький фронт, де формувалися війська для визволення Сербії й Чорногорії. «Більшовицька влада, — зазначав сербський військовий аташе у Москві полковник Б. Лонткієвич, — погодилася на те, що ми можемо усіх наших людей забрати з Росії і відправити в Салоніки, визнав, що на Салоніцькому фронті ведеться боротьба за національну оборону Сербії від імперіалістичної агресії. Такої точки зору дотримується В. І. Ленін» [10, с. 233—234]. Це рішення Радянського уряду було позитивно оцінене Н. Пашичем.

Однак незважаючи на те, що сербський уряд шукав контактів з органами Радянської влади, класові інтереси штовхали його на дальшу орієнтацію у своїй зовнішній політиці на союз з Антантою і США. Його політики не змінили навіть виступи на початку 1918 р. англійського прем'єра Д. Ллойд-Джорджа і американського президента В. Вільсона, які по суті були відповіддю на радянські мирні пропозиції і не відповідали національним інтересам Сербії та південнослов'янських народів взагалі. Розглядаючи питання автономного розвитку народів Австро-Угорщини у своїх знаменитих «14 пунктах», В. Вільсон дотримувався думки про збереження монархії Габсбургів. Цю ж точку зору поділяли керівники Англії.

24 жовтня 1918 р. аташе норвезької місії в Росії Крістенсену для передачі президенту В. Вільсону була вручена нота народного комісара закордонних справ Радянської держави Г. В. Чичеріна. Виступаючи з критикою програми В. Вільсона по пунктах, Г. В. Чичерін зазначив: «...Що стосується відновлення спустоше-

них війною країн, то ми вважаємо цілком справедливим, щоб усі народи допомогли в цьому відношенні нещасній Бельгії, Польщі, Сербії, і хоч би якою убогою й розореною здавалася Росія, вона готова зі свого боку чим тільки зможе, допомогти цим жертвам війни...» [15, с. 535—536].

Радянський уряд на чолі з В. І. Леніним гаряче вітав революцію, що розгорнулася в Австро-Угорщині. Як тільки надійшли повідомлення про ці події, у Кремлі відбулося засідання Президії Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету, на якому було складено текст привітання революційним робітникам, селянам і солдатам усіх національностей, які проживали на території колишньої монархії Габсбургів [19].

В результаті революційної боротьби народів була остаточно ліквідована габсбурзька монархія. На її уламках виникли незалежні держави. 1 грудня 1918 р. було проголошено утворення Королівства сербів, хорватів і словенців. Сербська буржуазія, яка захопила владу у новій державі, налякана революційним рухом трудящих мас, звернулася за допомогою до країн Антанти. З цього приводу В. І. Ленін зазначав, що в умовах революційного піднесення в південнослов'янських землях, коли влада у багатьох місцях переходить до рук робітників, солдатів і селян, війська Антанти відіграватимуть роль душителів свободи [1, с. 150, 154]. Французькі й англійські капіталісти, претендуючи на роль так званих оборонців волі маленьких народів, установили жорстокий терор на території південнослов'янських земель взагалі й Сербії зокрема. Становище народних мас було надзвичайно важким. У країні панували хаос, розруха, злидні. Увесь державний апарат Сербії знаходився під контролем представників Антанти. Разом з буржуазним урядом Сербії англо-французькі війська нещадно придушували революційний рух трудящих мас, який ширився з кожним днем [4].

Радянська партійна преса на своїх сторінках засуджувала жорстокий терор, який чинили країни Антанти в Сербії [17, 1919, 27 июня]. Харківська газета «Комуніст» 27 березня 1919 р. писала: «Уряд Югославії на чолі з сербською династією, отруєний шовінізмом, слухаючи своїх господарів — англо-французьких банкірів й біржовиків, нещадно придушує усякий рух робітників і селян». У липні 1920 р. у газеті «Вісті ВУЦВК» була надрукована стаття представника Комуністичної партії Югославії у Виконавчому Комітеті Комінтерну І. Мілкіча «Комунізм на Балканах». Даючи характеристику становищу балканських народів після першої світової війни, І. Мілкіч зазначав, що ці народи «не тільки не досягли свого національного об'єднання і звільнення, не тільки не розв'язали своїх національних проблем... а й вийшли з неї економічно виснаженими, знесиленими, збанкрутованими у фінансовому відношенні і політично залежними від великих імперіалістичних держав Антанти...». Визволення балканських народів від політичної, фінансової й економічної залежності, за висловом автора, можна було досягти «тільки шляхом пролетарської революції». Країна Рад була для них прикладом, який надихав їх у бо-

ротьбі за національну незалежність. «Російська Радянська Республіка і пролетарська революція в Європі, — підкреслював І. Мілкіч у статті, — дають пролетарським і незаможним масам на Балканах насагу й готовність до революції. Її тріумфом буде Балканська Соціалістична Радянська Республіка, без якої балканські народи не можуть жити й розвиватися» [17, 1920, 4, 6 лип.]. Значну кількість матеріалів про комуністичний рух на Балканах публікувала газета «Жизнь национальностей», орган Народного комісаріату у справах національностей. 10 серпня 1919 р. у статті «Становище в Югославії» йшлося про розгортання революційного руху в країні, загострення національного питання, терор буржуазного уряду. В публікаціях «Внутрішнє становище Югославії» [17, 1920, 15 февр., 2 сент.] характеризувався економічний стан країни, її залежність від французького капіталу і підкреслювалося, що уряд, який неспроможний вирішити політичні й економічні проблеми в країні, спрямовує всю свою енергію на придушення комуністичного руху. В редакційній статті «На Балканах» [17, 1920, 10 авг.] зазначалося, що балканські народи, які знаходилися під владою своїх національних вождів, тільки після закінчення війни зрозуміли, що «вони захищали не свої, а чужі інтереси, віддаючи свої кращі землі, як наприклад, Югославія». Говорячи про роль Балканської Комуністичної Федерації у визволенні пригнічених й обманутих балканських народів, у тому числі сербів, хорватів і словенців, газета зазначала, що вона виступає істинним захисником і дійсним представником цих народів. 16 вересня і 1 жовтня 1920 р. газета дала докладну інформацію югославських комуністів, які перебували в Радянській Росії, про другий з'їзд Комуністичної партії Югославії, важливу політичну подію в житті балканських народів. «Жизнь национальностей» зіграла велику роль у революційній пропаганді серед південних слов'ян. Газета мала постійну рубрику «Югославія», а також друкувала окремі статті, в яких йшлося про національне питання у Югославії, утворення Югослов'янської ради в Москві, перспективи пролетарської революції на Балканах та ін. [30, с. 688].

Значну увагу Радянський уряд приділяв представникам південнослов'янських народів, які опинилися на території революційної Росії після першої світової війни. В січні 1918 р. на сторінках «Правды» й «Известий» з'явилося «Звернення до демократичної Росії», підготовлене секретарем сербської місії у Петрограді М. Димитрієвичем. Воно адресувалося південнослов'янським військовополоненим у Росії й закликала їх не виступати проти революції російського народу, а відправлятися на Салоніцький фронт й боротися там за звільнення Сербії від австро-німецьких імперіалістів [12, с. 32; 30, с. 689].

Південнослов'янські емігранти й колишні військовополонені створювали на території Радянської держави свої політичні організації й користувалися можливістю відкритої пропаганди ідей національного визволення свого народу. У цьому виявився інтернаціоналізм Радянської влади, яка з довірою поставилася до пів-

деннослов'янських трудящих і створених ними політичних органів. Найбільш свідомі представники південнослов'янських народів, які стояли на революційних позиціях, заснували в 1918 р. у Москві Югослов'янську групу РКП(б) [16, с. 127—129]. Одним з головних завдань югославів-комуністів була пропаганда комуністичних ідей серед південних слов'ян, що знаходилися в Росії і підтримували Радянську владу. Органом південнослов'янських комуністів стала газета «Всесвітня революція», яка виходила у Москві і розповсюджувалася серед військовополонених, що від'їжджали на батьківщину [3, с. 170]. В березні 1919 р. у Києві при КП(б)У також була створена комуністична Югослов'янська група. Метою своєї діяльності вона ставила організацію південнослов'янських робітників Києва, а також всіх південнослов'янських трудящих на Україні і проведення серед них агітаційної роботи [16, с. 270—272]. Значне місце в пропагандистській діяльності югославів-комуністів у Росії посідали переклади праць В. І. Леніна мовами південнослов'янських народів [5, с. 429; 13, с. 384].

Знайомлячись з окремими працями вождя соціалістичної революції в Росії та інших визначних діячів міжнародного комуністичного руху, з характером боротьби російських трудящих, беручи безпосередню участь у революційних подіях, південнослов'янські трудящі набували політичного досвіду, ставали свідомими борцями за справу комунізму не тільки в Росії, а й у себе на батьківщині.

У листопаді 1918 р. у Москві відбулася надзвичайна конференція Югослов'янської комуністичної групи, на якій було прийнято рішення про створення Комуністичної партії (більшовиків) сербів, хорватів і словенців. Було також вирішено сформувати Центральний Комітет і відправити на батьківщину членів партії для активної революційної діяльності [16, с. 207—210, 239—240]. Рішення цієї конференції, безумовно, мали велике значення для створення Комуністичної партії Югославії. Багато югославських комуністів, які пройшли в Росії школу революційного гарту й були виховані в дусі пролетарського інтернаціоналізму, повернувшись на батьківщину, йшли в авангарді революційної боротьби південнослов'янських трудящих. Повертаючись з Радянської Росії в січні 1919 р., південнослов'янські інтернаціоналісти звернулися з листом у ЦК РКП(б), в якому висловили почуття вдячності російським комуністам за підтримку, набуті досвід і знання [13, с. 395].

Радянський уряд послідовно втілював у життя рішення Брестської мирної конференції про обмін військовополоненими. В березні 1919 р. у Москві була створена Югослов'янська рада робітничих і селянських депутатів, яка взяла на себе захист інтересів південнослов'янських трудящих, що проживали на території Росії [16, с. 443—450]. Цю організацію південних слов'ян визнав Комісаріат закордонних справ РРФСР. У її підпорядкування перейшли всі справи колишнього сербського генерального консульства. У червні 1919 р. центр Югослов'янської ради був переведений у Київ, а в Москві залишився її філіал. Це було пов'язано з тим, що на

Україні в той час перебувала значна кількість південних слов'ян. Філіал Югослов'янської ради знаходився також в Одесі. Одним з головних завдань цієї організації було проведення культурно-освітньої роботи серед співвітчизників, а також їх евакуація на батьківщину. Рада неодноразово зверталася за допомогою в цьому питанні до уряду створеного Королівства сербів, хорватів і словенців. Але буржуазний уряд у Белграді обмежувався мовчанням. Радянський ж уряд постійно сприяв тому, щоб серби, хорвати і словенці могли без перешкод виїхати на батьківщину [16, с. 443—450]. Колишні військовополонені, багато з яких були не тільки свідками, а й учасниками Великої Жовтневої соціалістичної революції, повертаючись додому, несли з собою правду про робітничо-селянську владу в Росії. Вони були не тільки агітаторами революційної боротьби у себе на батьківщині, а й ставали її учасниками, надавали їй більшої організованості, збагачували набутим у Росії революційним досвідом [14, с. 131—146, 220—234].

У 1920 р. замість Югослов'янської групи РКП(б) було створене Центральне югослов'янське бюро агітації й пропаганди при ЦК РКП(б). Головну увагу бюро зосереджувало на агітаційній та пропагандистській роботі серед колишніх військовополонених, які від'їжджали на батьківщину. Агітаційна робота проводилась у таборях для військовополонених, на вокзалах, де серед південних слов'ян розповсюджувалась комуністична література [4, с. 218]. В травні 1920 р. у Москві відбулися збори югославів-комуністів, на яких була прийнята резолюція про необхідність від'їзду комуністів на батьківщину для участі в революційній боротьбі в Югославії [16, с. 404—405]. Це ж питання порушувалося на засіданні президії Центрального югослов'янського бюро агітації й пропаганди при ЦК РКП(б) 27 грудня 1920 р. Враховуючи жорстоку партійну боротьбу в Югославії, президія прийняла рішення про посилення й збільшення кількості політпрацівників серед югославів-комуністів, які знаходилися в Росії, й відправку їх на батьківщину, де вони «стануть хорошими агітаторами серед робітників й селянських мас» [16, с. 470].

Діяльність південнослов'янських інтернаціоналістів та їхніх організацій на території Країни Рад у 1917—1920 рр. знаходила підтримку з боку Радянського уряду. На прохання Югослов'янської комуністичної групи РКП(б) у липні 1918 р. при Народному комісаріаті у справах національностей був створений Югослов'янський відділ, який захищав інтереси південних слов'ян у Росії [16, с. 144]. На VIII з'їзді РКП(б) В. І. Ленін дав високу оцінку діяльності іноземних комуністичних груп у Країні Рад, яка, за висловом вождя революції, «становила одну з найважливіших сторінок у діяльності Російської комуністичної партії». У промові В. І. Ленін зазначив, що «цілі десятки членів цих груп були цілком ознайомлені з основними планами і загальними завданнями політики щодо провідних ліній» [2, с. 145].

Радянська Росія постійно прагнула налагодити нормальні відносини з Югославією. У грудні 1920 р. Міністерству закордонних справ Югославії була надіслана радіотелеграма Г. В. Чичеріна.

Відзначаючи «сердечні та глибокі симпатії широких мас південно-слов'янського народу до Російської Республіки та її трудового населення», комісар закордонних справ Росії підкреслив, що й Країна Рад «ставиться до братніх мас південнослов'янського народу з такою ж щирою симпатією і найщирішим бажанням установити постійні й тривалі зв'язки між обома країнами». Радянський уряд висловив протест проти підтримки урядом Югославії контрреволюційних військ Врангеля, які знаходилися на території цієї країни, і запропонував йому «негайно приступити до переговорів з метою встановлення нормальних і приязних відносин між обома сторонами» [17, 1920, 16 дек.]. Однак правлячі кола Югославії, вороже настроєні проти першої в історії держави диктатури пролетаріату, не підтримали цю пропозицію.

Виконуючи свій головний обов'язок перед міжнародним пролетаріатом — збереження та зміцнення Республіки Рад — більшовицька партія підтримувала прагнення трудящих капіталістичних країн у їхній боротьбі за своє визволення. Незважаючи на величезні труднощі, пов'язані з агресією й блокадою імперіалістичних держав, Радянська країна подавала значну моральну допомогу національно-визвольній і революційній боротьбі південнослов'янських народів.

1. *Ленін В. І.* VI Всеросійський надзвичайний з'їзд Рад робітничих, селянських козачих і червоноармійських депутатів, 6—9 листоп. 1918 р. // Повне збір. творів. Т. 37.
2. *Ленін В. І.* VIII з'їзд РКП(б), 18—23 берез. 1919 р. // Повне збір. творів. Т. 38.
3. Зарубіжні інтернаціоналісти в рядах борців за владу Рад на Україні (1917—1920). К., 1967.
4. *Зеленин В. В.* Под красным знаменем Октября: Югославянские интернационалисты в Советской России (1917—1921). М., 1977.
5. Інтернаціональна сила ленінських ідей: В. І. Ленін і революційний рух у країнах Центральної і Південно-Східної Європи. К., 1970.
6. *Клоков В. І., Петерс І. А.* Велика Жовтнева соціалістична революція і піднесення революційного руху в Югославії в 1918—1920 рр. // Великий Жовтень і революційний рух народів зарубіжних країн (1917—1920 рр.). К., 1957.
7. *Мовчан С. П.* Проблеми Великої Жовтневої соціалістичної революції в працях Філіпа Філіповича // Пробл. слов'янозн. 1977. Вип. 16.
8. *Писарев Ю. А.* Великая Октябрьская социалистическая революция и революционная борьба народов Югославии в 1917—1920 гг. // Октябрьская революция и зарубежные славянские народы. М., 1957.
9. *Писарев Ю. А.* Великая Октябрьская социалистическая революция в России и югославянские народы Австро-Венгрии // *Études balkaniques*. Sofia, 1973. N 1.
10. *Писарев Ю. А.* Образование Югославского государства. М., 1975.
11. *Писарев Ю. А.* Советская Россия, Антанта и создание Югославского государства // Новая и новейшая история. 1967. № 4.
12. *Писарев Ю. А.* Советско-сербские отношения в период Бреста и югославянская проблема // Вопр. истории. 1973. № 8.
13. *Славин Г. М., Сумарокова М. М.* Ленин и рабочее движение в Югославии (1904—1924) // Ленин и образование коммунистических партий в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. М., 1973.
14. *Щербаков Ю. Н.* Искры Великого Октября: Вклад интернационалистов в революционное рабочее движение в странах Центральной и Юго-Восточной Европы (1917—1921). М., 1982.
15. Документи зовнішньої політики СРСР. М., 1957. Т. 1.
16. Участие югославских трудящихся в Октябрьской революции и гражданской войне в СССР: Сб. документов и материалов. М., 1976.
17. Известия ВУЦИК.
18. Красная газета.
19. Правда.
20. Центральний державний архів Жовтневої революції, вищих органів державної влади і органів державного управління УРСР, ф. 1738, оп. 1, спр. 82, арк. 162.
21. *Vinaver V.* Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1919—1929 // *Istorija XX veka*. Beograd, 1965. Т. 7.
22. *Джорджевич Б.* Великий Октомври и югославските народи (1917—1918) // *Искрите на Октомври*. София, 1967.
23. *Джорджевич Б.* Октомврийската революция и сръбското работническо движение

(1917—1919) // Исторически преглед. 1967. № 4. 24. *Джорджевич Б.* Влиянието на В. И. Ленин и на Октомврийската револуция в Югославия (1914—1919). София, 1973. 25. *Джурич М. М.* Великая Октябрьская социалистическая революция и образование единого многонационального государства Югославия // Вестн. Моск. ун-та. Право. 1967. № 5. 26. *Димитриевич С.* Великий Октябрь и революционное движение на югославских территориях (1918—1920 гг.) // Вопр. истории. 1967. № 8. 27. *Krizman V.* Raspad Austro-Ugarska i stvaranje jugoslovenske države. Zagreb, 1977. 28. *Петровић Н.* Октябрьская революция и народы Югославии // Сов. славяноведение. 1967. № 4. 29. *Поповић Н.* Односи Србије и Русије у првом светском рату. Београд, 1977. 30. *Храбак Б.* Пропаганда путем штампе југословена комуниста у Совјетској републици 1918—1921 // Историјски записи. Титоград, 1967. № 4. 31. *Hrabak B.* Oktobarska revolucija i stvaranje Jugoslavije // Pregled. 1967. N 11—12. 32. *Чулиновић Ф.* Отклики Октября в югославянских землях. М., 1967. 33. *Janković D.* Dejstvo Oktobarske revolucije na političke faktore jugoslovenskog ujedinjenja // Jugosl. ist. časopis. Beograd, 1967. N 1—4.

Стаття надійшла до редколегії 14.10.85

І. Д. ІВАНЦЕВ, доц.,
Івано-Франківський педагогічний інститут

ВЕЛИКИЙ ЖОВТЕНЬ І СТАНОВЛЕННЯ БКП (Т. С.) ЯК ПАРТІЇ НОВОГО ТИПУ (історіографія питання)

Велика Жовтнева соціалістична революція поклала початок новій ері в історії людства. «Знищення капіталізму та його слідів, запровадження основ комуністичного ладу, — зазначав В. І. Ленін, — становить зміст нової епохи всесвітньої історії» [1, с. 404].

Соціалістична революція в Росії була зустрінута трудящими і їхнім випробуваним авангардом — Болгарською робітничою соціал-демократичною партією (тісних соціалістів) з великим піднесенням. Звістка про неї прийшла в Болгарію у той час, коли в країні наростала революційна ситуація. Об'єднані в травні 1919 р. у Болгарській комуністичній партії під впливом Великого Жовтня «тісняки» стали на шлях вивчення й оволодіння ленінською теоретичною спадщиною, застосування її в конкретних умовах боротьби в своїй країні. Однак засвоєння ленінізму було тривалим і важким. Протягом усього міжвоєнного періоду БКП вела рішучу боротьбу проти правоопортуністичних, лівацьких, сектантсько-догматичних та інших ухилів, наполегливо оволодівала марксистсько-ленінськими ідейними і тактичними принципами. Лише в другій половині 30-х років вона остаточно перетворилася в партію нового типу — марксистсько-ленінську [27, с. 6].

Історичний шлях БКП викликає інтерес у радянських дослідників. Починаючи з 50-х років, вони видали значну кількість наукових праць з цієї теми. Однак в історіографічному плані вона вивчена недостатньо. Серед історіографічних розробок можна на-

звати лише статтю А. А. Воскресенського і Г. М. Попова, в якій проаналізовані дослідження вчених Української РСР з проблем історії БКП [13]. Цієї теми частково торкнувся Г. Й. Чернявський [44.]

Завдання статті полягає в тому, щоб, дотримуючись проблемно-хронологічного принципу, розглянути праці радянських істориків, в яких висвітлюється процес становлення БКП як партії нового типу.

До досліджень, які розглядають більшовизацію партії болгарських комуністів у цілому, протягом усього міжвоєнного періоду, можна віднести другий том «Истории Болгарии», де в першій—четвертій главах поряд з висвітленням соціально-економічного і політичного розвитку розкривається історія БКП, її керівна роль у революційній боротьбі болгарського пролетаріату [26]. Найважливіші відомості з історії БКП містяться також у восьмому і дев'ятому томах «Всемирной истории», у підручниках з історії південних і західних слов'ян [12; 28; 29]. У загальних рисах історичний шлях розвитку БКП, її керівництво революційним рухом у країні висвітлені в працях С. І. Баскакова, Г. М. Попова, І. М. Частухіна [2; 35; 42]. Тема дослідження Г. М. Попова, М. І. Ледньова, Г. Д. Йорданова — поширення газети «Правда» в Болгарії, яке мало велике значення для більшовизації БКП [36]. Керівна роль БКП у боротьбі трудящих з фашизмом, починаючи з 20-х років і до його остаточного повалення в Болгарії, розкривається в статті К. Д. Дмитрова [17].

Вплив ідей Великого Жовтня, перших декретів Радянської влади на перехід тісних соціалістів на позиції ленінізму, їх постійну боротьбу за завоювання мас показано у колективній праці радянських і болгарських учених «Ленин и исторические судьбы болгарского народа» [34]. Автори зазначають, що свідченням перетворення БКП у партію нового типу стало не тільки дедалі глибше оволодіння ленінською революційною теорією, а й уміння застосувати ленінізм на практиці, в конкретних умовах країни.

Короткий науково-популярний нарис історичного шляху розвитку БКП створив Г. А. Чернейко. Він описує перетворення партії тісних соціалістів у партію комуністів, показує процес її більшовизації і керівництво революційним рухом трудящих у міжвоєнний час [47].

Вивчення окремих важливих питань історії БКП міжвоєнного періоду почалося в 50-ті роки. Найбільшу увагу дослідників привернула тема впливу Великого Жовтня на більшовизацію партії тісних соціалістів у 1917—1923 рр. Розкриваючи історію БКП у тісному зв'язку з революційним рухом у країні, вчені показали комуністів як організаторів і випробуваних керівників класової боротьби трудящих. Так, В. І. Владимирська в 1952 р. виступила з коротким повідомленням про активну діяльність БРСДП (т. с.) у справі публікації ленінських праць у перші пожовтневі роки [8]. В іншій статті В. І. Владимирська, розкриваючи боротьбу тісних соціалістів проти імперіалістичних планів у роки першої світової війни, показала вплив Великого Жовтня на початок ідеологічного

переозброєння партії, прагнення творчо застосувати в болгарському русі більшовицькі лозунги [9].

У статті Г. Д. Йорданова і Г. М. Попова порушується важлива тема історії болгарського робітничого руху — створення БКП. Болгарський і радянський історики підкреслили вирішальне значення впливу Великого Жовтня на перетворення БРСДП (т. с.) в партію нового типу. Значну увагу вони приділили висвітленню змін в ідейно-теоретичних, програмних і організаційних засадах партії «тісняків», що в підсумку привело її до перетворення в БКП [30].

Вплив ідей ленінізму, ідей Великого Жовтня на партію тісних соціалістів у період революційного піднесення дослідив В. Г. Дядькін [18; 19; 20]. На основі історичних документів автор показав, що Жовтнева революція стала початком рішучого повороту партії тісних соціалістів до більшовизму, початком нового періоду її ідейно-теоретичного й організаційного становлення. В. Г. Дядькін проаналізував програму партії, її керівництво класовою боротьбою.

У 60-х роках висвітлення впливу Великого Жовтня на діяльність БКП істотно розширилося. Залучення до наукового обігу невідомих раніше архівних джерел дало змогу історикам дещо уточнити, а в ряді випадків по-новому розкрити, поглибити існуючі уявлення щодо багатьох аспектів теми. Так, В. І. Владимирська, продовжуючи досліджувати питання розповсюдження тісними соціалістами ленінських праць у Болгарії, дійшла висновку, що після Жовтневої революції в зв'язку із зростаючим сприйняттям і засвоєнням ленінізму в Болгарії поширення ленінських праць набуло масового характеру [10]. Автор навела конкретні відомості про кількість опублікованих ленінських праць, показала розуміння тісними соціалістами значення популяризації творів В. І. Леніна в Болгарії.

Питання безпосереднього впливу ідей В. І. Леніна на сприйняття тісними соціалістами питань революційної теорії епохи імперіалізму, на піднесення класової боротьби трудящих висвітлене М. А. Бірманом [3].

Продовжував вивчати питання розвитку БКП у період революційного піднесення В. Г. Дядькін [21; 22]. У 1966 р. він захистив докторську дисертацію на тему «Борьба за партию нового типа в Болгарии в 1917—1923 гг.» [23]. У ній вперше в радянській історіографії цілісно характеризувався процес більшовізації тісних соціалістів, підкреслювалося його історичне значення. Роки 1917—1923 автор визначив як початок більшовізації БКП. На його думку, партія в цей час пройшла чотири етапи, на кожному з яких звільнялася від тих чи інших соціал-демократичних, тісно-соціалістичних концепцій і сприймала більшовицькі, ленінські настанови теорії і практики революційного руху. Чітко виділивши і проаналізувавши ці етапи, В. Г. Дядькін послідовно розкрив великий вплив Жовтневої революції, теорії ленінізму, практики більшовицької партії на революційну діяльність партії «тісняків». У дослідженні показано розвиток ідейно-політичних, програмних,

організаційних принципів партії. Зазначається також, що в 1917—1923 рр. більшовизація БКП ще не завершилася, хоча закінчився дуже важливий її етап. У наступні роки В. Г. Дядькін продовжив розробку цієї теми [24; 25].

Важливим етапом у створенні БКП як партії нового типу було Вересневе антифашистське народне повстання 1923 р. У радянській історіографії ця тема найбільш ґрунтовно висвітлена в працях П. Т. Руценка [37; 38]. В них показано, як БКП у той важливий момент історії робітничого руху зуміла організувати всіх трудящих країни на боротьбу з фашизмом і завдала йому відчутного удару, як під час повстання вперше на практиці БКП застосувала лозунг робітничо-селянського уряду. Повстання стало переломною віхою у більшовизації партії.

Вплив ленінської теоретичної спадщини, ідей Жовтня на партію тісних соціалістів, на розуміння ними корінних питань теорії соціалістичної революції тією чи іншою мірою висвітлений також в інших працях радянських істориків [4; 11; 40; 48].

В результаті червненого перевороту 1923 р. і поразки Вересневого народного повстання в Болгарії встановився терористичний фашистський режим. Незабаром БКП і керовані нею масові організації були заборонені, партія змушена була піти в глибоке підпілля. Однак і в цих умовах вона продовжувала керувати революційним рухом трудящих, докладала великих зусиль для швидкого відновлення партійних організацій, наполегливо оволодівала ленінізмом, осмислювала досвід своєї діяльності.

Наприкінці 1924 р.—на початку 1925 р. Болгарія вступила в період часткової і тимчасової стабілізації капіталізму, який тривав до 1929 р. Значний вклад у розробку проблем історії БКП цього періоду вніс Г. Й. Чернявський. Починаючи з 60-х років, деякі аспекти діяльності БКП в другій половині 20-х років висвітлювалися ним у статтях, проте ґрунтовно ця тема була розроблена у монографії, що вийшла в 1968 р. [43; 45; 46]. Монографія написана на основі багатьох джерел: офіційних публікацій документів БКП, праць видатних діячів і керівників партії та ін. Основну увагу Г. Й. Чернявський приділив дослідженню робітничого руху, керованого БКП, який у період часткової стабілізації капіталізму пройшов, на думку автора, три етапи. Відповідно до розвитку робітничого руху розгортала свою діяльність, збагачувалася досвідом боротьби і зміцнювалася БКП. Таку періодизацію в радянській історіографії було здійснено вперше, і вона стала загальноновизнаною в історичній науці. Крім цього, в монографії всебічно розкривається динаміка боротьби трудящих у ті роки, показано нові кроки БКП на шляху до перетворення на основі ленінізму в партію нового типу, аналізується міжнародне значення революційної діяльності болгарських комуністів.

Ряд праць радянських учених висвітлює історію БКП періоду економічної кризи 1929—1933 рр. Діяльність болгарських комуністів в цей період почала досліджувати на початку 60-х років Р. П. Гришина [14]. Проаналізувавши характер і форми революційних виступів народних мас, автор акцентувала увагу на ролі

БКП в організації класових боїв, звернула увагу на помилки в керівництві революційною боротьбою пролетаріату з боку ЦК БКП, в якому тимчасово взяли верх лівосектантські елементи, відзначила відсутність тісного робітничо-селянського союзу.

Р. П. Гришина дослідила також форми і методи ідеологічної боротьби БКП у 1929—1934 рр. [16]. Розкриваючи це питання, автор зупинилася на головних аспектах ідеологічної діяльності БКП: видавничій, пропагандистській і теоретичній. У статті міститься висновок, що, незважаючи на тяжкі умови, БКП мала значний ідеологічний вплив на трудящих і користувалась у них заслуженим авторитетом.

У працях Л. Б. Валева, присвячених історії Болгарії напередодні другої світової війни, частково висвітлений розвиток БКП в 1934—1939 рр. [5; 6; 7]. У них поряд з іншими питаннями розкривається керівництво БКП боротьбою трудящих мас проти режиму монархо-фашистської диктатури. Особлива увага звертається на стратегію і тактику БКП у довоєнні роки, на її боротьбу за створення антифашистського Народного фронту.

Тема боротьби БКП за створення широкого антифашистського Народного фронту, керівництва комуністами революційним рухом трудящих коротко аналізувалася Г. Є. Тамбовцевим [41].

До дослідження цього етапу діяльності БКП зверталася Р. П. Гришина [15]. Вона розкрила значення V розширеного пленуму ЦК БКП (січень 1935 р.), який схвалив нову політичну лінію. Автор підкреслює, що це знаменувало собою перемогу теоретичної думки болгарських комуністів напередодні VII конгресу Комінтерну і стало передумовою правильного і швидкого прийняття партією його рішень про новий курс.

Зі статтею про боротьбу комуністів проти прогітлерівської політики уряду Болгарії напередодні війни виступив С. І. Рябоконт [39]. Проаналізувавши загальний стан у партії після державного перевороту в травні 1934 р., коли біля її керма залишалося лівосектантське керівництво, автор вказав на існування в БКП здорових сил, підтримуваних ВККІ, відзначив історичну заслугу Комінтерну, групи членів ЦК БКП і Закордонного бюро в ліквідації лівосектантського курсу в партії. Значне місце відведено розкриттю виробленої БКП нової лінії, спрямованої на створення фронту антифашистських сил у країні, на підтримку колективної безпеки, на дружбу з СРСР.

Зі змістовними публікаціями з питань боротьби комуністів за створення Народного фронту в Болгарії виступив В. Ф. Кадацький [31; 32; 33]. Він розкрив тактику БКП та інших партій демократичної опозиції в боротьбі з фашизмом у 1934—1939 рр., з'ясував їхнє місце і роль у цій боротьбі, розкрив причини, які викликали зміни в їх політичній діяльності. Підбиваючи підсумки діяльності БКП по створенню Народного фронту в 1934—1939 рр., В. Ф. Кадацький акцентував увагу на відновленні партією зв'язків з масами, подоланні лівацтва і сектантства, створенні передумов для об'єднання всіх патріотичних, антифашистських і демократичних сил країни.

Отже, тема становлення партії тесних соціалістів Болгарії як партії нового, ленінського типу, початок якому поклав Великий Жовтень, знайшла у працях радянських істориків належне висвітлення. Подальше її дослідження дасть змогу ще глибше розкрити ряд питань історії БКП міжвоєнного періоду.

1. *Ленін В. І.* Про боротьбу всередині Італійської соціалістичної партії // Повне збір. творів. Т. 41. 2. *Баскаков С. І.* Коммунистическая партия Болгарии в борьбе за создание и укрепление союза рабочего класса и трудящегося крестьянства: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. М., 1958. 3. *Бирман М. А., Клеванский А. Х., Манусевич А. Я., Славин Г. М.* В. И. Ленин и образование коммунистических партий в зарубежных славянских странах // Кратк. сообщ. Ин-та славяновед. АН СССР, 1961. Вып. 31. 4. *Бирман М. А.* Ленинский декрет за мир и партия на тесните социалисти (края на 1917 и началото на 1918 г.) // Летопис на дружбата. София, 1970. Т. 2. 5. *Валев Л. Б.* Из истории Болгарии накануне и в начале второй мировой войны // Уч. зап. Ин-та славяновед. АН СССР, 1960. Т. 20. 6. *Валев Л. Б.* Положение и борьба рабочего класса Болгарии накануне второй мировой войны // Новая и новейшая история. 1960. № 5. 7. *Валев Л. Б.* Болгарский народ в борьбе против фашизма. М., 1964. 8. *Владимирская В. И.* К вопросу о публикации работ В. И. Ленина и И. В. Сталина в болгарской социал-демократической печати в 1917—1918 гг. // Кратк. сообщ. Ин-та славяновед. АН СССР, 1952. Вып. 9. 9. *Владимирская В. И.* Борьба Болгарской рабочей социал-демократической партии (тесных социалистов) против империалистической войны (1914—1918) // Уч. зап. Ин-та славяновед. АН СССР, 1956. Т. 14. 10. *Владимирская В. И.* Распространение работ В. И. Ленина в Болгарии (1902—1924) // В. И. Ленин и некоторые вопросы партийного и государственного строительства. М., 1960. 11. *Владимирская В. И.* Освещение работы X съезда РКП(б) в коммунистической печати Болгарии // Вести. Моск. ун-та. Сер. ист. 1962. № 4. 12. Всемирная история. В 12 т. М., 1961. Т. 8. 1962. Т. 9. 13. *Воскресенский А. А., Попов Г. Н.* Разработка истории Болгарской коммунистической партии на Украине // Уч. зап. Харьков. ун-та, 1963. Т. 139: Труды опорной кафедры истории КПСС. Т. 2. 14. *Гришина Р. П.* Стачечная борьба болгарского пролетариата в первые годы мирового экономического кризиса (1929—1931) // Уч. зап. Ин-та славяновед. АН СССР, 1962. Т. 25. 15. *Гришина Р. П.* Поворот Коминтерна к политике Народного фронта и Болгарская коммунистическая партия // Сов. славяновед. 1967. № 6. 16. *Гришина Р. П.* Из истории идеологической борьбы БКП в 1929—1934 гг. // Сов. славяновед. 1969. № 4. 17. *Дмитров К. Д.* Болгарская коммунистическая партия в борьбе за свержение фашизма // Славянские исследования. Л., 1966. 18. *Дядькин В. Г.* Влияние Великой Октябрьской социалистической революции на революционное движение и партию тесных социалистов Болгарии // Уч. зап. Северо-Осет. пед. ин-та. 1957. Т. 22. Вып. 3. Сер. обществ. наук. 19. *Дядькин В. Г.* Преобразование партии тесных социалистов в Болгарскую коммунистическую партию // Уч. зап. Северо-Осет. пед. ин-та. 1958. Т. 23. Вып. 3. Ист. и философ. 20. *Дядькин В. Г.* Революционная деятельность БКП в 1919—1920 гг. // Уч. зап. Северо-Осет. пед. ин-та. 1958. Т. 23. Вып. 3. Ист. и философ. 21. *Дядькин В. Г.* Идеиный и организационный рост БКП в 1919—1920 гг.: II съезд партии и его решения // Уч. зап. Северо-Осет. пед. ин-та. 1963. Т. 26. Вып. 1. Гуманит. науки. 22. *Дядькин В. Г.* Революционная деятельность БКП в 1920—1921 гг.: III съезд партии и его решения // Уч. зап. Северо-Осет. пед. ин-та. 1963. Т. 26. Вып. 1. Гуманит. науки. 23. *Дядькин В. Г.* Борьба за партию нового типа в Болгарии в 1917—1923 гг.: Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. М., 1966. 24. *Дядькин В. Г.* Революционная деятельность Болгарской коммунистической партии в 1922—1923 гг. // Уч. зап. Северо-Осет. пед. ин-та. 1967. Т. 27. Вып. 1. Обществ. и ист. науки. 25. *Дядькин В. Г.* Из истории борьбы Болгарской коммунистической партии за единый антифашистский народный фронт в 1923 году // Уч. зап. Северо-Осет. пед. ин-та. 1968. Т. 28. Вып. 2. Обществ. и ист. науки. 26. История Болгарии. В 2-х т. М., 1955. Т. 2. 27. История Болгарской коммунистической партии. М., 1971. 28. История южных и западных славян. М., 1957. 29. История південних і західних слов'ян. К., 1966. 30. *Йорданов Г. Д., Попов Г. Н.* Влияние Великой Октябрьской социалистической революции на преобразование Болгар-

ской рабочей социал-демократической партии (тесных социалистов) в Коммунистическую партию // Уч. зап. Харьков. ун-та. 1957. Т. 88. Труды кафедры истории КПСС. Т. 6. 31. *Кадацкий В. Ф.* Борьба за Народный фронт в Болгарии // VII конгресс Коминтерна и борьба за создание Народного фронта в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. М., 1977. 32. *Кадацкий В. Ф.* Деятельность БКП по созданию Народного фронта и политика буржуазно-демократической оппозиции в Болгарии (1934—1939): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. М., 1978. 33. *Кадацкий В. Ф.* Борьба БКП против монархо-фашизма и политика буржуазно-демократической оппозиции в Болгарии // Сов. славяновед. 1980. № 5. 34. Ленин и исторические судьбы болгарского народа. София; Москва, 1970. 35. *Попов Г. Н.* Великая Октябрьская социалистическая революция и освобождение болгарского народа от империалистической зависимости и капиталистического рабства // Уч. зап. Харьков. ун-та. 1957. Т. 88. Труды кафедры истории КПСС. Т. 6. 36. *Попов Г. Н., Леднев Н. И., Йорданов Г. Д.* К вопросу о международном значении «Правды»: Распространение и роль «Правды» в Болгарии (1912—1952) // Уч. зап. Харьков. ун-та. 1962. Т. 123: Труды опорной кафедры истории КПСС. Т. 1. 37. *Рущенко П. Т.* Народне антифашистське повстання 1923 р. в Болгарії // Наук. зап. Станіслав. пед. ін-ту. 1957. Іст. серія. Вип. 2. 38. *Рущенко П. Т.* Великий Жовтень і революційний рух у Болгарії в 1923 році. Харків, 1967. 39. *Рябоконе С. И.* Борьба Болгарской коммунистической партии против прогитлеровской внешней политики монархического правительства Кыоссейванова // Уч. зап. Перм. ун-та. 1968. № 172: Вопросы истории международного рабочего движения. Вып. 6. Ч. 2. 40. *Сохань П. С.* Великий Жовтень і партія тесних соціалістів Болгарії (1917—1919) // Під впливом ідей Великого Жовтня: З історії міжнародного революційного руху (1917—1924). К., 1969. 41. *Тамбовцев Г. Е.* Из истории борьбы Болгарской коммунистической партии за создание Народного фронта (1935—1936) // Тези доповідей V міжвузівської славистичної конференції. Ужгород, 1962. 42. *Частухин И. Н.* Рабочее движение в Болгарии в 1918—1939 годах. М., 1956. 43. *Чернявський Г. Й.* Діяльність Болгарської комуністичної партії по відбудові революційного професійного руху в 1925—1929 рр. // Наук. праці з історії КППС. К., 1966. Вип. 7. 44. *Чернявський Г. Й.* Література про робітничий рух у Болгарії в період часткової стабілізації капіталізму (1925—1929) // Бібліотекознавство та бібліографія. Х., 1967. Вип. 5. 45. *Чернявський Г. Й.* Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції та досвіду партії більшовиків на розвиток Болгарської комуністичної партії в перші роки часткової стабілізації капіталізму (1925—1926) // Велика Жовтнева соціалістична революція та її міжнародне значення: Тези доповідей та повідомлень республіканської міжвузівської конференції. Львів, 1967. 46. *Чернявський Г. Й.* Рабочее движение в Болгарии в период частичной стабилизации капитализма (1925—1929). Х., 1968. 47. *Чернейко Г. А.* Боевой авангард болгарского народа. М., 1971. 48. *Шнитман А. М.* Из истории интернациональных связей В. И. Ленина с революционным рабочим движением в Болгарии (1896—1923). Мурманск, 1967.

Стаття надійшла до редколегії 11.02.86

В. М. СЕГЕДА, доц.,
Львівський лісотехнічний інститут

БОРЬБА ТРУДЯЩИХ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНЫ ЗА ДЕМОКРАТИЗАЦИЮ НАРОДНОЙ ОСВЕТИ В 1918—1920 рр.

Питання про вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на боротьбу трудящих, у тому числі за демократичні перетворення в галузі народної освіти, є предметом вивчення як радянських, так і чехословацьких істориків. Важливе місце в роз-

робці цієї теми посідають публікації документів і матеріалів про перші соціалістичні перетворення в Радянській Росії [3; 4; 14; 15; 23 та ін.]. Систематичну пропаганду нової школи — трудової, демократичної, вільної від будь-якого впливу реакції і клерикалізму, здійснював О. Хлуп [12]. Нищівній критиці піддав стан народної освіти в буржуазній Чехословаччині прогресивний педагог О. Каднер у книзі «Розвиток і сьогоденний стан шкільництва» [13]. Передові форми і методи навчання та виховання, які прагнув запровадити у чехословацьких школах Л. Санто, описані в його праці «Жовтень і мій шлях до марксизму» [20]. Становище в школах буржуазної Чехословаччини досліджували С. Водинський, Й. Кирашек, М. Кузьмин [6; 8; 9].

Однак ряд питань, пов'язаних із впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції на боротьбу трудящих за демократизацію народної освіти в перші роки утворення буржуазної Чехословацької республіки, заслуговують на подальшу розробку.

У виступі на XXVII з'їзді КПРС Генеральний секретар ЦК КПЧ, Президент Чехословаччини Г. Гусак зазначив, що з братнім радянським народом чехословацьких трудящих «зв'язують глибока дружба і непорушна солідарність» [5]. Трудящі Чехії та Словаччини з великим інтересом стежили за подіями, які відбувалися в Радянській Росії. Перші відомості про перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції надійшли на чеські землі 8—10 листопада 1917 р.

Під впливом революційних подій у Радянській Росії 2 грудня 1917 р. члени соціал-демократичної партії Праги та інших міст провели мітинги на підтримку Великого Жовтня. В прийнятій резолюції на мітингу в Празі підкреслювалося, що робітники Праги вітають робітників Росії, що «чеський пролетаріат підтримує боротьбу, яку вони ведуть за збереження першої в світі соціалістичної республіки» [17]. В той же день відбулися збори і мітинги в Словаччині — у Братиславі, Кошице, Лученці. На сторінках словацької соціал-демократичної газети «Роботницьке новіні» вперше відкрито проголошувався ленінський лозунг про право націй на самовизначення [11, с. 55].

Велику роль у поширенні ідей Великого Жовтня відіграли чехи і словаки, які знаходилися в Росії як військовополонені і були не тільки свідками, а й учасниками революційних подій. Після укладення Брест-Литовського мирного договору (березень 1918 р.) вони поверталися додому і про побачене в Країні Рад розповідали своїм співвітчизникам. Незважаючи на переслідування, більшість з них назавжди залишилися палкими патріотами-інтернаціоналістами, справжніми друзями Радянського Союзу.

В обстановці гострої класової боротьби, що розгорнулася під впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції, 28 жовтня 1918 р. у Празі була проголошена Чехословацька республіка. Чеський і словацький пролетаріат звільнився від багатовікового австро-угорського гніту і утворив незалежну державу. Проте завоюваннями трудящих скористалася буржуазія, яка не бажала розв'язувати назрілі проблеми, у тому числі проблему народної

освіти. Не втратило чинності австро-угорське реакційне законодавство з питань народної освіти, схвалене реакційним урядом Австро-Угорщини у другій половині XIX—на початку XX ст.

Класики марксизму-ленінізму підкреслювали велике значення освіти для розгортання класової боротьби пролетаріату. Вони розглядали боротьбу за знання, за кращу освіту підростаючого покоління як складову частину політичної боротьби проти капіталізму.

У «Записі промов про загальну освіту в сучасному суспільстві» К. Маркс зазначав: «з одного боку, для встановлення правильної системи освіти потрібна зміна соціальних умов, з другого боку, для того, щоб змінити соціальні умови, потрібна відповідна система освіти...» [1, с. 572]. У промові на I Всеросійському з'їзді в справі освіти В. І. Ленін з особливою гостротою наголошував, що для трудящих «знання є зброєю в їх боротьбі за визволення, що їх невдачі пояснюються браком освіти» [2, с. 75].

Прогресивна громадськість Чехословаччини, надаючи важливого значення загальноосвітнім і політичним знанням у боротьбі за соціальне визволення, продовжувала вести боротьбу за демократичні перетворення в галузі освіти, зокрема за відокремлення церкви від держави і школи від церкви. У перших рядах борців проти реакційного впливу релігії на навчання і виховання йшли робітники. На зборах 27 листопада 1918 р. у Простейові Оломоуцького краю вони вимагали свободи совісті для всіх громадян, демократичної школи і навчання, вільного від впливу церкви і церковної моралі. З аналогічними вимогами виступив пролетаріат Праги [10, с. 255—340]. XIII з'їзд чеської соціал-демократичної партії, який відбувся у грудні 1918 р. у Празі, вимагав негайного «відокремлення церкви від держави і створення вільної школи» [22, с. 75—76].

Активізації боротьби пролетаріату Чехословаччини за демократизацію політичного і культурного життя сприяло проголошення 21 березня 1919 р. Угорської Радянської Республіки. Посилилася революційно-визвольна боротьба в Словаччині, що привело до утворення 16 червня 1919 р. Словацької Радянської Республіки, яка відразу приступила до здійснення соціалістичних і демократичних перетворень. У галузі освіти була прийнята «Програма словацької соціалістичної секції», в якій підкреслювалося: «Пролетаріат відкидає стару культуру і освіту, які духовно калічили людей. Пролетаріат зруйнує стару систему виховання, відокремить церкву від держави, створить нову школу, запровадить обов'язкову освіту для дітей, дасть змогу здобувати вищу освіту за рахунок пролетарської держави» [15, с. 130].

За короткий час свого існування Словацька Радянська Республіка зробила перші кроки на шляху демократичних перетворень у галузі народної освіти. Була відокремлена церква від держави і школа від церкви, держава залучала вчителів до ліквідації неписьменності серед населення, здійснювалося ідейно-політичне навчання вчительських кадрів, на педагогічну роботу запрошувалися учителі, віддані справі пролетаріату [18, с. 350].

Пролетарська влада розкрила могутні творчі сили трудящих, укріпила їхню класову свідомість, посилила інтернаціональну солідарність. У революційних битвах зміцнювалась єдність чеських, словацьких, угорських, українських трудящих.

З особливою гостротою розгорнулася боротьба за демократизацію народної освіти, проти засилля церкви на Закарпатській Україні, де в березні 1919 р. була встановлена Радянська влада. Вона проіснувала всього 40 днів і була придушена. Всупереч волі трудящих імперіалісти США, Англії, Франції силою приєднали Закарпатську Україну до Чехословаччини за Сен-Жерменською угодою, підписаною 10 вересня 1919 р.

Загальноосвітній рівень трудящих-закарпатців був невисокий. Понад 50% словацького та українського населення залишалося неписьменним [8, с. 662]. На Закарпатській Україні у 1920 р. із 475 шкіл 230 були церковними [19, с. 45]. Вони знаходилися в жалюгідному стані. У старих, темних, холодних приміщеннях без обладнання, без палива діти не вчилися, а мучилися. «Учителями» цих шкіл переважно були дяки, які навчали дітей... співати в церкві. Попи добирали в школи учителів на власний розсуд. Попові як голові шкільної ради достатньо було написати окружному шкільному інспекторові записку такого змісту: «З повагою доводжу до відома, що Софія З. 15 квітня цього року зайняла в католицькій школі Р. посаду вчительки» [16, с. 93]. Зарплата учителів церковних шкіл залежала від примх церковних властей. Населення відмовлялося утримувати вчителів церковних шкіл, тому що само ледве животіло. Вчителі зверталися за допомогою до державних органів, проте уряд не поспішав з наданням допомоги.

Питанням демократизації освіти був присвячений I з'їзд учителів народних шкіл Чехословаччини, який відбувся 1—3 червня 1920 р. у Празі [21]. На ньому були присутні представники 1000 шкіл. З'їзд проходив під гаслом «Швидше звільнити школу від австрійського гніту!». Він поставив завдання виробити нову систему освіти. На з'їзді був проголошений реферат про розвиток народної освіти в Радянській Росії.

Делегати піддали осуду офіційну систему освіти, вимагали створення нової школи. Делегат із Брно Л. Ганус підкреслював, що система освіти була і залишається аристократично-автократичною, а середня школа — взагалі привілейованою [16, с. 12]. Учасники з'їзду вимагали ліквідації усіх приватних шкіл та навчальних закладів. Учителі різко виступали проти будь-яких благодійників, що давали пожертвування на утримання шкіл, і зажадали, щоб пожертвування вносилися в державну казну, яка б розподіляла їх між школами. На з'їзді наводились яскраві приклади, які свідчили, що церковні школи утримуються державою, а навчання і виховання у них здійснюється в інтересах церкви. Делегати з'їзду закликали вчителів беззастережно відійти від церкви. У зверненні зазначалося: «Ми рішуче наполягаємо... негайно відокремити церкву від держави і школу від церкви. Будь-яке компромісне розв'язання цього питання буде слабкістю... і поставить під загрозу мирний і творчий розвиток республіки» [16, с. 79].

І з'їзд учителів народних шкіл Чехословаччини сприяв пробудженню громадської думки. Однак його рішення ніколи за часів існування буржуазної республіки не були втілені у життя. Цьому перешкоджала реакційна політика буржуазного уряду.

Прийшовши до влади, чеська буржуазія продовжувала політику угорських баронів і австрійських графів — політику національного гноблення інших народів.

Народна освіта в Чехословаччині залишалася на низькому рівні. Прийняті урядом закони і розпорядження не вносили ґрунтовних змін у стару австро-угорську шкільну систему. Над школою продовжував тяжіти гніт церкви, яка дедалі глибше проникла в освіту.

Для проведення демократичних перетворень у галузі народної освіти необхідно було вести більш рішучу боротьбу проти буржуазного уряду. Але чеський робітничий клас, створивши незалежну державу, перебував під значним впливом дрібнобуржуазної ідеології і сподівався, що з часом, як обіцяли реформісти, в країні здійсняться демократичні перетворення. Тому боротьба за демократизацію народної освіти мала стихійний характер. Буржуазії вдалося нейтралізувати неорганізовані вимоги прогресивних сил.

1. Маркс К. Запис промов про загальну освіту в сучасному суспільстві // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. 2-е вид. Т. 16. 2. Ленін В. І. Промова на I Всеросійському з'їзді в справі освіти // Повне зібр. творів. Т. 37. 3. В. И. Ленин и Коммунистический Интернационал. М., 1970. 4. Пролетарская солидарность трудящихся в борьбе за мир (1917—1924). М., 1958. 5. Гусак Г. Выступление Генерального секретаря ЦК КПЧ, Президента ЧССР на XXVII съезде КПСС // Правда. 1986. 28 февр. 6. Водынский С. Школа в Чехословакии. Прага, 1965. 7. История Чехословакии. В 3 т. М., 1960. Т. 3. 8. Курашек И. Свободная социалистическая школа труда в Кладно (Чехословакия) // Сов. педагогика. 1967. № 11. 9. Кузьмин М. Школа и образование в Чехословакии (конец XVIII—30-е годы XX в.). М., 1971. 10. Voj o směr vývoje Československého Statu. Praha, 1954. 11. Holotik L. Oktobrova revolucia a narodnooslobodzovacie hnutie na Slovensku v rokoch 1917—1918. Bratislava, 1957. 12. Chlup O. Cesta k socialistické škole. Praha, 1965. 13. Kadner O. Vývoj a dnešní soustava školství. Praha, 1929. 14. Ohlas Velké Říjnové socialistické revoluce v Československu. Praha, 1957. 15. Ohlas Velké Říjnové socialistické revoluce na Slovensku. Bratislava, 1957. 16. První sjezd Československého učitelstva a přátel školství v osvobozené vlasti. Praha, 1921. 17. Právo lidu. 1917. 3 března. 18. Pasiar Š., Paška P. Osveta na Slovensku. Bratislava, 1964. 19. Statistická příručka republiky Československé. Praha, 1925. 20. Szanto L. Říjen a moje cesta k marxizmu. Bratislava, 1970. 21. Školské reformy // Příloha českého učitele. 1920. 2. 22. Vesely J. O vzniku a založení KSČ. Praha, 1958. 23. Založení Komunistické strany Československa // Sborník dokumentu ke vzniku a založení KSČ (1917—1924). Praha, 1954.

Стаття надійшла до редколегії 24.06.86

С. А. КАІРОВ, доц.,
Миколаївський педагогічний інститут

СВЯТКУВАННЯ РІЧНИЦЬ ВЕЛИКОГО ЖОВТНЯ У ПЕРІОД НАРОДНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ ТА РЕВОЛЮЦІЇ 1941—1945 рр. В ЮГОСЛАВІЇ

Питання святкування річниць Великого Жовтня в умовах визвольної війни та революції деякою мірою висвітлювалося в радянській історіографії [15, с. 51—64; 16]. Югославські історики також приділяли цій проблемі увагу [3; 4; 13]. Одні вказували на міжнародне значення Великого Жовтня і його вплив на розвиток революційного процесу в Югославії [5; 26], інші досліджували загальні та специфічні риси югославської революції в нових умовах всесвітньо-історичного процесу [7; 8; 9; 20].

У цій статті автор робить спробу показати пропагандистське значення святкування річниць Великого Жовтня в 1941—1945 рр. і його вплив на розвиток революції в Югославії.

Повстання в Югославії проти фашистських окупантів почалося у липні 1941 р., а у вересні в Західній Сербії була створена Ужичька республіка, де на зразок Рад революційної Росії виникли органи народної влади, які здійснювали соціально-економічні заходи. В цих умовах КПЮ організувала підготовку до свята Великого Жовтня, що мало велике значення для мобілізації мас на визвольну боротьбу [4, т. 1, кн. 1, с. 12, 15, 18—21, 38].

30 жовтня 1941 р. у газеті «Борба» ЦК КПЮ опублікував заклики до 24-ї річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції [4, т. 1, кн. 1, с. 98—99; 13, с. 514—516]. Комуністи надрукували листівки, виготовили плакати, транспаранти [13, с. 514—516]. У відозві до народів Югославії ЦК КПЮ закликав трудящі маси до активної визвольної боротьби. Популяризація пролетарської революції в Росії, ідей ленінізму, політичної діяльності ВКП(б), героїзму робітників і селян СРСР сприяли мобілізації патріотів в партизанські загони [13, с. 517].

Заклик до боротьби, до наслідування прикладу радянського народу містився у зверненні Сербського крайового комітету КПЮ, відозвах Македонського і Чорногорського крайових комітетів КПЮ до робітників, селян і молоді [13, с. 534, 537, 542]. Верховний штаб партизанських загонів Югославії видав наказ з приводу святкування 24-ї річниці Великого Жовтня [13, с. 543]. «Борба», як і інші партизанські газети, неодноразово підкреслювала значний вплив ідей Жовтня на визвольну війну і революцію в Югославії [13, с. 27].

У статті «Чому виходить «Борба» 19 жовтня 1941 р. Й. Броз Тіто підкреслював, що героїчна боротьба радянського народу, який відстоював завоювання Великої Жовтневої соціалістичної революції, надихала народи Югославії на збройне повстання. Він вказував, що Червона Армія вела боротьбу не тільки за сво-

боду батьківщини Жовтня, а й за визволення всіх пригноблених народів Європи, за врятування всього людства від фашистської чуми [4, т. 1, кн. 1, с. 11].

Югославські комуністи у своїй практичній діяльності керувалися ленінською стратегією і тактикою, закликали використовувати досвід радянського народу [2, с. 38, 40, 55; 8, с. 25]. Це забезпечило КПЮ довір'я і підтримку мас, зробило її найбільш впливовою в народі партією, що продовжувала боротьбу в тяжких умовах окупації [13, с. 27].

У відповідь на заклики КПЮ югославські партизани посилили боротьбу проти окупантів. Так, бойовими успіхами зустрічали 24-ту річницю Великого Жовтня словенські та сербські патріоти. Шахтарі міст Трбовле, Трепча і Копаонік завдали відчутних ударів фашистам. Робітників активно підтримали селяни. Хорватські партизани пускали під укіс фашистські ешелони. В Далмації 3 листопада 1941 р. партизани з боями вступили у велике місто Спліт, а боснійські повстанці активно діяли поблизу міст Сараєво, Дрвар і Бихач та в районі Козари. Загальним повстанням була охоплена Чорногорія [4, т. 1, кн. 1, с. 185—186, 212, 251, 269, 280, 298, 357]. Ужицький робітничий батальйон стійко і мужньо захищав столицю Ужицької республіки [13, с. 510].

В Ужице та інших визволених населених пунктах 7 листопада 1941 р. особливо урочисто відзначалася 24-та річниця Великої Жовтневої соціалістичної революції. На міській площі відбулися військовий парад і демонстрація, в яких взяли участь бійці партизанських підрозділів, делегації робітників, службовців і селян. На мітингу виступили члени ЦК КПЮ, представники партизанських штабів та місцевих органів народної влади. Там же відкрилася виставка, присвячена Радянському Союзові [12, с. 5, 192, 323; 13, с. 545—546]. Річницю Великого Жовтня святкували також трудящі міст Крупня, Чачака і навколишніх сіл [4, т. 1, кн. 1, с. 216, 264—265].

Ці події знайшли відображення в партизанській пресі. Зокрема, в газеті «Борба» 7 листопада 1941 р. була опублікована стаття Й. Броз Тіто «Комуністична партія Югославії в сучасній народно-визвольній боротьбі». В ній йшлося про «приклад героїчної ВКП(б) для КПЮ в керівництві визвольною боротьбою» [4, т. 1, кн. 1, с. 147]. Тут же були вміщені редакційні статті «Всесвітньо-історичне значення Великої Жовтневої соціалістичної революції» та «СРСР на чолі фронту волелюбних народів проти фашистських загарбників» [4, т. 1, кн. 1, с. 149—154]. Ужицька друкарня розпочала випуск «Історії ВКП(б)» тиражем 10 тисяч примірників [12, с. 193].

Новими перемогами зустріли югославські патріоти 25-ту річницю Великого Жовтня. 7 листопада 1942 р. ЦК КПЮ звернувся з відозвою до народів Югославії [4, т. 1, кн. 2, с. 134—137].

У наказі головнокомандуючого партизанськими загонами в день свята підкреслювалося: «Разом з радянським народом, з героїчним союзником — Червоною Армією і партизанами Радянського Союзу ми вже 17 місяців боремося проти фашистських

окупантів і їхніх слуг... Це наш обов'язок перед нашими народами, це наш обов'язок перед братнім Радянським Союзом, який несе майже весь тягар цієї кривавої війни» [3, т. 2, књ. 1, с. 201]. Річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції присвячувалася стаття Й. Броз Тіто «Чверть століття Великого Жовтня» в газеті «Борба» [2, с. 16—18].

КПЮ використовувала різноманітні форми і методи політичної боротьби. Так, велику роботу по пропаганді ідей ленінізму провела белградська підпільна організація. Було надруковано «Історію ВКП(б)», пропагандистські матеріали про соціалістичну революцію, праці В. І. Леніна та іншу радянську літературу [6, с. 268—269; 2, с. 74; 11, књ. 1, с. 588]. Один з керівників КПЮ Р. Чолакович зазначав, що ідейною зброєю у визвольній боротьбі було 12-томне зібрання творів В. І. Леніна сербською мовою [18, с. 558; 4, т. 1, књ. 1, с. 336]. Науковий працівник Інституту робітничого руху, професор П. Дам'янович у статті «Твори Леніна в Югославії» повідомляє, що в період визвольної війни окремими виданнями вийшли понад 230 праць В. І. Леніна і 50 праць у різних збірниках з урахуванням потреб революції [20, с. 243].

Напередодні 25-ї річниці Великого Жовтня відновилося припинене наприкінці листопада 1941 р. видання газети «Борба» та інших друкованих органів КПЮ [4, т. 1, књ. 2, с. 10]. Вся партизанська преса приділяла велику увагу святові. Газети повідомляли про урочисті збори у звільнених містах і селах, про вітальні телеграми партизан радянському народу і Червоній Армії з нагоди свята [11, с. 578, 583, 585]. Зросла політична і бойова активність югославських партизанів. У дні святкування 25-ї річниці Великого Жовтня партизанські загони провели бойові операції. Партизанська преса повідомляла про успішні бої у Боснійській Країні та інших областях Югославії [13, с. 563]. Вручаючи Червоний прапор І Пролетарській бригаді в день 25-річчя Жовтневої революції, Й. Броз Тіто зазначив, що боснійські та хорватські партизани зустріли славний ювілей новими перемогами над окупантами, усташами і четниками [4, т. 1, књ. 2, с. 161, 179, 190, 212, 247].

На початку листопада 1942 р., натхнені прикладом героїв Сталінграда, партизани визволили декілька міст Боснійської Країни, значну територію в Західній Боснії, у тому числі міста Яйце і Бихач, що було, за словами Й. Броз Тіто, жовтневим поздоровленням югославських партизанів радянським братам [13, с. 571—572]. Бихач став центром нової партизанської республіки. Наприкінці листопада 1942 р. тут відбулася перша сесія Антифашистського віча народного визволення Югославії, яке стало вищим законодавчим і виконавчим органом народно-визвольного руху [13, с. 563].

Святкування 25-ї річниці Великого Жовтня активно проходило на всій звільненій території, навіть у далекому Трієсті. ЦК Компартії Словенії та Визвольний фронт словенського народу в своїх відозвах повідомляли про героїчну боротьбу Червоної Армії, яка захищала завоювання Жовтневої революції. Партизанська преса закликала молодь до визвольної боротьби. Головний штаб парти-

занських загонів Словенії зустрічав Жовтневе свято новими перемогами [13, с. 565—566, 574, 590].

Проводячи агітаційно-пропагандистську роботу на честь свята, комуністи Хорватії значну увагу приділяли соціалістичному будівництву в СРСР. Так, «Борба» 7 листопада 1942 р. повідомляла про досягнення Радянського Союзу в галузі господарства і культури [13, с. 605]. Газета хорватських комуністів «Вієсник» вмістила матеріал про героїв громадянської війни, які були зразком для югославських партизанів [13, с. 591]. В газеті «Далматинськи партизан» М. Марінко зазначав, що Великий Жовтень запалив факел революційної боротьби у всьому світі, зокрема в Югославії [13, с. 651]. Хорватські комуністи звернулися з відозвою до італійських солдатів-антифашистів з нагоди 25-ї річниці Жовтневої революції [13, с. 648]. Їхня діяльність сприяла активізації визвольної боротьби в Далмації, Ліці, Карловаці [17, с. 566—567]. По всій Хорватії ширилися антифашистські виступи. Успішно діяла 6-та Хорватська бригада, партизани Далмації завдавали ударів фашистам біля Спліта, активізували свої дії партизани поблизу Земуна [4, т. 1, кн. 2, с. 164, 189, 225, 236, 245; 13, с. 576, 577]. Восени 1942 р. в Хорватії було знищено понад 9485, поранено — 2385, взято у полон 3170 ворожих солдатів і офіцерів, захоплено багато зброї [3, т. 2, кн. 1, с. 203, 207, 213]. Напереродні 25-ї річниці Великого Жовтня партизани Калніцького загону визволили з фашистського полону п'ять радянських офіцерів, про що повідомляла газета «Борба» 23 і 27 грудня 1942 р. [4, т. 1, кн. 2, с. 310, 316, 317].

У відозві Сербського крайового комітету КПЮ до народу 7 листопада 1942 р. повідомлялося про героїчну боротьбу Червоної Армії під Ленінградом і Сталінградом [13, с. 626]. На мітингах у Воеводині підкреслювалося всесвітньо-історичне значення Жовтневої революції. Серед населення розповсюджувалися «Історія ВКП(б)»; «Основи ленінізму» та інші радянські політичні видання [13, с. 595].

Подібні заходи комуністи проводили на звільненій території Чорногорії і Македонії [13, с. 569].

З великим піднесенням югославські патріоти відзначали 26-ту річницю Великого Жовтня. Перемогу Червоної Армії під Сталінградом і Курськом трудящі Югославії зустріли з особливою радістю. Визвольна боротьба поширилася на нові райони, в тому числі на Македонію.

КПЮ передбачала з нагоди 26-ї річниці Великого Жовтня провести урочисті заходи. В директиві Політбюро ЦК КПЮ та Верховного штабу Народно-визвольної армії Югославії відзначався міжнародний характер Жовтневої революції [13, с. 671]. Велику активність продемонстрували Спілка комуністичної молоді Югославії та Антифашистський фронт жінок. Агітаційно-пропагандистські відділи ЦК Компартії Хорватії, ЦК Компартії Словенії, крайові і обласні комітети КПЮ розгорнули підготовку до свята серед молоді [13, с. 661]. Активно готувалися до зустрічі 26-ї річниці Жовтневої революції Славонський та Лікський обкоми КПЮ,

Чорногорський крайовий комітет КПЮ, обласні народні визвольні комітети, Крайове антифашистське віче народного визволення Хорватії [13, с. 664]. У Східній Боснії серед бійців 3-го корпусу Народно-визвольної армії Югославії велику роботу проводили райкоми КПЮ і народно-визвольні комітети Тузли, Маєвиці, Требави. Значну увагу підготовці до свята приділив Східнобоснійський обком Спілки комуністичної молоді Югославії. Політичний відділ Верховного штабу Народно-визвольної армії Югославії підготував збірник статей, присвячених Великому Жовтню, розповсюдив повідомлення московського радіо про святкування річниці Жовтневої революції в СРСР [13, с. 659—660, 678]. Жовтневій революції присвячувалися також теоретичні конференції, мітинги, урочисті збори. Так, 6 листопада 1943 р. у Будинку культури боснійського міста Яйце відбувся урочистий вечір, на якому були присутні члени Верховного штабу Народно-визвольної армії Югославії [13, с. 671]. В столиці Словенії Любляні 7 листопада народні демонстрації набули масового характеру [18, с. 661].

26-ту річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції відзначали у частинах і з'єднаннях Народно-визвольної армії Югославії. Політвідділи дивізій закликали патріотів активізувати боротьбу з фашистськими окупантами [13, с. 671]. Найбільші бойові операції розгорнулися у Боснії. Напередодні свята підрозділи 17-ї і 27-ї дивізій визволили місто Соколац, 16-та Мусульманська бригада успішно атакувала гітлерівців на підступах до Сараєва, 12-та дивізія у Вировитиці. Були проведені диверсійні операції на залізниці Карловац-Загреб [3, т. 4, кн. 18, с. 415, 556; 13, с. 675—676; 23, с. 51].

У відзначенні 26-ї річниці Великого Жовтня брали участь радянські патріоти, які втекли з фашистського полону до югославських партизанів. Вони зустрічали своє найдорожче свято, продовжуючи завдавати ударів по ненависному ворогові далеко від Батьківщини. Так, у складі Зетського загону чорногорських партизанів радянські воїни брали участь у розгромі четників, у боях проти 181-ї гітлерівської піхотної дивізії [10, с. 51]. Рота 18-ї бригади Народно-визвольної армії Югославії під командуванням А. І. Дяченка разом зі словенськими партизанами вступила у боротьбу з трьома гітлерівськими дивізіями (у тому числі з есесівською «Герман Герінг») на території Словенського примор'я. В ніч на 7 листопада партизани, атакувавши фашистський гарнізон у Толміні, здійснили напад на німецькі казарми, знищили десятки солдатів і офіцерів, підірвали два мости і захопили зброю гітлерівців. 7 листопада 1943 р. у розташуванні 18-ї бригади 9-го корпусу відбувся мітинг. Комбриг А. Бавець у промові підкреслив міжнародне значення Великої Жовтневої соціалістичної революції. Він висловив подяку радянським бійцям за відмінне виконання бойової операції по розгрому толмінського гарнізону [10, с. 31; 14, с. 126, 128; 17, с. 39, 60, 62, 75, 76].

27-му річницю Великого Жовтня народи Югославії відзначали разом з бійцями Червоної Армії [13, с. 734]. ЦК КПЮ опублікував відозву, в якій йшлося про співробітництво і дружбу з Ра-

дянським Союзом [13, с. 736]. У відозвах ЦК КПЮ і Східнобоснійського обкому Народно-визвольного фронту від 5 листопада 1944 р. підкреслювалося велике значення використання югославськими комуністами багатого досвіду більшовиків, висловлювалася віра у непереможність радянського народу [13, с. 743—745, 748]. Перемогам Червоної Армії та визволенню нею значної частини Югославії була присвячена відозва виконкому Визвольного фронту словенського народу [13, с. 749, 751, 756].

Після повного визволення Югославії від фашистських загарбників Народна Скупщина прийняла постанову про урочисте святкування 28-ї річниці Жовтня [10, с. 769].

1 листопада 1945 р. «Борба» опублікувала вітання Народної Скупщини Югославії Голові Президії Верховної Ради СРСР М. І. Калініну з нагоди свята. В газеті «Політика» з 31 жовтня до 7 листопада вміщувалися святкові матеріали та поздоровлення. 2 листопада в газеті «Омладина» була опублікована стаття Ю. Густинича «28-ма річниця Великої Жовтневої революції», а 7 листопада в «Борбі» — редакційна стаття «Хай живе 28-ма річниця Великої Жовтневої революції». Цього ж дня в «Політиці» побачила світ стаття В. Влаховича «З народами Радянського Союзу святкують день Великої Жовтневої соціалістичної революції і всі народи Югославії» [13, с. 770—784].

В. І. Ленін у праці «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі» вказував на міжнародне значення Великої Жовтневої соціалістичної революції, величезний досвід більшовиків: «...Всі основні і багато які другорядні риси нашої революції мають міжнародне значення в розумінні впливу її на всі країни... розуміючи під міжнародним значенням... історичну неминучість повторення в міжнародному масштабі того, що було у нас...» [1, с. 3]. Це ленінське положення безпосередньо стосується і югославської революції, у розвитку якої КПЮ керувалася ідеями Великої Жовтня, досягненнями соціалістичного будівництва в Радянському Союзі. Вже на початку визвольної війни КПЮ створила органи народної влади на зразок Рад революційної Росії. Цей факт свідчить про успішний розвиток революції, яка перепліталася з національно-визвольною боротьбою. Усвідомлення того, що СРСР існує і міцніє, що Червона Армія здобула перемогу на фронтах Великої Вітчизняної війни, надихали югославських патріотів на самовіддану боротьбу. Трудящі Югославії вбачали у союзі з першою державою соціалізму перспективу перемоги визвольного руху і побудови нового, соціалістичного суспільства.

1. *Ленін В. І.* Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі // Повне збір. творів. Т. 41. 2. *Броз Тито І.* Избранные статьи и речи. М., 1973. 3. Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату народа Југославије. Београд, 1949. 4. Историјски архив Комунистичке партије Југославије. Београд, 1949. 5. *Апостолски М.* 50-годишница Велике Октобарске социјалистичке револуције и Југославија // Октобар у Југославији. Београд, 1967. 6. Београд. Београд, 1964. 7. *Далъанович П.* О некоторых проблемах социалистических революций в России и Югославии // Октябрьская революция и пролетарский интернационализм. М., 1970. 8. *Зихерл Б.* Великая Октябрьская социалистическая революция и народы Югославии. М., 1958. 9. *Зихерл Б.* О некоторых особенностях социалистической

революции в Югославии // Октябрьская революция и пролетарский интернационализм. М., 1970. 10. Казак В. Н. Побратимы. М., 1975. 11. Лопицкий Я. К. Ратни дневник. Београд, 1961. Књ. 1. 12. Любичиц Н. Ужицкий партизанский отряд. М., 1982. 13. Октобар у Југославији (1918—1945): Избор докумената о годишницама Октобра. Београд, 1967. 14. О чем не говорилось в сводках: Воспоминания участников движения Сопротивления. М., 1962. 15. Славин Г. М. Как трудящиеся Югославии праздновали годовщины Великого Октября // Сов. славяновед. 1977. № 5. 16. Славин Г. М. Освободительная война в Югославии. М., 1965. 17. Советские люди в освободительной борьбе югославского народа (1941—1945): Воспоминания, документы и материалы. М., 1973. 18. Чолакович Р. Записки об Освободительной войне в Югославии. М., 1965. 19. Чулинович Ф. Октябрь и корни социалистической революции в Югославии // Великая Октябрьская социалистическая революция и мировая социалистическая система. М., 1969. 20. Югославия вчера и сегодня. М., 1965.

Стаття надійшла до редколегії 23.12.85

М. І. КЛЯП, *учитель,*
Ужгородська середня школа № 1,
С. І. МІТРЯЄВА, *ст. наук. співроб.,*
Інститут соціальних та економічних
проблем зарубіжних країн АН УРСР

ОСНОВНІ НАПРЯМИ РАДЯНСЬКО-ЧЕХОСЛОВАЦЬКОГО ЕКОНОМІЧНОГО І НАУКОВО-ТЕХНІЧНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА У 70—80-ті РОКИ

У системі взаємовідносин між країнами соціалізму, які встановлювалися і набували розвитку разом із процесом формування світової соціалістичної системи, важливе місце посідає радянсько-чехословацьке співробітництво. Логічним результатом усього попереднього розвитку двосторонніх радянсько-чехословацьких відносин став підписаний у травні 1970 р. Договір про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу, кожне положення якого — це свідчення дружби й братерства наших народів. Основні напрями розвитку радянсько-чехословацьких зв'язків на новому етапі в економічній і науково-технічній сферах визначені у другій статті Договору, де вказано, що СРСР і ЧССР розвиватимуть і поглиблюватимуть взаємовигідне економічне і науково-технічне співробітництво з метою розвитку народного господарства, досягнення найбільш високого науково-технічного рівня, ефективності суспільного виробництва, підвищення матеріального добробуту трудящих обох країн [10, с. 488].

Положення радянсько-чехословацького Договору дістали дальший розвиток і конкретне втілення у двосторонніх і багатосторінніх актах співробітництва між СРСР і ЧССР 70-х—першої половини 80-х років. Принципи науково-технічних та економічних взаємовідносин, сформульовані в цих актах, повністю відповідають як положенням Договору, так і Комплексній програмі соціалістичної економічної інтеграції, яку прийняла XXV сесія РЕВ у червні

1971 р., а також рішенням Економічної наради на найвищому рівні (Москва, 1984 р.), що відкрила нову сторінку в розвитку економічного і науково-технічного співробітництва країн соціалізму.

Соціалістична економічна інтеграція, як довгостроковий стратегічний курс економічної політики країн соціалістичної співдружності, стала визначальним фактором у розвитку економічних взаємовідносин, співробітництва в галузі науки, техніки і виробництва, більш ефективного використання можливостей міжнародного поділу праці. Грунтуючись на різноманітних формах економічних взаємозв'язків, що склалися раніше, інтеграція надала співробітництву нових рис, поглибила його зміст [2, с. 46—47].

У великому комплексі радянсько-чехословацьких взаємовідносин удосконалювалося передусім двостороннє співробітництво. Так, Радянський Союз надавав допомогу Чехословаччині у будівництві двох атомних електростанцій загальною потужністю 1700 Мвт. Два реактори потужністю 440 Мвт вже запущені в дію у 1978 р. та 1980 р. в Ясловскі-Богуніце [19, с. 124; 16, с. 153].

Наприкінці 70-х—першій половині 80-х років був підписаний ряд додаткових документів, що стосуються будівництва атомних електростанцій у ЧССР. Згідно з ними, Радянський Союз збільшив поставки обладнання для нових АЕС, які будуються на Словаччині і в Моравії, розширив технічну допомогу в розробці проєктів нових станцій з використанням більш потужних реакторів. При технічній допомозі СРСР успішно йде будівництво важливих енергетичних споруд в ЧССР, у тому числі у Дукованах, Моховцях, Темеліні [17, с. 128]. Відзначаючи науково-технічну допомогу СРСР у будівництві АЕС в Чехословаччині, Генеральний секретар ЦК КПЧ, Президент республіки Г. Гусак підкреслив, що Чехословаччина вступила в епоху промислового використання атомної енергії. Співробітництво з СРСР відкриває для чехословацької економіки шлях до використання найпередовіших досягнень науки і техніки [4].

Завдяки допомозі Радянського Союзу Чехословаччина вийшла на друге місце серед країн РЕВ по виробництву та експорту атомного обладнання. Це дає їй змогу не тільки переобладнати своє народне господарство на основі найпередовішої технології, а й внести вагомий вклад у зростання і зміцнення виробничого потенціалу країн соціалістичної співдружності [15, с. 173].

Плідним є співробітництво СРСР та ЧССР у галузях виробництва енергії, палива, сировини, машин, приладів, обчислювальної техніки, які визначають науково-технічний прогрес, мають суттєвий вплив на структуру, динаміку й ефективність народного господарства, відповідають потребам всієї соціалістичної співдружності. Наприклад, Чехословаччина бере активну участь в освоєнні в СРСР родовищ природного газу і на цій основі збільшує його імпорт. У будівництво газопроводу «Союз» ЧССР вклала 10% його кошторису. Чехословацькі спеціалісти побудували 270 км траси газопроводу, спорудили 22 компресорні станції і ряд інших об'єктів. Але із загальної потужності транспортування газу ЧССР

дістає 2,8 млн. м³, тобто більше, ніж доля її участі в будівництві [17, с. 126; 8, 1985, 29 апр.].

У будівництві нового газопроводу «Уренгой—Помари—Ужгород» Чехословаччина також брала дольову участь. З тієї кількості палива, що транспортується у країни РЕВ і Західної Європи, вона дістає 8 млн. м³, тобто також більше від дольової участі. Завдяки цьому значно поліпшився енергетичний баланс ЧССР. За рахунок імпорту з СРСР вона покриває майже 100% своїх потреб у голубому паливі, що значно прискорює темпи економічного зростання, дає змогу поліпшити побутові умови населення [4, 1982, № 3, с. 10—11; 18, № 5, с. 35—36].

Чехословаччина брала активну участь у будівництві енергосистеми «Мир». Так, на спорудження лінії електропередачі Вінниця (СРСР)—Альбертирша (УНР) вона внесла близько 10% загального кошторису і при цьому дістає 1,2 млрд. кВт-год. електроенергії [17, с. 127]. Після введення в дію Хмельницької АЕС Чехословаччина одержуватиме додатково 3,6 млрд. кВт-год. електроенергії на рік [18, 1982, № 5, с. 39].

Відповідно до довгострокової програми співробітництва братніх країн в СРСР успішно споруджується за участю соціалістичних країн, у тому числі ЧССР, ряд потужностей металургійної промисловості, освоюються нові родовища залізної руди. Доля ЧССР у загальних товарних поставках на ці об'єкти становить близько 30%. Це дало змогу значно збільшити поставки в Чехословаччину потрібної їй сировини і матеріалів. Так, за рахунок радянських поставок Чехословаччина у 1981—1985 рр. задовольнила свої потреби в імпорті залізної руди на 83, чавуну — на 94, прокату чорних металів — на 100% [20, 1985, 6 таїа].

З кожним роком збільшуються масштаби радянсько-чехословацького співробітництва в галузі машинобудування, приладобудування, виробництва засобів автоматизації. В 1981 р. у Москві була підписана міждержавна угода про технічне сприяння Радянського Союзу в реконструкції і будівництві в Чехословаччині металургійних і машинобудівних об'єктів. В 1981—1985 рр. обсяг співробітництва по цій лінії збільшився вдвічі [14, с. 261].

У свою чергу СРСР імпортує з ЧССР комплектне обладнання і складні прилади, завдяки чому задовольняє свої потреби в машинах і обладнанні на 15%, у тому числі в прокатному обладнанні на 33%, текстильному обладнанні — на 58%, обладнанні для харчової промисловості — на 27% [14, с. 259].

Всебічне радянсько-чехословацьке співробітництво охоплює всі сфери життя двох братніх народів. У ньому беруть участь як міністерства і відомства, так і трудові колективи. Співробітництво розвивається на двосторонній і багатосторонній основах у рамках РЕВ. Основними напрямками співробітництва є кооперація і спеціалізація виробництва. На початок 80-х років між двома країнами було укладено близько 200 двосторонніх угод про спеціалізацію і кооперування виробництва. Крім цього, СРСР і ЧССР брали участь у реалізації понад 100 багатосторонніх угод [12, с. 186]. Реалізуючи угоди про спеціалізацію і кооперування виробництва

в галузі машинобудування, Чехословаччина забезпечує на цій основі приблизно четверту частину випуску усіх виробів, охоплених багатосторонньою спеціалізацією. За обсягом спеціалізованих поставок, у тому числі машин і обладнання, в чехословацькому експорті перше місце посідає СРСР — 58,8% [14, с. 270—271]. Отже, вирішальну роль у двосторонній спеціалізації і кооперації в машинобудуванні ЧССР відіграє співробітництво з СРСР, де реалізуються угоди в галузі атомного енергомашинобудування, виробництва металорізальних верстатів і пресового обладнання, компресорів, систем автоматизації й управління, обладнання для хімічної і нафтохімічної промисловості та ін. [14, с. 271].

Економічне і науково-технічне співробітництво між СРСР і ЧССР за своєю суттю є процесом поглиблення різноманітних господарських зв'язків між двома країнами в рамках соціалістичної співдружності. Воно сприяє дедалі більшій взаємодоповненості їхніх народногосподарських комплексів, переходу до розробки і впровадження погодженого плану багатосторонніх інтеграційних заходів на 1976—1980 рр., 1981—1985 рр. і довгострокових цільових програм співробітництва на період до 2000 р.

Документом великого політичного й економічного значення стала Довгострокова програма розвитку спеціалізації й кооперування виробництва між СРСР і ЧССР до 1990 р., підписана у травні 1980 р. [8, 1980, 11 марта]. У рамках цього документа було погоджено 19 конкретних програм спеціалізації і кооперування виробництва. Намічається організація спеціалізованого виробництва 227 нових видів машин, обладнання і комплектуючих виробів, причому з 36 напрямів на основі виробничої кооперації. Передбачається спорудження зусиллями обох країн 8 підприємств по виробництву вузлів, агрегатів і комплектуючих виробів [4, 1982, № 3, с. 10].

Втілення ідей Великого Жовтня, принципів соціалістичного інтернаціоналізму, братерської дружби і співробітництва повною мірою виявляється у сфері наукового співробітництва. Відомо, що радянський досвід був використаний при створенні Чехословацької академії наук (1952 р.) і Словацької академії наук (1953 р.), які стали центрами і координаторами розвитку фундаментальних і прикладних досліджень. Широкі контакти, регулярні зустрічі вчених СРСР і ЧССР служать поглибленню і вдосконаленню співробітництва в галузі природничих і технічних наук. На початок 80-х років над розв'язанням важливих наукових завдань спільно працювали понад 500 чехословацьких і радянських дослідницьких та конструкторських організацій [5, с. 111].

Протоколами постійних галузевих груп Міждержавної і Радянсько-чехословацької комісії з економічного і науково-технічного співробітництва передбачена спільна розробка вченими, інженерами і спеціалістами 400 проблем і тем. Наукові заклади АН СРСР і Чехословацької Академії наук об'єднали зусилля спеціалістів обох країн на розв'язання 77 фундаментальних проблем. З 132 проблем і тем передбачено взаємне вивчення досягнень у галузі науки і техніки, передового досвіду у промисловості, роз-

робку відповідної методологічної і нормативної документації, обмін інформацією [6, с. 353]. Крім цього, 60 тем науково-технічного співробітництва охоплено договорами в рамках Постійної підкомісії з науково-технічного співробітництва між СРСР і ЧССР, 100 проблем і тем розробляються організаціями Чехословацької академії наук, 50 тем внесені у двосторонні робочі плани співробітництва наукових організацій та установ [6, с. 353].

Сучасний етап радянсько-чехословацьких відносин, коли підписані програми довгострокового економічного і науково-технічного співробітництва між СРСР і ЧССР на період до 2000 р., характеризується високим рівнем співробітництва. «Немає такої галузі економічного, суспільного, культурного і наукового життя, в яких співробітництво з СРСР та іншими соціалістичними країнами не приносило б нам користі. Ми надаємо принципового значення тому, щоб це співробітництво і надалі всебічно розвивалося і вдосконалювалося», — зазначив Г. Гусак [3, с. 13]. Основне, що характеризує підписаний документ, — це рішучий поворот співробітництва до завдань прискорення науково-технічного прогресу. Довгострокова програма визначає на перспективу до 2000 р. спільні дії з ключових проблем науково-технічного розвитку.

З реалізацією довгострокових програм пов'язаний перехід до нових поколінь техніки, найсучасніших технологій, оновлення виробничих фондів, розв'язання інших важливих економічних і соціальних завдань. Науково-технічне співробітництво зосереджуватиметься у тих галузях промислового виробництва, де є реальні передумови для розширення кооперації і спеціалізації [3, с. 18—19].

Політика співробітництва, братерської взаємодопомоги, яку послідовно і принципово проводять СРСР і ЧССР, розвивається на принципах марксизму-ленінізму і соціалістичного інтернаціоналізму. Вона примножує сили братніх країн, прискорює їхній рух вперед по шляху соціалістичного і комуністичного творення.

1. *Ленін В. І.* Робітничий клас і національне питання // Повне збір. творів. Т. 23.
2. *Богомолов О. Т.* Страны социализма в международном социалистическом разделении труда. М., 1980.
3. Визит в Советский Союз Генерального секретаря ЦК КПЧ, Президента ЧССР Густава Гусака, 30—31 мая 1985 г. М., 1985.
4. *Перова В.* Содружество стран—членов СЭВ в сооружении производственных объектов // Внешняя торговля. 1982. № 3.
5. *Гранчак И. М., Кизченко А. Ф.* Чехословакия в социалистическом содружестве. К., 1984.
6. *Интернациональное содружество КПСС и КПЧ: история и современность.* М., 1984.
7. *Мельникова И. М., Виднянский С. В.* ЧССР: в плену хода социализма. К., 1985.
8. *Правда.*
9. *Советско-чехословацкие отношения 1945—1960 гг.: Документы и материалы.* М., 1972.
10. *Советско-чехословацкие отношения 1961—1971: Документы и материалы.* М., 1975.
11. *Советско-чехословацкие отношения 1972—1976: Документы и материалы.* М., 1977.
12. *Советско-чехословацкие отношения 1977—1982: Документы и материалы.* М., 1984.
13. СССР—ЧССР: Сотрудничество и сближение. Москва; Прага, 1980.
14. *Чехословацкая Социалистическая Республика.* М., 1984.
15. *Hajek I., Hvorecky I.* Rozvoj narodnohospodarskeho komplexu CSSR a socialisticka ekonomicka integrace. Bratislava, 1978.
16. *Kral V.* Lenin, leninizmus a sovetske skusenosti vo vystavbe socializmu u nas. Bratislava, 1978.
17. *Korč-Maroš I., Ordos M.* Vyznam ekonomickej spoluprace medzi CSSR a ZSSR // Zbornik prac učitel'ov ustavy ML UPIS, 10. Košice, 1983.

18. Česko-slovenské hospodarstvo vo vonkajšich ekonomických vzťahoch // Fakta a argumenty. 1982. 19. Racek P. K zahraničnéhohospodarskej politike ČSSR. Bratislava, 1978. 20. Rudé právo.

Стаття надійшла до редколегії 20.10.86

В. А. ЧЕРНИЙ, співроб.,
Ровенський інститут культури

РОЗВИТОК ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНИХ ПРЯМИХ ЗВ'ЯЗКІВ МІЖ ТРУДОВИМИ КОЛЕКТИВАМИ СРСР І НРБ (70-ті—перша половина 80-х років)

Соціалістична економічна інтеграція і науково-технічне співробітництво передбачають розширення інтернаціональних прямих зв'язків між трудовими колективами братніх країн. Це один із раціональних способів поглиблення міжнародного соціалістичного розподілу праці. В новій редакції Програми КПРС зазначається: «КПРС братиме активну участь у колективній роботі братніх партій щодо погодження економічної політики, вдосконалення механізму господарської взаємодії, пошуків нових його форм, поглиблення спеціалізації і кооперування виробництва, координації планів, обміну передовим досвідом, налагодження прямих зв'язків між об'єднаннями і підприємствами» [1, с. 60].

Значну увагу розвитку та вдосконаленню інтернаціональних прямих зв'язків приділила Економічна нарада країн—членів РЕВ на найвищому рівні, яка відбулася в червні 1984 р. На сучасному етапі розвитку соціалістичної економічної інтеграції «важливим напрямом удосконалення економічного механізму співробітництва, підвищення його ефективності учасники Наради вважають широкий розвиток виробничої кооперації і встановлення прямих зв'язків між об'єднаннями, підприємствами й організаціями» [3, с. 21].

Необхідність більш широкого використання на практиці прямих зв'язків між об'єднаннями, підприємствами й організаціями зумовлюється рядом факторів: по-перше, процесом прискореного переходу економіки братніх країн на інтенсивний шлях розвитку, по-друге, досягнутим рівнем розвитку самої соціалістичної економічної інтеграції, по-третє, впливом прямих зв'язків на забезпечення техніко-економічної невразливості соціалістичної спільності в умовах дестабілізації політики агресивних імперіалістичних кіл.

Співробітництво між безпосередніми учасниками міжнародної спеціалізації і кооперації — підприємствами, об'єднаннями і організаціями передбачає обмін інформацією про стан науково-технічної, виробничої і торговельної діяльності; планування, організацію й управління виробництвом, а також галуззю послуг; розробку в процесі координації планів розвитку науково-технічного й економічного співробітництва; здійснення конкретних заходів по реалізації.

лізації домовленостей, досягнутих у процесі координації планів; участь у підготовці довгострокових угод і договорів про взаємні поставки; взаємодію в науково-дослідних і проектно-конструкторських роботах; підготовку науково-технічних прогнозів і аналізів; координацію і спільне проведення конкретних науково-дослідних і проектно-конструкторських робіт; обмін документацією і науково-технічними досягненнями; організацією спеціалізації і кооперування та використання виробничих потужностей; координацію капітальних вкладень; створення і застосування спільних технологічних процесів; об'єднання зусиль у галузі стандартизації, типізації [2, с. 58—70]. Основою розвитку прямих зв'язків на рівні міністерств і відомств є міждержавні, міжурядові угоди, а на рівні підприємств і організацій — договори, що охоплюють усі сфери їхньої діяльності.

Нині діють десятки багатосторонніх і сотні двосторонніх договорів, укладені широкомасштабні генеральні угоди в пріоритетних галузях співробітництва, функціонують міжнародні економічні організації РЕВ і ряд спільних науково-виробничих об'єднань. У 1985 р. безпосередні зв'язки підтримували понад 4 тис. підприємств і організацій, сотні науково-дослідних центрів країн—членів РЕВ. Понад 1,3 тис. виробничих колективів Радянського Союзу встановили інтернаціональні прямі зв'язки приблизно з 1,5 тис. підприємств і організацій країн соціалістичної співдружності, зокрема з більш ніж 250 підприємствами Болгарії, близько 170 — Угорщини, понад 300 — НДР, близько 250 — Польщі, 40 — Румунії, майже 400 — Чехословаччини [6, с. 47—48; 7, с. 86; 10].

Прикладів плідного розвитку прямих зв'язків трудових колективів багато. Так, понад 30 років триває співробітництво в галузі зварювальної науки і техніки між ученими і спеціалістами братніх країн. Провідні інститути НРБ, УНР, НДР, ПНР, СРР, СРСР і ЧССР успішно здійснюють спільні програми з проблем зварювання. З 1972 р. Інститут електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР виконує функції Координаційного центру між європейськими країнами — членами РЕВ. До 1981 р. завершено і впроваджено у виробництво близько 200 робіт. Спільними зусиллями вчених створено близько 30 технологій зварювання, наплавлення і різання, використовується близько 20 типів зварювальних матеріалів, розроблено близько 30 дослідних зразків зварювального устаткування. П'ятирічна програма багатостороннього співробітництва на 1986—1990 рр. передбачає промислове освоєння нових зразків зварювальних матеріалів, устаткування і технологій [8, с. 41—44].

Невичерпним джерелом життєвості і сили соціалістичного інтернаціоналізму в дії є інтернаціональні прямі зв'язки на всіх рівнях між трудовими колективами СРСР і НРБ. Вони залишаються також однією з основних форм співробітництва на тривалу перспективу. Як зазначається в Довгостроковій програмі розвитку економічного і науково-технічного співробітництва між СРСР і НРБ на період до 2000 року, «СРСР і НРБ широко використовуватимуть різноманітні форми співробітництва, в тому числі

встановлення прямих зв'язків між міністерствами, об'єднаннями, підприємствами й організаціями; створення на госпдоговірній основі спільних підприємств, виробничих і науково-виробничих фірм та інших міжнародних господарських організацій» [4, с. 31—32].

На основі спільно розробленого КПРС і БКП плану-програми більш глибокого погодження народногосподарських планів, розширення кооперування та спеціалізації виробництва, поглиблення зв'язків у сфері науки, техніки, культури між спорідненими міністерствами, відомствами і господарськими об'єднаннями обох країн у 70-ті роки підписано близько 100 угод, договорів і протоколів про розвиток прямих зв'язків у галузі виробництва, науки, підготовки кадрів та ін. [5, с. 286—287]. У 80-ті роки кількість прямих зв'язків між радянськими і болгарськими трудовими колективами зросла. Так, у 1985 р. понад 540 колективів Радянського Союзу перебували в прямому співробітництві зі спорідненими колективами Болгарії [18].

Інтернаціональні прямі зв'язки між трудовими колективами СРСР і НРБ розвиваються за такими основними напрямками: обмін виробничим досвідом з метою вдосконалення технології й організації виробництва; кооперація в науково-дослідних і проектно-конструкторських роботах; кооперація в спорудженні й експлуатації народногосподарських об'єктів; виробничо-технологічна кооперація; взаємодопомога в підготовці і підвищенні кваліфікації кадрів; обмін виробничо-технічною інформацією; обмін бригадами і групами новаторів для роботи на місцях; обмін досвідом роботи раціоналізаторів і винахідників; взаємне вивчення і впровадження передових починів, нових форм і методів праці; укладення між спорідненими підприємствами і організаціями договорів на творче співробітництво.

Прикладом кооперації в науково-дослідних роботах радянських та болгарських учених і спеціалістів є їхня спільна діяльність у науково-дослідному і проектному інституті «Інтерпрограма», колектив якого досяг значних успіхів у створенні, розвитку і впровадженні програмних засобів у економіці СРСР і НРБ. Проекти розробляються змішаними радянсько-болгарськими колективами, а результати розробок передаються у національні програмні фонди з метою їх використання всіма організаціями обох країн. За останні роки економічний ефект від впровадження в народне господарство СРСР програмних засобів, розроблених «Інтерпрограмою», становив понад 50 млн. крб. В інституті винайдено понад 100 програмних систем, які впроваджуються більш ніж 80 болгарськими підприємствами. Тепер зусилля вчених зосереджені на створенні комплексних автоматизованих систем, розробці гнучких автоматизованих виробничих систем для автоматизації процесів проектування і обробки інформації, нетрадиційних форм програмування. Уважно аналізується радянський, болгарський і світовий досвід у цій галузі, визначаються сучасні тенденції розвитку [17].

Одним із видів прямих зв'язків є виробничо-технологічна кооперація. 24 жовтня 1985 р. у Софії підписана міжурядова угода про створення вперше в рамках країн РЕВ двох радянсько-бол-

гарських науково-виробничих об'єднань у галузі машинобудування — між Івановським верстатобудівним об'єднанням ім. 50-річчя СРСР і Софійським комбінатом металорізальних верстатів, між московським виробничим об'єднанням «Красный пролетарий» і науково-виробничим господарським комбінатом «Берое» в Старій Загорі. 1 листопада 1985 р. у Москві підписані угоди, які регулюють практичні аспекти діяльності об'єднань. Глобальним завданням двох міжнародних фірм є спільне виробництво металорізальних верстатів з числовим програмним управлінням, обробних центрів, гнучких автоматизованих виробничих модулів і систем, промислових роботів і маніпуляторів на сучасному рівні і з високою конкурентоспроможністю на світовому ринку. Цьому сприятиме об'єднання науково-технічного і виробничого потенціалу провідних промислових підприємств двох країн по всьому циклу відтворювального процесу: наукові дослідження — проектні роботи — виробництво — збут — експлуатація. В 1986—1990 рр. перше об'єднання виготовить 15 видів обробних центрів загальною кількістю 2,7 тис. одиниць. У порівнянні з 1981—1985 рр. виробництво зросте в 2,7 раза [11; 12; 13; 16; 21].

Створення спільних радянсько-болгарських науково-виробничих об'єднань — перший крок у практичній реалізації Довгострокової програми розвитку економічного і науково-технічного співробітництва між СРСР і НРБ на період до 2000 року та рішень Економічної наради країн—членів РЕВ на найвищому рівні. Це — зародження нових за своєю суттю форм співробітництва на дво- і багатосторонній основі в рамках РЕВ, у дусі вимог не лише сьогодення, а й завтрашнього дня соціалістичної інтеграції.

Дійовим засобом виховання трудящих на принципах соціалістичного інтернаціоналізму, головним напрямом всебічного співробітництва радянських і болгарських трудових колективів, найбільш поширеною формою прямих зв'язків між ними є виробнича взаємодопомога і планомірне, інтенсивно зростаюче взаємне вивчення і використання передового виробничого досвіду, нових форм і методів праці. Цей багатогранний процес проявляється і домінує в усіх без винятку формах співробітництва у сфері матеріального виробництва. Він сприяє утвердженню нового, інтернаціонального ставлення до праці, обстановці повного довір'я, братерства і взаємодопомоги робітничого класу двох країн, інтернаціональному зближенню національних загонів робітників на основі спільності творчих цілей і завдань, взаємному використанню переваг соціалістичного ладу.

У документах БКП неодноразово підкреслювалося, що радянський приклад був і буде для болгар неоціненною скарбницею, невичерпним джерелом натхнення. У Болгарії створено Центр пропаганди радянського передового досвіду, який спільно з державними і громадськими організаціями на основі єдиного плану розгорнув активну діяльність по вивченню, популяризації і впровадженню радянського передового науково-технічного і виробничого досвіду. Так, лише у першому півріччі 1985 р. було проведено 115 зустрічей з метою пропаганди радянських починів та іні-

ціатив, для спеціалістів підготовлено понад 85 тис. інформаційних матеріалів, прочитано понад 1 тис. доповідей, показано 840 радянських науково-технічних фільмів. Центр пропаганди передового радянського досвіду систематично проводить науково-практичні конференції і виставки, видає дев'ятисерійний бюлетень «Радянський передовий досвід у головних галузях народного господарства» [14].

Досягненням болгарських трудящих стали такі творчі ініціативи радянських новаторів і передовиків виробництва, як саратовський і шокінський методи, досвід бригадного підряду, метод безаварійної роботи, орловський досвід безперервного планування в будівництві, система одеських транспортників, почин ростовчан «Працювати без відстаючих!», почин колективу московського електромашинобудівного заводу «Динамо» «Кожному робітникові — особистий творчий план!», ініціатива робітників московського автозаводу ім. І. О. Лихачова по прискоренню впровадження у виробництво досягнень науки і техніки, збільшенню випуску продукції вищої якості, зустрічні плани трудових колективів, розробка особистих творчих планів та планів економічного і соціального розвитку колективів підприємств, комплексна система управління якістю продукції та ін. Особливість цих починів полягає в тому, що вони націлені переважно на якісні показники, на підвищення ефективності суспільного виробництва.

Творче використання передового радянського досвіду є важливим напрямом діяльності БКП, профспілок, інших масових громадських організацій. Так, постійне прагнення до його вивчення і впровадження — характерний напрям діяльності Плевенської окружної партійної організації. В 1981 р. з ініціативи і під керівництвом Плевенського окружного комітету БКП прийнята програма вивчення і впровадження передового радянського досвіду і досягнень наукової думки на 1981—1985 рр., яка передбачає близько 100 тем: передові радянські розробки, авангардні технології, почини та ініціативи. Ця програма щорічно актуалізується, збагачується завдяки безпосереднім контактам міст-побратимів Ростова-на-Дону і Плевена, Таганрога і Левські, Шахт і Нікополя. Економічний ефект від впровадження передового радянського досвіду в 1981—1985 рр. перевищив 30 млн. левів [15; 19].

Велике значення для прискореного вивчення і масового впровадження передового радянського досвіду мають декади радянського передового досвіду, які систематично проводяться в Болгарії. Перша декада відбулася в 1977 г., і до початку 1985 р. вони пройшли в 22 із 28 округів країни. В 1984 р. у декадах радянського передового досвіду взяли участь понад 83 тис. спеціалістів. Під час проведення декад розробляються нові або модернізуються існуючі програми впровадження прогресивних починів. У галузях промисловості, наприклад, радянський досвід організації і стимулювання праці впровадили 6,4 тис. бригад у складі 250 тис. чол. Особливо активно використовують радянський передовий досвід колективи, які беруть участь в інтернаціональному соціалістичному змаганні [9, с. 73].

Традиційною формою прямих зв'язків радянських і болгарських трудових колективів є відрядження радянських спеціалістів для проектування й участі у будівництві народногосподарських об'єктів, пуску їх в експлуатацію, реконструкції підприємств, впровадження нової техніки і технології, організації виробництва. Так, на будівництві п'ятого енергоблока Козлодуйської АЕС трудиться 200 радянських спеціалістів. Значну допомогу в будівництві цього об'єкта надають колективи московського «Атомтеплоэнергопроект», виробничого об'єднання «Іжорські заводи», ленинградського заводу «Електросила», харківського заводу «Турбоатом» та багатьох інших підприємств, які своєчасно і з відмінною оцінкою передали будівельникам проекти і поставили 50 тис. тонн устаткування [20].

У свою чергу радянські трудящі уважно вивчають досвід болгарських робітників у галузі виробничо-економічної діяльності, організації соціалістичного змагання за підвищення якості продукції в загальнонаціональному масштабі.

Братні зв'язки трудящих Радянського Союзу і Болгарії, їхня праця, успіхи в удосконаленні соціалістичного суспільства мають глибоко інтернаціональний смисл. Це і є реальний вклад у зміцнення економічної і політичної могутності, єдності і згуртованості соціалістичної співдружності.

1. Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: Нова редакція: Прийнята XXVII з'їздом КПРС. К., 1986. 2. Комплексная программа дальнейшего углубления и совершенствования сотрудничества и развития социалистической экономической интеграции стран—членов СЭВ. М., 1971. 3. Экономическое совещание стран—членов СЭВ на высшем уровне, 12—14 июня 1984 г.: Документы и материалы. М., 1984. 4. Визит в Советский Союз Генерального секретаря ЦК БКП, Председателя Государственного Совета НРБ Тодора Живкова. 5—7 июня 1985 г.: Документы и материалы. М., 1985. 5. Народная Республика Болгария. М., 1983. 6. Борох Н. В., Сильвестров В. С. Ступени роста экономики братских стран. М., 1985. 7. Шепелюк Г. О. Узи братського співробітництва. К., 1985. 8. Патон Б., Иванова О. Проблема «Сварка»: Плодотворное сотрудничество // Экон. сотр. стран—членов СЭВ. 1985. № 9. 9. Стоянов В. Важный фактор интенсификации // Соц. соревнование. 1985. № 4. 10. Правда. 1985. 15 июня. 11. Правда. 1985. 25 окт. 12. Работническо дело. 1985. 24 окт. 13. Работническо дело. 1985. 1, 2 нояб. 14. Работническо дело. 1985. 20 нояб. 15. Работническо дело. 1985. 25 декаб. 16. Работническо дело. 1986. 31 январ. 17. Работническо дело. 1986. 24 февр. 18. Труд. 1985. 21 февр. 19. Труд. 1985. 29 авг. 20. Труд. 1985. 24 окт. 21. Труд. 1986. 31 январ.

Стаття надійшла до редколегії 22.05.86

О. В. КРАВЧЕНКО, асп.,
Харківський університет

ЮГОСЛАВСЬКО-РАДЯНСЬКЕ СПІВРОБІТНИЦТВО У ГАЛУЗІ КІНЕМАТОГРАФІЇ (1955—1985)

Глибокі і міцні корені має дружба народів СРСР і СФРЮ. Значними віхами в її розвитку стали Белградська декларація 1955 р. та Московська заява 1956 р. про державні відносини, Декларація 1956 р. про відносини між КПРС і Спілкою Комуністів Югославії. Принципи і домовленості, що містяться в них, визначили поступальний розвиток й удосконалення взаємозв'язків народів обох країн на тривалу перспективу.

В останні п'ятнадцять років з'явився ряд праць, присвячених радянсько-югославським відносинам [2; 3; 44; 45]. Проте до сьогодні ні в радянській, ні в югославській історіографії не дістали належного висвітлення контакти між обома соціалістичними країнами у галузі літератури і мистецтва. Мета цієї статті — показати основні, найбільш перспективні напрями і форми співробітництва кінематографістів СРСР та СФРЮ, розкрити їх вплив на розвиток духовного життя братніх народів.

Соціалістичний кінематограф Югославії, період становлення якого припадає на перші повоєнні роки, зазнав великого впливу з боку радянського кіномистецтва. Ідеї класиків кіно СРСР були поширені і мали послідовників серед діячів югославської кінематографії. Процес засвоєння досягнень С. М. Ейзенштейна, О. П. Довженка, В. І. Пудовкіна, Дзиги Вертова став одним із найважливіших факторів у протиборстві різноманітних естетичних концепцій і художніх методів в кіно СФРЮ.

Перший художній повнометражний фільм в Югославії знятий у 1947 р. [40, с. 11]. До середини 50-х років було створено понад 50 художніх та 500 документальних кінострічок. У країні налічувалося 14 республіканських кіностудій [42, с. 52—53].

Радянське кіномистецтво в цей час уже набуло світового визнання. В першому повоєнному десятиріччі понад 100 радянських фільмів були нагороджені на міжнародних фестивалях. Наша країна стає у ряд найбільших кінодержав світу: в 1955 р. на 19 кіностудіях було створено 65 повнометражних художніх фільмів [10, с. 5; 5, с. 16].

У розвитку різноманітних зв'язків кінематографістів обох країн важлива роль відводиться їх творчим об'єднанням, які сформувались у середині 60-х років. Основою контактів у цьому напрямі стала підписана в 1956 р. двостороння Конвенція про культурне співробітництво, основні положення якої розвинуті і доповнені у спільній угоді від 24 травня 1974 р. [11, с. 154—155; 30, с. 530—534]. Згідно з цими документами складалися щорічні, а з 1974 р. — трирічні плани співробітництва між Спілкою кінематографістів СРСР і Спілкою працівників кіно Югославії. В 1965—1985 рр. у Югославії побувало близько 250 радянських кінематографістів —

для участі в кінофестивалях, симпозиумах, дискусіях, зустрічах творчої молоді, днях культури тощо. В цей же час Радянський Союз відвідали близько 150 майстрів кіно республік СФРЮ. Так, в 1964 р. югославські представники брали участь у багатосторонній нараді керівників спілок кінематографістів, а в 1967 р. і 1971 р. — у московських зустрічах редакторів кіножурналів та кінокритиків соціалістичних країн. Велике враження на югославських колег справив міжнародний теоретичний колоковіум «Вплив Жовтня на світове кіномистецтво» (1967 р.), під час якого вони ознайомилися з кращими радянськими картинами 60-х років [24, с. 1; 47, с. 102; 1, с. 5; 46, с. 95—100]. Югославські митці брали активну участь у ювілейних симпозиумах 1969, 1974, 1983 рр., присвячених творчості С. М. Ейзенштейна, О. П. Довженка, В. І. Пудовкіна [6, с. 89; 28, с. 2; 39, с. 3]. Вони були присутні на з'їздах кінематографістів СРСР у 60—70-х роках.

Активно проходило ознайомлення представників республіканських спілок діячів кіно з новими кінострічками, роботою кіностудій, досягненнями братніх народів у соціалістичному будівництві, відбувалися творчі зустрічі з кінематографістами та глядачами. В результаті з'явилися не тільки публікації на сторінках газет, журналів, а й нові документальні стрічки про дружбу народів СРСР і СФРЮ, як, наприклад, фільми студій «Укрхроніка» і «Хорватія», «Земля та люди», «Добрий день, Хорватіє!» (про дні культури України в цій республіці), «Світ Івана Генераліча» (про видатного хорватського художника), створені в 1979—1980 рр. Майстри кіностудії «Ядранфільм» зняли стрічку «Між Савою і Дніпром», у якій відображені основні події днів культури Хорватії на Україні [16, с. 6—8].

У 70-х роках виникла нова форма співробітництва — двобічні зустрічі молодих кінематографістів СРСР та СФРЮ [27, с. 16—17; 36, с. 18; 37, с. 24; 38, с. 26]. Вільний обмін думками з актуальних проблем розвитку кінематографа, спільні перегляди фільмів та дискусії по них сприяли зміцненню творчих контактів кіномитців. На жаль, ця форма відносин не набула подальшого розвитку.

Важливе значення для активізації зв'язків у галузі кіномистецтва мають національні та міжнародні кінофестивалі. Особлива роль відводиться Московському міжнародному кінофестивалю, який з 1959 р. збирає кращих представників світового прогресивного кіно. Кількість країн — його учасників зросла з 42 чол. у 1959 р., до 103 чол. у 1985 р. [22, с. 1; 30, с. 5]. Золотий приз, яким міжнародне журі нагородило в 1963 р. кінострічку «Козара» режисера В. Булаїча, був одним з перших великих успіхів кінематографістів Югославії за кордоном [23, с. 2]. Усього, починаючи з першого кіноогляду в Москві, були відзначені 19 картин югославського виробництва, у тому числі 2 — золотими та 7 — срібними призами. Серед премійованих — такі самобутні, яскраві твори, як «Сутєска» режисера С. Деліча, «Ужицька республіка» Ж. Митровица [7, с. 6; 8, с. 14]. Кінематографісти СФРЮ беруть участь у міжнародних кінофестивалях країн Азії, Африки та Ла-

тинської Америки в Ташкенті, з кінця 60-х років — часті гості на Всесоюзних теле- і кінофестивалях.

Радянський Союз — найбільш активний учасник усіх міжнародних кінофорумів, які проходять у Югославії, зокрема фестивалів науково-технічного кіно та кращих фільмів світу «ФЕСТ» у столиці СФРЮ, оглядів мультиплікації у Загребі, спортивних та туристських фільмів у Крані. Близько 30 кінострічок радянського виробництва були нагороджені призами цих творчих конкурсів. Серед них — «Кентаври» В. Желаквичуса, «Сходження» Л. Шепітько, «Загін» Є. Симонова [9, с. 184—190; 29, с. 5]. Представники кіно СРСР як почесні гості та спостерігачі відвідують також фестивалі югославських фільмів у Белграді та Пулі. Радянський Союз — єдина країна, представники якої регулярно запрошуються на традиційні щорічні національні фестивалі акторів в Ніші.

Поглибленню зв'язків майстрів радянського та югославського кіно сприяє також їх спільна робота у міжнародних кіноорганізаціях: Міжнародних асоціаціях мультиплікаційного та наукового кіно, Міжнародному центрі кіно для дітей та юнацтва, Міжнародній гільдії сценаристів.

У практику двостороннього співробітництва міцно ввійшла й така форма, як спільне виробництво фільмів. Це не тільки краща можливість обміну творчим досвідом кіномайстрів різних національних шкіл, формування спільних ідейно-естетичних позицій художників, а й спосіб розв'язання економічних проблем югославських кіностудій. Справа в тому, що внаслідок реформ у галузі кінематографії, проведених в Югославії у 50—60-х роках, удвічі зросла кількість кіностудій, але різко зменшилися республіканські фонди на кіновиробництво. Фінансові труднощі, які постали перед більшістю кіностудій СФРЮ, посилили їхню зацікавленість у спільному створенні кінофільмів із зарубіжними колегами. Так, у 1955—1980 рр. югославськими кінематографістами разом з митцями 12 країн було знято 45 повнометражних художніх кінокартин, у тому числі спільно з кіностудіями СРСР — 7, інших соціалістичних країн — 10, Італії — 8, США — 7, ФРН — 6, Франції — 4, Греції, Англії, Норвегії — по 1 [41, с. 1—89].

Тематична спрямованість радянсько-югославських фільмів свідчить про взаємне прагнення кінематографістів пропагувати ідеї інтернаціоналізму, дружби народів СРСР і СФРЮ. Справжнім відкриттям свого національного героя для югославських глядачів була кінокартина «Олеко Дундич» режисера Л. Лукова, створена до 40-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції зусиллями московської кіностудії ім. О. М. Горького та студії «Авалафільм» з Белграда [13, с. 245—246]. Сторінки героїчної боротьби братніх народів за визволення Югославії відтворив фільм «Перевірено — мін немає» Ю. Лисенка (1965 р., виробництво київської кіностудії ім. О. П. Довженка та «Ловчен фільм» з Чорногорії) [17, с. 25—27]. У 1968 р. на екрани вийшла пригодницька стрічка «Щасливого вітру, «Синій птах» — спільна праця кіностудій «Ленфільм» та «Авалафільм». Особливо плідними були творчі контакти українських та чорногорських кінематографістів у 70-ті

роки. Результатом співробітництва студій ім. О. П. Довженка і «Фільмско студіо» стали історична драма «Наперекір усьому» Ю. Ілленка (1972 р.) та екранізація роману югославського письменника М. Лалича «Весілля», здійснена режисером В. Шарановичем у 1974 р. У 1975 р. авторським колективом «Мосфільму» і тієї ж югославської студії під керівництвом В. Павловича створена кінострічка «Єдина дорога» (про спільну боротьбу радянських та югославських воїнів проти фашизму у роки другої світової війни) [32, с. 14—15]. Революційні події в Росії та участь у них югославських інтернаціоналістів знайшли відображення в спільній роботі кіностудій «Узбекфільм» і «Сутьескафільм» з Сараєва «Любов та лютість», що вийшла на екрани у 1978 р. [33, с. 258]. Сорокаріччю перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні присвятили свою нову роботу «Дикий вітер» кінематографісти кіностудій «Молдовафільм» і «Фільм данас» (Белград) [21].

Перші кроки в співробітництві документалістів були зроблені ще в 1946 р. під час зйомок фільму «У горах Югославії» [40, с. 16]. До 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції відомий югославський режисер Ж. Ристич створив у співавторстві з лєнінградськими кіномитцями фільм «Солдати Жовтня», в якому йдеться про югославів — учасників революції 1917 р. і громадянської війни в Росії. В 1971 р. Ж. Ристич очолив зйомки кінострічки «Білоруські партизани» [14]. Через рік на студії «Галлінфільм» була знята радянсько-югославська документальна стрічка «Дев'ять днів до перемоги». Вона розповідає про кінооператора В. Муромцева, який загинув у боях за звільнення Югославії восени 1944 [18]. Успішним було співробітництво кіностудій «Центрнаучфільм» та «Загребфільм» при зйомках циклу науково-популярних стрічок «Маленькі чудеса великої природи» в 1974 р. [20]. Цілеспрямована діяльність кіномитців обох країн є, безумовно, важливим внеском у боротьбу за високогуманне світове кіномистецтво, вона сприяє близькому знайомству численної аудиторії глядачів з історією братніх народів. Слід зазначити, що тут не всі ресурси вичерпані, оскільки за інтенсивністю та обсягом радянсько-югославські зв'язки у 3—4 рази поступаються співробітництву Радянського Союзу з Болгарією, Німецькою Демократичною Республікою та Чехословаччиною.

Важлива форма взаємозв'язків у галузі кінематографії — організація кінопрокату. Основою співробітництва у цьому напрямі є щорічні міждержавні довгострокові угоди між Всесоюзним об'єднанням по експорту та імпорту фільмів «Совекспортфільм» та комерційним об'єднанням кінопрокатних фірм СФРЮ «Югославіяфільм». СРСР посідає третє місце після США та Італії по кіноекспорту в цю країну. Із-понад 6 тис. художніх фільмів, завезених в СФРЮ у 1955—1985 рр., понад 800 — радянські. На початку 80-х років у результаті курсу на економічну стабілізацію, який проводиться в Югославії, намітилась тенденція до зменшення кінопродукції, що купується за кордоном. Однак у процентному відношенні зростає кількість американських фільмів.

Причини такого становища, на наш погляд, криються, з одного боку, у відсутності відповідного центрального державного органу (репертуар кіномережі формується прокатними організаціями). Це призвело до засмілення на югославських кіноекранах сурогатів буржуазної «масової» культури, що мало своїм наслідком формування певного стереотипу сприйняття кінотворів значною частиною глядачів. З другого боку, починаючи з кінця 60-х років у результаті стрімкого розвитку телебачення виявилася стійка тенденція до звуження кіномережі. Найбільша кількість кінотеатрів (разом з літніми майданчиками та пересувними кіноустановками) налічувалася у 1967 р. — 1765 [48, с. 298]. Зараз їх кількість становить 1278 [49, с. 376]. Прагнення до максимального прибутку від експлуатації існуючих кіноустановок зумовлює орієнтацію прокатних організацій СФРЮ на комерційно вигідні, дешеві фільми західного виробництва. При цьому їхні ідеологічні й художні якості відсуваються на другий план. Ось чому на відміну від інших соціалістичних країн головну роль в ознайомленні югославських глядачів з радянським кіномистецтвом відіграє телебачення. Регулярний показ радянських фільмів почався з кінця 70-х років. Поступово він зростав. Так, у 1977 р. було продемонстровано 24, а в 1985 р. — понад 120 радянських художніх кінострічок. З'явилися цикли передач, що розповідають як про окремих майстрів багатонаціонального радянського кіно, так і про кінематографію СРСР загалом.

Протягом тридцяти років Радянський Союз є одним із найбільших партнерів «Югославіяфільму». За цей час у СФРЮ було куплено для прокату в СРСР близько 200 повнометражних художніх фільмів, що становить третину всієї кінопродукції Югославії за повоєнні роки. У середньому щорічно імпортувалося 6 художніх фільмів. Перша віддавалася стрічкам на традиційну для кіно цієї країни тему антифашистського опору, в художньому осмисленні якої югославські кінематографісти досягли значних успіхів. Радянські глядачі мали змогу познайомитися з творчістю режисерів В. Булаїча, Д. Вукотича, Ф. Штігліца, В. Міміци, О. Петровича, фільми яких принесли югославському кіно світову славу та міжнародне визнання. Красномовним свідченням популярності югославського кіно у нашій країні є результати традиційних щорічних опитів глядачів журналу «Советский экран». За останні 15 років 8 художніх картин виробництва Югославії були названі кращими стрічками року серед фільмів соціалістичних країн.

Увагу широкого кола глядачів незмінно привертає організація на взаємній основі кінопрем'єр та днів кіно СРСР і Югославії. Основою для проведення цих заходів стали угоди між організаціями кіно СРСР та культурними центрами і кінопрокатними фірмами республік СФРЮ. Вперше в історії двосторонніх контактів кінопрем'єри відбулися в 1955 р. у столицях обох країн [12, с. 101; 4, с. 89]. Вони здобули великий громадський резонанс та схвальні відгуки в пресі. Контакти в цьому напрямі набули відносно стабільності на початку 70-х років. Вони стали помітним явищем у культурному житті двох країн. Останнім часом, наприк-

лад, в Югославії з успіхом пройшли прем'єри таких відомих кінокартин, як «Москва сльозам не вірить», «Осінній марафон», «Двадцять шість днів з життя Достоевського» та ін. У Радянському Союзі відбулися прем'єри кращих кінострічок студій СФРЮ: «Битва на Неретві», «Западня для генерала», «Сутьєска» та ін. [26, с. 12; 27, с. 16; 19]. Характерною рисою є розширення географії кінопрем'єр та днів кіно як у Югославії, так і в СРСР. Крім традиційних показів у Белграді, Люблянці, Загребі, з початку 80-х років радянські фільми з успіхом демонструються в Сараєво, Приштіні, Рієці, Спліті, Новому Саді. В Радянському Союзі югославські кінопрем'єри проходять у багатьох містах України, Білорусії, республік Прибалтики та Середньої Азії.

Значного поширення набули тематичні покази, присвячені знаменним датам та подіям в історії народів обох країн. Тематичні програми радянських історико-революційних фільмів демонструвалися в усіх республіках СФРЮ до ювілеїв Великого Жовтня. Югославська громадськість мала змогу ознайомитися з кращими стрічками багатонаціонального радянського кіно в рамках програм з нагоди святкування річниць утворення СРСР. У 1970 р. та 1980 р. на екранах республік СФРЮ демонструвалися радянські фільми про життя та революційну діяльність В. І. Леніна [25, с. 6; 34, с. 6; 35, с. 17]. Ретроспективними показами були відзначені ювілейні дати перемоги радянського народу над фашизмом у Великій Вітчизняній війні. З початку 70-х років розпочалася демонстрація кінопрограм, присвячених з'їздам КПРС. У Радянському Союзі з успіхом були показані цикли кінострічок з нагоди національних свят Югославії.

Ці традиційні форми зв'язків між кінематографістами Югославії та Радянського Союзу поновилися в останні роки новими, такими, як тиждень дитячого кіно у дні шкільних канікул, ретроспективні програми фільмів студій поріднених міст. Більшість з цих заходів стала можливою лише завдяки активній діяльності кінотеки при Посольстві СРСР в Югославії, представництва «Советспортфільму» і Будинку радянської культури в столиці країни — Белграді.

Отже, у 1955—1985 рр. співробітництво в галузі кінематографії стало невід'ємною рисою духовного життя обох країн. Основні форми взаємозв'язків митців кіно — обмін делегаціями по лінії творчих спілок, участь в міжнародних та національних кінофестивалях, спільне виробництво кінострічок, взаємообмін кінофільмами та різноманітні способи їх розповсюдження. Плідними, як показує практика, є безпосередні контакти кіноорганізацій. Спостерігається тенденція до стабілізації, кількісного поширення та якісного удосконалення взаємозв'язків. Намічаються хороші перспективи їх розвитку. Конкретні кроки в цьому напрямі передбачаються новою програмою культурного співробітництва між СРСР та СФРЮ на 1986—1989 рр., підписаною в грудні 1985 р. Реалізація домовленостей, що містяться в ній, без сумніву, сприятиме поглибленню взаєморозуміння та зміцнення дружніх зв'язків народів обох країн.

1. Встречи единомышленников // Искусство кино. 1971. 2. *Гиренко Ю. С.* Советский Союз — Югославия: традиционная дружба, всестороннее сотрудничество. М., 1975. 3. *Гиренко Ю. С.* Советско-югославские отношения (страницы истории). М., 1983. 4. Искусство кино. 1955. № 11. 5. Искусство кино. 1961. № 14. 6. Искусство кино. 1968. № 4. 7. Искусство кино. 1973. № 10. 8. Искусство кино. 1975. № 11. 9. Искусство кино. 1981. № 2. 10. История советского кино (1957—1967). В 4 т. М., 1978. Т. 4. 11. Конвенция о культурном сотрудничестве между Союзом Советских Социалистических Республик и Федеративной Народной Республикой Югославией // Международная жизнь. 1956. № 6. 12. *Кремлев Г.* Зарубежные фильмы на экранах СССР // Ежегодник кино. 1955. М., 1956. 13. *Остоич С., Сремец Р.* Октябрь и югославская кинематография // Октябрь и мировое кино. М., 1969. 14. *Ристич Ж.* На переднем крае // Сов. культура. 1971. 5 янв. 15. *Роланов А.* Основное направление — наш, советский образ жизни // Искусство кино. 1969. № 7. 16. *Сиволап Д.* Через кордон и сердца // Новини кіноекрана. 1985. № 12. 17. *Слуцкий Б.* Под мостовыми Белграда // Искусство кино. 1965. № 9. 18. Советская культура. 1972. 5 сент. 19. Советская культура. 1973. 30 нояб. 20. Советская культура. 1974. 10 дек. 21. Советская культура. 1984. 29 нояб. 22. Советский экран. 1959. № 18. 23. Советский экран. 1963. № 15. 24. Советский экран. 1964. № 6. 25. Советский экран. 1970. № 20. 26. Советский экран. 1971. № 3. 27. Советский экран. 1972. № 12. 28. Советский экран. 1974. № 23. 29. Советский экран. 1985. № 1. 30. Советский экран. 1985. № 18. 31. Соглашение о сотрудничестве в области культуры, науки и образования между СССР и СФРЮ // Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных СССР с иностранными государствами (январь—декабрь 1975). М., 1977. Вып. 31. 32. *Тенейшвили О.* Фильм ставлять СРСР і... // Новини кіноекрана. 1974. № 7. 33. Эcran. 1979—1980. М., 1980. 34. Информация о прокате советских фильмов в Югославии в 1980 г. // Текущий архив Всесоюзного объединения по экспорту и импорту фильмов «Совэкспортфильм» Госкино СССР. 35. Отчет по культурным связям Союза кинематографистов СССР с зарубежными странами за 1967 г. // Архив Союза кинематографистов СССР, ф. 88, оп. 4, д. 1550, л. 17. 36. Справка о зарубежных связях за 1973 г. // Текущий архив Союза кинематографистов СССР. 37. Справка о зарубежных связях за 1974 г. // Текущий архив Союза кинематографистов СССР. 38. Справка о зарубежных связях за 1976 г. // Текущий архив Союза кинематографистов СССР. 39. Справка о зарубежных связях за 1983 г. // Текущий архив Союза кинематографистов СССР. 40. *Volk P.* Svedočenje. Hronika jugoslovenskog igranog filma (1945—1970). 2. deo. Beograd, 1975. 41. Filmografija jugoslovenskog igranog filma (1945—1980). Beograd, 1981. 42. Kultura i umetnost. Statistički bilten. N 233. Beograd, 1963. 43. Kultura i umetnost: Statistički bilten. Beograd, 1982. N 1307. 44. Odnosi SFRJ i SSSR 1955—1969 // Jugoslovenski pregled. 1970. N 5. 45. Odnosi Jugoslavije i Sovjetskog Saveza 1970—1980 // Jugoslovenski pregled. 1981. N 7—8. 46. Oktobar i filmska umetnost u svijetu // Filmska kultura. 1967. N 57—58. 47. Savjetovanje urednika filmskih časopisa socijalističkih zemalja u Moskvi // Filmska kultura. 1967. N 57—58. 48. Statistički godišnjak. SFRJ. 1967, Beograd, 1967, 49. Statistički godišnjak. SFRJ. 1984. Beograd, 1984.

Стаття надійшла до редколегії 05.03.86

В. П. ЧОРНИЙ, доц.,
Львівський університет
І. Г. МАРКОВ, співроб.,
Інститут суспільних наук АН УРСР

СТАВЛЕННЯ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОЇ ГРОМАДСЬКОСТІ ДО ПОВСТАННЯ 1875—1878 рр. У ГЕРЦЕГОВИНІ ТА БОСНІЇ

Споконвічна дружба і взаємна солідарність слов'янських народів особливо яскраво виявилася під час бурхливих подій 1875—1878 рр., які поклали край 500-літньому османському пануванню на Балканах. Серед цих подій важливе місце посідає повстання в Герцеговині та Боснії, що започаткувало Східну кризу, спричинилося до сербо-чорногоро-турецької та російсько-турецької війн, остання з яких принесла південним слов'янам жадану свободу.

Герцеговинсько-боснійське повстання вибухнуло влітку 1875 р. і з того часу до Квітневого повстання 1876 р. у Болгарії було в центрі уваги всієї Європи. Дипломатія західних держав, зацікавлених у збереженні неподільності Османської імперії, всіляко допомагала їй утримувати панування над південнослов'янськими народами. В той же час їх тяжке становище в умовах крайньої відсталості Туреччини викликало співчуття й підтримку широких кіл прогресивної світової громадськості. Найбільшу допомогу визвольний рух південних слов'ян отримував з Росії, в тому числі і з України, де різнобічна підтримка герцеговинців та боснійців набула загальнонародного характеру.

Широкий відгук герцеговинсько-боснійське повстання знайшло серед населення західноукраїнських земель, поневолених Австро-Угорщиною. Українська преса, що видавалася тут, систематично і досить повно висвітлювала національно-визвольну боротьбу південних слов'ян та її міжнародний резонанс. Незважаючи на перешкоди австро-угорської влади, українське населення збирало пожертвування на користь герцеговинських та боснійських родин, що постраждали під час повстання.

Ставлення західноукраїнської громадськості до герцеговинсько-боснійського повстання не знайшло належного наукового висвітлення. П. С. Сохань, Ю. Ю. Фомін та інші дослідники, вивчаючи українсько-південнослов'янські зв'язки періоду Східної кризи 1875—1878 рр., торкаються Галичини лише побіжно [23; 24; 18; 3; 4]. Стаття М. М. Волянюка і С. П. Мовчана, хоч і присвячена спеціально вивченню ставлення громадськості Східної Галичини до національно-визвольного руху південних слов'ян 70-х років XIX ст., усе ж через невеликий обсяг висвітлює питання в загальному плані [2].

Мета цієї статті — показати відображення та оцінку українською галицькою пресою герцеговинсько-боснійського повстання 1875—1878 рр. і ставлення до нього західноукраїнської громад-

ськості. В її основу покладено невідомі або маловідомі джерела, передусім матеріали преси.

В. І. Ленін зараховував Австро-Угорщину до економічно відсталих країн Європи. Капіталістична експлуатація перепліталася тут із залишками середньовіччя — абсолютизмом, феодалізмом і придушенням національностей [1, с. 147].

Галичина і Буковина були найбільш відсталими областями Габсбурзької монархії. Внаслідок повільного розвитку капіталізму суспільно-політичне життя на західноукраїнських землях не відзначалося особливою активністю. Тут повільно проходив процес розмежування класових і політичних сил. І все ж на рубежі 60—70-х років XIX ст. у Галичині, а почасти і на Буковині вирисовуються два суспільно-політичні напрями — «москвофільський» і «народовський». «Партія москвофілів» представляла консервативні кола галицької буржуазної інтелігенції та духовенства, що орієнтувалися в основному на царську Росію. «Народовці» обстоювали інтереси української ліберальної буржуазії, яка домагалася панування в краї і виступала проти наступу польської шляхти під лозунгом захисту української національності. Але жодна з цих «партій» не виражала інтересів народних мас. До того ж обидві вони були цілком лояльними щодо австрійської влади. І. Франко у 1878 р. зазначав, що для народу однаково, яка з партій — «народовці» чи «москвофіли» — візьме верх, бо основа в них одна — «лібералізм або радше буржуазні інстинкти» тодішньої галицької інтелігенції [25, с. 27].

У середині 70-х років XIX ст. в Галичині зароджується новий, революційно-демократичний напрям, представники якого — І. Франко, М. Павлик, О. Терлецький та інші, виступали з критикою угодовської політики «москвофілів» і «народовців».

Незважаючи на відмінності в ідейних засадах та політичних поглядах, різні суспільно-політичні течії на західноукраїнських землях майже одностайно солідаризувалися з національно-визвольним рухом південних слов'ян. Представники буржуазно-ліберальних та консервативно-клерикальних сил усвідомлювали етнічну та релігійну спорідненість слов'янських народів, ідею слов'янського єднання, що поширювалась у Галичині в епоху національного відродження, проймалися співчуттям до тяжкої долі південних слов'ян, які протягом багатьох віків перебували під жорстоким гнітом феодально-деспотичної Османської імперії. Діячі революційно-демократичної течії, що найбільш рішуче висловлювали свою підтримку національно-визвольної боротьби південних слов'ян, вбачали в ній насамперед прагнення поневолених народів покінчити не тільки з чужоземним, а й з феодальним пануванням, та й взагалі з соціальним гнітом.

Ставлення західноукраїнської громадськості до повстання в Герцеговині та Боснії знайшло відображення передусім на сторінках газет і журналів. Лише за один рік — з липня 1875 р. до червня 1876 р., тобто до початку сербо-чорногоро-турецької війни, на сторінках дев'яти українських газет і журналів з'явилося понад чотириста публікацій на цю тему. Більшість з них припадає на

газету «Слово». Це пояснюється, з одного боку, справді великим інтересом, який виявляла редакція «Слова» до подій на Балканах, а з другого — частою періодичністю газети, яка виходила тричі на тиждень, у той час коли інші органи преси були, як правило, двотижневиками або ж місячниками.

Перше повідомлення про повстання в Герцеговині з'явилося 13 (1) липня 1875 р. у львівській газеті «Слово». Коломийський тижневик «Руська рада» сповістив про це 27 (15) липня. Про початок повстання на Балканах 30 (18) липня написав двотижневик «Правда». Якщо зважити, що перша серйозна сутичка повстанців з турками відбулася 5 (12) липня, то для тодішнього часу оперативність галицької преси, особливо газети «Слово», була цілком задовільною.

На підставі повідомлень південнослов'янської, російської та західноєвропейської преси «Слово» детально поінформувало своїх читачів про перелетіі конфлікту населення Невесінського округу Герцеговини з турецькою адміністрацією, що стало безпосереднім приводом повстання [22, 1875, 31 (19) лип.]. З кінця липня галицькі газети і журнали уже систематично знайомили своїх читачів з ходом повстання в Герцеговині, а в середині серпня вони повідомили про те, що повстання поширилося на Боснію [22, 1875, 17 (5) серп.]. Незабаром після початку повстання «Правда» інформувала, що на допомогу повстанцям починають прибувати добровольці з Чорногорії та Сербії [19, 1875, № 16, с. 660].

Буквально у перших публікаціях про події в Герцеговині та Боснії галицька преса намагалася висвітлити причини повстання. Вона друкувала матеріали про негативні наслідки турецького панування для соціально-економічного розвитку Балкан, про важкий економічний, політичний та культурно-релігійний гніт, що його терпить населення Герцеговини та Боснії. Газета «Слово» і журнал «Наука» опублікували повний текст звернення повстанців до консулів європейських держав від 12 вересня 1875 р. [22, 1875, 5 жовт. (23 верес.); 16, 1875, № 9, с. 385—387]. У цьому документі, що складався із двадцяти пунктів, йшлося про непосильні податки і повинності, які зростають з кожним роком, про зловживання адміністрації, політичне безправ'я, гоніння на християнську віру, культурно-національну дискримінацію.

Аналізуючи ситуацію, яка склалася в Герцеговині та Боснії, газета «Слово» вважала, що головними причинами повстання є адміністративна сваволя, непомірні податки і, зокрема, відкупна система їх збирання [22, 1875, 15 (3) лип., 30 (18) верес., 9 жовт. (27 верес.)]. «Жодна провінція в Туреччині, — писала газета, — не терпіла таких жорстоких утисків, які випали на долю бідних райя Боснії» [22, 1875, 19 (7) жовт.]. Ще більш рельєфно розкривала причини повстання «Правда»: «Здирства, зневага віри християнської, ганьба родинного життя, безправ'я, мстивість сатрапів султанських... це були дари, які несла турецька адміністрація християнам у відплату за видерті данини» [19, 1876, № 14, с. 530]. Галицька преса дійшла одностайного висновку, що за таких обставин повстання в Герцеговині та Боснії було неминучим.

У зв'язку з герцеговинсько-боснійським повстанням галицька преса приділяла багато уваги внутрішньому становищу Туреччини. Вказуючи на розклад феодально-деспотичного ладу Османської імперії, її повну нездатність до прогресивного розвитку за умови збереження основ цього ладу, вона підкреслювала марність спроб турецьких правителів і дипломатів великих держав зберегти цілість Туреччини та придушити герцеговинсько-боснійське повстання силою зброї чи з допомогою нічим не гарантованих «паперових» реформ. На думку «народовців», «побут південних слов'ян» у Туреччині став аномалією, яка може бути усунена тільки визволенням тих слов'ян від турецького ярма» [19, 1876, № 14, с. 534]. «Москвофіли» теж вважали, що настав час покінчити нарешті з турецьким варварством [22, 1875, 4 верес. (23 серп.); 20, 1876, № 3, с. 23].

Отже, симпатії української галицької преси цілком були на боці поневоленого населення Герцеговини і Боснії, яке піднялося на нерівну боротьбу проти своїх гнобителів.

У міру того як посилювався розмах повстання, зростав до нього інтерес української галицької преси. В кількох номерах (№ 78, 79, 81) газета «Слово» висвітлювала хід бойових операцій поблизу Столака і Дабра. Тижневики «Правда» та «Руська рада» інформували про облогу повстання турецьких фортець Требінье, Горансько, Білеча, Нікшич [19, 1875, № 22, с. 890; 20, 1875, № 17, с. 127].

Українська преса не втратила інтересу і продовжувала висвітлювати події у Герцеговині та Боснії навіть тоді, коли на рубежі 1875—1876 рр. розмах боротьби зменшився у зв'язку із суворою зимою. Про тяжке становище повсталих, які отаборилися на зимівлю в Зубцях і Суторіні, розповідала на своїх сторінках «Правда» [19, 1876, № 4, с. 161].

Навесні 1876 р. військові дії в повсталіх провінціях знову активізувалися. Хід бойових операцій, у результаті яких центр повстання перемістився в Боснію, детально висвітлив тижневик «Руський сіон» [21, 1876, № 8, с. 267—268].

З захопленням розповідаючи про героїзм повстанців, галицька преса знайомила читачів з їх ватажками — Лазарем Сочицею, Богданом Зимуничем, Драго Обреновим та ін. [21, 1876, № 9, с. 296]. На початку 1876 р. тижневик «Наука» помістив портрети та біографію воевод Мічі Любобратича і Богдана Зимунича [16, 1876, № 1, с. 45—46, № 2, с. 145—146]. В одній із львівських типографій було видруковано набір листівок із зображенням керівників і героїв герцеговинсько-боснійського повстання; газети закликали читачів придбати їх [19, 1876, № 13, с. 764].

Впродовж усього повстання галицька преса висвітлювала не тільки бойові дії повстанців, а й заходи Порти, спрямовані на його придушення, розповідала про жорстокі репресії карателів, що спричинилися до масової втечі герцеговинсько-боснійського населення в Чорногорію, Сербію, Далмацію.

Окрім цього, преса пильно стежила за міжнародним резонансом повстання і передусім за позицією, яку займали щодо нього

уряди великих держав. Із зрозумілих причин західноукраїнську громадськість найбільше цікавило ставлення до повстання уряду Австро-Угорщини, під владою якої знаходилися Галичина і Буковина.

Відомо, що політика двоєдиної монархії у Східному питанні не була послідовною і однозначною. З одного боку, її правлячі кола були зацікавлені в тому, щоб, скориставшись з кризової ситуації, приєднати Боснію і Герцеговину до імперії Габсбургів і в такий спосіб компенсувати втрату своїх італійських володінь. Під цим оглядом австро-угорський уряд змушений був хоча в дечому сприяти повстанцям. Але, з другого боку, розгортання національно-визвольного руху балканських слов'ян проти османського гніту крило в собі загрозу і для австро-угорського панування над південнослов'янськими народами. Тому уряд Австро-Угорщини в цілому дотримувався на Балканах політики *status quo*, яка цілком була спрямована проти визвольної боротьби південнослов'янських народів [17, с. 109].

Органи преси основних політичних угруповань Галичини — «народовців» і «москвофілів» — вірно оцінювали суть «східної» політики Австро-Угорщини. Газета «Слово» відзначала, що у Відні бояться розпаду Османської імперії і тому не схильні підтримувати південнослов'янський визвольний рух. Там навіть готові відмовитися від планів приєднання Боснії і Герцеговини, щоб тільки не порушити *status quo* на Балканах [22, 1876, 10 серп. (29 лип.), 14 (2) жовт.].

«Правда» висловлювалася з цього приводу ще більш категорично. Вона писала, що правлячі кола Австро-Угорщини можливу перемогу герцеговинсько-боснійського повстання розцінюють з точки зору зміцнення позицій південного слов'янства, що для них рівнозначне посиленню небезпеки для німецького та угорського панування над слов'янами. Успіх визвольної боротьби на Балканах, відзначала «Правда», неминуче сприяє усвідомленню слов'янами своєї єдності, а це може «...заохотити південних слов'ян спробувати аналогій й поза Туреччиною», тобто може привести до піднесення визвольного руху і в самій Австро-Угорщині [19, 1875, № 18, с. 734; 1876, № 4, с. 531].

Проте «народовці» не пішли далі закликів до віденського уряду змінити ставлення щодо повстанців і підтримувати їх визвольну боротьбу. «Правда» радила австро-угорській дипломатії «покинути застарілі і фальшиві теорії про непорушність Туреччини, а підтримували тільки ідеї гуманності і волі, котрі суть тут репрезентовані незаперечно слов'янами» [19, 1875, № 16, с. 660]. Якщо позиція «народовців» з цього питання була більш-менш незалежною, то «москвофіли» не скривали свого угодовства щодо Габсбургів. Зокрема, журнал «Руська рада» стверджував, що один із шляхів визволення балканських слов'ян полягає у приєднанні повсталих провінцій до Австро-Угорщини, бо «інакше там ніхто ладу не наведе» [20, 1875, № 14, с. 111; 1876, № 9, с. 56].

Розбіжності між «народовцями» і «москвофілами» мали місце і щодо оцінки «східної» політики російського царизму. Газета

«Слово» послідовно проводила думку, що єдиною заступницею південних слов'ян є Росія, яка прагне полегшити долю християнських підданих Туреччини [22, 1875, 14 (2) серп.]. Натомість орган народовців «Правда», редакція якого зазнавала впливу з боку редагованого в той час М. П. Драгомановим «Київського телеграфа», не зрозумівши об'єктивно прогресивної ролі російської політики на Балканах, стверджувала, що в основі її лежать панславістські стремління царизму [19, 1875, № 21, с. 853].

Незважаючи на ці розбіжності, галицька преса усіх без винятку напрямів добре розуміла і всіляко популяризувала той незаперечний факт, що допомога герцеговинцям і боснійцям набула в Росії загальнонародного характеру. При цьому «Правда» наголошувала, що основна маса жертвувань зібрана серед бідноти, а той, хто не міг «допомогти слов'янським братам грішми, пішов жертвувати за них свою кров», тобто відправився добровольцем на Балкани [19, 1875, № 21, с. 852]. Хоча з травня 1876 р. українська галицька преса послабила увагу до герцеговинсько-боснійського повстання (його витіснили інші події, що відбувалися в цей час на Балканах — повстання в Болгарії і сербо-чорногоро-турецька, а пізніше російсько-турецька війна 1877—1878 рр.), однак включно до окупації Боснії та Герцеговини Австро-Угорщиною у 1878 р. вона продовжувала інформувати своїх читачів про стан справ у цій провінції. Тільки тепер про герцеговинсько-боснійське повстання говорилось уже в контексті національно-визвольної боротьби інших південнослов'янських народів проти османського поневолення.

Поряд із тематичними статтями, кореспонденціями та оглядами в українській галицькій пресі було опубліковано або наведено зміст близько двох десятків прокламацій, відозв і листів герцеговинсько-боснійських повстанців, в яких розкривалися завдання і характер боротьби, містилися заклики до зарубіжної громадськості підтримувати їх.

Висвітлюючи події в Боснії та Герцеговині, українська галицька преса черпала інформацію з південнослов'янських, російських, австро-угорських та західноєвропейських газет і журналів. Ця інформація, особливо з австро-угорських та західноєвропейських джерел, часто була тенденційною, оскільки некритично передавала турецькі офіційні повідомлення. Це добре розуміли редакції галицьких газет і журналів. «Турецькі офіційні телеграми, — зазначалося у «Слові», — повідомляють про перемоги своїх військ, коли ж повсталі переможуть турків, Порта і газети, що їй служать мовчать або доводять, що ці інформації походять із слов'янських джерел і тому вони безпідставні» [22, 1875, 19 (7) жовт.]. З часом західноукраїнська преса почала віддавати перевагу південнослов'янським та російським друкованим органам, спираючись на які, розвінчувала тенденційність австро-угорських і польських газет.

Передруки матеріалів з інших газет були не єдиним джерелом інформації галицької громадськості про події на Балканах. Редакція «Правди» підтримувала безпосередні стосунки з добровольця-

ми — учасниками герцеговинсько-боснійського повстання, вихідцями зі Східної України — В. Яновським та Ф. Василевським. Обидва вони були членами Київської «громади». В. Яновський, прибувши в Герцеговину з групою добровольців, незабаром очолив там інтернаціональний загін [19, 1876, № 4, с. 204]. Ф. Василевський був лікарем у загоні Пеко Павловича [24, с. 41]. У лютому 1876 р. «Правда» опублікувала п'ять листів з Герцеговини, чотири з яких належали Ф. Василевському, а один — В. Яновському. Листи містили цікаві і достовірні відомості про хід збройної боротьби взимку 1876 р., розповідали про мужність, з якою повстанці переносили злигодні й нестатки. Разом з тим у них йшлося про тяжке становище південнослов'янських сімей, які емігрували в Чорногорію, і допомогу їм з боку Росії та інших слов'янських країн.

В архіві редакції «Правди», що знаходиться у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки АН УРСР ім. В. Стефаника, зберігається нарис Ф. Василевського «Поминки Максима Бачевича». Героїчну смерть герцеговинського воеводи Бачевича автор описав зі слів очевидця — керівника чорногорських добровольців у Герцеговині П. Павловича. Нарис цікавий тим, що в ньому змальовані народні обряди та побут герцеговинців. Хоч він і не був опублікований, але, без усякого сумніву, на підставі його у січні 1876 р. «Правда» надрукувала замітку, в якій розповідалося, що в бою з турками поблизу Требін'є загинув хоробрий воевода М. Бачевич, тіло якого перенесене в Дубровник і там похоронене [19, 1876, № 3, с. 122]. Отже, Ф. Василевський був по суті балканським кореспондентом галицьких видань, передусім львівського двотижневика «Правда».

Газета «Слово» також мала свого кореспондента. Наприкінці 1875 р.—початку 1876 р. вона опублікувала листи з Цетин'є, в яких детально розповідалося про події в Герцеговині, про міжнародну підтримку повсталих, містилися заклики до населення Східної Галичини допомагати південнослов'янським братам усіма можливими матеріальними засобами [22, 1875, 27 (15) лист., 4 груд. (22 лист.), 14 (2) груд.; 1876, 15 (9) січ.]. І хоч ці листи анонімні, у нас є підстави вважати, що їх автором був виходець з Галичини лікар Гаврило Калич, який працював у столиці Чорногорії і надавав медичну допомогу герцеговинським повстанцям і біженцям [22, 1875, 27 (15) лист.]. Наше припущення ґрунтується на тому, що в унісон цим листам звучить відозва до українського населення Галичини, опублікована в газетах «Слово» і «Руська рада» в листопаді 1875 р. Під цим документом стоїть підпис Г. Калича. Звертаючи увагу на тяжкі умови боротьби, в результаті чого значна частина герцеговинців і боснійців перетворилась у біженців, позбавлених елементарних засобів людського існування, автор відозви закликав західноукраїнське населення за прикладом інших слов'янських народів (росіян, чехів, хорватів) надати допомогу південнослов'янським братам. У відозві були вказані адреси, на які слід надсилати пожертвування, а саме: м. Цетин'є, на ім'я чорногорського князя Миколи та м. Загреб, комітет допомоги сло-

в'янським біженцям [22, 1875, 9 лист. (28 жовт.); 20, 1875, 19 (1) лист.].

На відміну від «народовських» і «москвофільських» органів преси, які мали характер стабільних видань і в зв'язку з цим могли систематично висвітлювати події герцеговинсько-боснійського повстання, молоді революційно-демократичні сили Галичини не мали аналогічних органів і тому їхнє ставлення до подій на Балканах простежується головним чином крізь призму художніх, літературно-критичних та наукових праць, які друкувалися на сторінках галицьких прогресивних видань.

Значну увагу повстанню в Герцеговині та Боснії приділяв львівський студентський літературно-науковий журнал «Друг», який протягом 1874—1877 рр. пройшов складний шлях від «москвофільського» видання до трибуни молоді революційної демократії, очолюваної І. Франком. Південнослов'янська тема в «Друзі» відкривається віршем дев'ятнадцятирічного І. Франка «Від'їзд гуцула», опублікованим 13 (1) липня 1875 р. Отже, як бачимо, журнал «Друг» був одним із перших галицьких видань, що відгукнувся на герцеговинсько-боснійське повстання. У своєму поетичному творі І. Франко оспівує добровольців, які з тугою в серці залишають рідні Карпати і поспішають за Дунай на допомогу братам-слов'янам, що піднялися на нерівний бій з поневолювачами. Радянський літературознавець О. Дей справедливо назвав поезію «Від'їзд гуцула» найкращою публікацією журналу «Друг» за 1875 р. [5, с. 65].

Образ молодого гуцула, який їде на Балкани, щоб взяти участь у боротьбі за визволення братів-слов'ян від ненависного турецького ярма, змальовує Ю. Федькович у вірші під назвою «У світ» [6, с. 36].

Обидва твори, написані під свіжим враженням повідомлень про початок повстання в Герцеговині, виражають сподівання, що українська молодь підтримає визвольну боротьбу південних слов'ян. Але ці надії не справдилися. В історичних джерелах не зустрічаємо відомостей про те, що добровольці із західноукраїнських земель брали участь у герцеговинсько-боснійському повстанні. Навпаки, як свідчить В. Яновський, його зусилля знайти добровольців у Львові або серед українських студентів у Відні не увінчалися успіхом [26, с. 111].

Значною перешкодою для розгортання волонтерського руху в Галичині, як і в інших слов'янських провінціях двоєдиної монархії, було розпорядження австро-угорського уряду від 4 серпня 1875 р. про заборону відправляти добровольців до Герцеговини та Боснії [22, 1875, 7 серп. (26 лип.)]. Проте основна причина цього крилася у відсутності на той час в Австро-Угорщині об'єктивних передумов для революційного руху.

І все ж інтерес прогресивної молоді до подій на Балканах не згасав. 27 січня 1876 р. на сторінках «Друга» з'явився ще один вірш І. Франка «Пісня задунайська», в якому поет з гордістю відзначає, що південнослов'янські народи «не зламав тягар кайдан» і «хоч неволя їм вогнем була, з вогня виходить сталь жива».

Твір закінчується закликом до всіх слов'ян повалити владу тирана [7, 1875, № 1, с. 32].

Один із членів редакції «Друга» В. Левицький умістив на сторінках журналу статтю «Чорногора», перекладену з німецького журналу «Гаусфрунд». У передмові зазначалося, що стаття публікується з метою розповісти галичанам «про цей невеличкий край Чорногору, який найбільше допомагає своїм сусідам виборотися з-під влади бусурманської» [7, 1875, № 1, с. 11].

27 жовтня 1875 р. у «Друзі» під рубрикою «Літературні вісті» була надрукована рецензія М. Павлика на перший том «Слов'янського збірника», виданого Петербурзьким слов'янським комітетом. Рецензент звертає увагу читачів на матеріали, присвячені повстанню в Герцеговині та Боснії. «Особливо актуальною, — пише М. Павлик, — є в теперішніх часах стаття Н. О. Попова «Становище райі в сучасній Боснії», що змальовує вірними, хоч і сумними фарбами безвідрадне становище слов'янського племені, поневоленого турками...» [7, 1875, № 20, с. 486—486].

Висвітлюючи ставлення західноукраїнської революційної демократії до подій у Боснії та Герцеговині, не можна поминути ще один цікавий факт. 24 червня 1876 р. у Львові в приміщенні товариства «Руська бесіда» відбувся музично-літературний вечір пам'яті М. Шашкевича, підготований студентськими товариствами «Академічний гурток» і «Дружній лихвар». На цьому вечорі І. Белей декламував вірш Ю. Федьковича «Празник у Такові», присвячений боротьбі сербів проти турецького ярма. Журнал «Друг», інформуючи про це читачів, відзначав, що вірш Ю. Федьковича викликав у присутніх живу згадку про визвольну «боротьбу і... недолю братів наших, слов'ян задунайських» [7, 1876, № 12, с. 190].

Традиції журналу «Друг» продовжили наступні революційно-демократичні видання — «Громадський друг», «Дзвін», «Молот». На сторінках цих видань у 1878 р. були надруковані нариси учасника герцеговинсько-боснійського повстання Ф. Василевського*, який виступав під літературним псевдонімом Софрон Круть [8; 9; 10; 11].

Систематичне висвітлення на сторінках української преси герцеговинсько-боснійського повстання, а також широкої підтримки його з боку громадськості Росії та інших слов'янських країн викликало щире співчуття західноукраїнського населення до південнослов'янських братів, які піднялися на збройну боротьбу за визволення від багатовікового османського феодального гніту. В міру того як у пресі з'являлися повідомлення про репресії турецької влади проти герцеговинсько-боснійського населення, через які воно змушене було покидати свої домівки і шукати притулку в Чорногорії, Сербії та Далмації, незважаючи на заборону австро-угорського уряду, в Галичині і на Буковині почався збір

* Нариси Ф. Василевського продовжували друкуватися на сторінках галицьких видань і пізніше, уже після закінчення Східної кризи [12; 13]. У 1905 р. І. Франко видав їх окремою книжкою [14].

пожертвувань на користь потерпілих. Перше повідомлення про збір коштів з'явилося в газеті «Слово» на початку листопада 1875 р. [22, 1875, 4 лист. (23 жовт.)]. Незабаром аналогічну інформацію опублікували журнали «Правда» і «Ластівка» [19, 1875, № 21, с. 864; 15, 1875, № 23, с. 167].

Намагаючись надати зборові пожертвувань більш організованого і цілеспрямованого характеру, представники західноукраїнської громадськості на початку грудня 1875 р. створили допоміжний комітет, до складу якого ввійшли передусім діячі «москвофільської партії», а також відомий чеський письменник Т. Хохолоушек, який проживав у Львові [7, 1875, № 23, с. 559].

Члени комітету звернулися до галицького намісництва з клопотанням дозволити збір пожертвувань для герцеговинсько-боснійських біженців. Однак на початку березня 1876 р. у пресі з'явилось повідомлення, що влада відмовилася санкціонувати діяльність комітету [20, 1875, № 24, с. 195; 1876, № 5, с. 41], через що він змушений був припинити своє існування.

Однак збір пожертвувань не припинився. Його проводили редакції «Друга», «Правди», «Слова», «Руської ради» та інших галицьких газет і журналів. В Чернівцях збором пожертвувань займалося товариство «Руська бесіда» [22, 1875, 4 груд. (22 лист.)]; 1876, 17 (5) лют.]. Основна частина пожертвувань — колективні внески. З матеріалів преси відомо, що відповідні суми надійшли від громад таких західноукраїнських міст і сіл, як Рожнятів, Перегінськ, Мокряни, Бучач, Стрілки, Мостиська, Лолин, Могильниця, Яричів та ін. Жителі села Русова Снятинського повіту М. Стефаник та М. Лазаренко писали до редакції «Слова»: «Наша громада болісно вражена безвідрадним становищем братів, які борються за свободу, склала добровільно пожертвування в сумі 10 ринських на користь слов'янських сімей, що втратили все своє майно в Герцеговині...» [22, 1875, 23 (11) груд.]. Крім цього, надходили індивідуальні пожертвування від селян, міщан, студентів. Серед тих, хто надав підтримку національно-визвольній боротьбі південних слов'ян, — відомі представники західноукраїнської інтелігенції, як наприклад, поет і композитор І. Воробкевич [22, 1875, 4 груд. (22 лист.)]. Керівник західноукраїнського театру Т. Романович надіслала в редакцію журналу «Правда» для боснійських і герцеговинських сімей гроші, виручені на гастролях театру в Станіславі [19, 1875, № 24, с. 992].

Збір пожертвувань для боснійських і герцеговинських біженців тривав з вересня 1875 р. до травня 1876 р. Протягом цього часу, за нашими підрахунками, в редакцію «Слова» надійшло 804 ринських, «Правда» отримала 112 ринських, а коломийська «Руська рада» — 84 ринських. За неповними даними, в Галичині було зібрано понад тисячу ринських, у Чернівцях за останні місяці 1875 р. — 66 ринських. Очевидно, що частина пожертвувань надсилалася з місць безпосередньо в Загреб на адресу допоміжного комітету, очолюваного доктором Кляїчем, бо, власне, до цього закликала громадськість газети «Руська рада» [20, 1875, № 22, с. 176].

Крім грошових пожертвувань, населення західноукраїнських земель допомагало боснійцям і герцеговинцям одягом, взуттям, медикаментами [22, 1876, 25 (13) січ., 10 черв. (29 трав.)].

В цілому розміри матеріальної допомоги були незначними. Давали себе знати перешкоди, що їх чинив австро-угорський уряд, а також тягар різноманітних податків, які несло на своїх плечах західноукраїнське населення, і неврожай 1875 р., внаслідок якого в ряді місцевостей почався голод [16, 1875, № 12, с. 523—524].

І все ж, хоч і незначна, матеріальна підтримка потерпілих боснійських і герцеговинських сімей з боку населення поневолених Габсбурзькою монархією західноукраїнських земель була яскравим свідченням їхньої солідарності з національно-визвольним рухом південних слов'ян.

Отже, повстання в Герцеговині та Боснії знайшло широкий відгук практично серед усіх верств західноукраїнського населення. Однак оцінка його представниками буржуазного і революційно-демократичного таборів була неоднаковою. Якщо «народовці» і «москвофіли», співчуваючи і надаючи допомогу герцеговинському і боснійському населенню, закликали тільки до повалення турецького феодально-деспотичного гніту, то українська революційно настроєна молодь, очолювана І. Франком, глибоко цікавилася і соціальними аспектами визвольного руху на Балканах, намагаючись використати його в інтересах боротьби за соціальне і національне визволення українських трудящих.

1. *Ленін В. І.* Новий розділ всесвітньої історії // Повне збір. творів. Т. 22.
2. *Воляннюк В. М., Мовчан С. П.* Национально-освободительное движение южнославянских народов 70-х гг. XIX в. и общественность Восточной Галиции // Незабываемый подвиг. Львов, 1980.
3. *Гольберг М. Я.* Феофан Василевський і його роль у розвитку українсько-південнослов'янських громадсько-політичних і літературних взаємин // Тези доповідей V звітної наукової конференції Дрогобицького педагогічного інституту. Дрогобич, 1963.
4. *Гольберг М. Я.* Балканские события 70-х годов XIX в. и некоторые вопросы развития украинско-сербских общественно-политических и культурных связей // Развитие капитализма и национальное движение в славянских странах. М., 1970.
5. *Дей О. І.* Українська революційно-демократична журналістика. К., 1959.
6. *Дмитрук В. Т.* Сторінки вікової дружби: З історії українсько-болгарських зв'язків XIX—початку XX століття. Львів, 1958.
7. Друг.
8. *Круть С.* Війна слов'ян з турками (1875—1878) // Громадський друг. 1878.
9. *Круть С.* Війна слов'ян з турками (1875—1878) // Дзвін. 1878.
10. *Круть С.* Війна слов'ян з турками (1875—1878) // Молот. 1878.
11. *Круть С.* Дещо про Сербію // Молот. 1878.
12. *Круть С.* Черногорці в Герцеговині // Правда. Львів, 1880.
13. *Круть С.* Черногорці в Герцеговині // Правда [Літературний збірник]. Львів, 1884.
14. *Круть С.* Записки українця з побуту між полудневими слов'янами. Львів, 1905.
15. Ластівка.
16. Наука.
17. *Палоташ Э.* Балканские устремления Австро-Венгрии и Берлинский конгресс // 100 лет освобождения балканских народов от османского ига. М., 1979.
18. *Полек В. Т., Мельничук А. Ф., Чорний В. П.* Поддержка украинскими деятелями культуры национально-освободительной борьбы южных славян (1875—1878) // Незабываемый подвиг. Львов, 1980.
19. Правда.
20. Руська рада.
21. Руський сіон.
22. Слово.
23. *Сохань П. С.* Национально-освободительная борьба южнославянских народов в 70-х годах XIX в. и общественность Украины. К., 1978.
24. *Фомін Ю. Ю.* Українська громадськість і повстання в Герцеговині та Боснії в 1875—1878 рр. // Укр. іст. журн. 1965. № 8.
25. *Франко І.* Критичні письма о галицькій інтелігенції // Твори: В 20 т. К., 1955. Т. 16.
26. *Яновський В.* Спогади українця-волонтера про повстання в Герцеговині // Літературно-науковий вісник. 1911. Т. 55—56.

Стаття надійшла до редакції 25.06.86

М. Г. КРИКУН, доц.,
Львівський університет
В. М. КРАВЧЕНКО, наук. співроб.,
Центральний державний історичний
архів УРСР у Києві

ТОРГОВІ ЗВ'ЯЗКИ ВОЛИНІ З ГДАНЬСЬКОМ У СЕРЕДИНІ XVI ст.

У XVI ст. в торгові зв'язки з Гданськом — тоді найрозвинутішим економічним центром Польщі і найбільшим портом в басейні Балтійського моря [25, с. 121], а за його посередництвом і з західноєвропейськими країнами, дедалі ширше втягувалися українські землі, особливо ті, що були розташовані поблизу судноплавних приток Вісли.

Еволюція цих зв'язків залишається невідомою. В історичних дослідженнях вони, по суті, декларуються, в кращому випадку ілюструються небагатьма, давно відомими фактами [18, с. 256; 8, с. 63; 3, с. 22; 5, с. 74—79; 15, с. 67—73], почерпнутими з кількох опублікованих джерел [1, с. 261—289; 9, с. 174—175, 267—268, 271—272, 334, 372, 475, 500; 11, с. 8—10, 72], причому деякі опубліковані документи навіть не вводяться в науковий обіг [4, с. 211—212; 7, с. 10; 6, с. 178, 488; 25, с. 18, 28, 69—70, 134—137, 232—257, 394—404, 422—429]. Тим часом, не підлягає сумніву важливість вивчення українсько-гданських торгових контактів у XVI ст., передусім для глибшого розуміння тогочасних соціально-економічних процесів на Україні, місця українських земель у торговому обміні між європейськими країнами і народами.

Чимало цікавого, зовсім не використаного дослідниками матеріалу з цього питання містять гродські і земські актові книги. Серед них багатством інформації вирізняються книги Луцького і Володимирського повітів Волинської землі (з 1566 р. — воеводства), які знаходяться в Центральному державному історичному архіві УРСР у Києві (фонди 25—28). Вони і визначили завдання цієї статті, яке полягає в тому, щоб показати волинсько-гданські торгові контакти 1561—1569 рр. — у найбільш ранній період, від якого до нас дійшли рукописні пам'ятки діяльності луцької і володимирської гродських і земських канцелярій (урядів)*. Тоді Волинь ще належала Великому князівству Литовському. Після Люблінської унії 1569 р., за якою Волинь відійшла до Польщі, у її відносинах з Гданськом відбулися певні зміни.

За 1561—1569 рр. налічується 15 луцьких і володимирських книг — 13 гродських і 2 земські; всі вони поточно-записові**. В них виявлено 137 документів (актів), які торкаються волинсько-

* Актові книги ще одного волинського повіту, Кременецького, збереглися тільки у фрагментах 60-х і наступних років XVI ст., у них нічого не згадується про зв'язки з Гданськом [10, ф. 21, оп. 1, с. 8—11, 13, 14 за 1561—1563, 1566—1569 рр., ф. 22, с. 1—2 за 1568—1569 рр.].

** Декретові і якась кількість записово-поточних книг, складених у 60-х роках XVI ст., не дійшли до нас. Не збереглися, зокрема, 4 володимирські гродські книги, які були наявні ще 1647 р. [10, ф. 28, оп. 1, с. 83, арк. 859 і наст.].

гданських торгових зв'язків. Їх частка в загальній кількості матеріалів невелика (див. табл.), але з точки зору тематичної репрезентативності змісту книг у цілому не така вже й мала: книги переповнені відомостями з найрізноманітніших питань, багато з яких, якщо не більшість, відбиті значно меншою кількістю актів.

Питома вага матеріалів про торгові зв'язки Волині з Гданськом в документах луцьких і володимирських актових книг 1561—1569 рр.

Номери і назви фондів за описами ЦДІА УРСР у Києві	Номери книг за архівними описами	Роки, охоплені книгами	Акти		
			загальна кількість	у тому числі про зв'язки з Гданськом	
				кількість	% до загальної кількості
Ф. 25. Луцький городський суд	3—11	1561—1569	4184	88	2,13
Ф. 28. Володимирський городський суд	1—4	1566—1569	1090	41	3,76
Ф. 26. Луцький земський суд	1	1565—1569	409	6	1,48
Ф. 27. Володимирський земський суд	1	1567—1569	47	2	4,68

Кожен з років відносно непогано представлений кількістю актів: 1561 р. — 9, 1562 р. — 10, 1563 р. — 9, 1564 р. — 21, 1565 р. — 14, 1566 р. — 10, 1567 р. — 26, 1568 р. — 20, 1569 р. — 18. За видовою ознакою, зумовленою тодішніми нормами оформлення записів у книгах, серед актів переважають різні скарги (більшість із них супроводжується зізнаннями возних і віжів перед городськими і земськими урядами), далі йдуть заяви, свідчення тощо. Всі 137 документів написані українською актовою мовою, часто дуже близькою до живої волинської говірки. У цитуванні їх дотримуємося тогочасної орфографії, за винятком: ъ передаємо через і.

Особливість волинських актів 60-х років XVI ст. полягає в тому, що вони відтворюють лише те, що так чи інакше пов'язане з вивозом до Гданська. Відомостей про збут у Гданську продукції з Волині, кількість і структуру закуплених за виручені суми товарів годі у них шукати. Чимало актів безпосередньо не вказують, що та чи інша продукція призначалася для продажу у Гданську. Але тематичне їх спрямування на торгівлю з цим балтійським портом безсумнівне. За змістом ці акти дуже подібні до тих актів, де прямо вказано на зв'язки Волині з Гданськом, у них зазначається часто дуже велика кількість продукції, яка могла вироблятися тільки з метою збуту гданським купцям. Акти 60-х років надто нерівномірно і фрагментарно розкривають торгові зв'язки. Зваживши на це і взявши до уваги, що синхронні їм позаактові

джерела майже відсутні, ми змушені ці питання досліджувати неповно.

Зміст більшості актів зводиться до відомостей про стан виконання угод щодо виробництва, транспортування та організації річкового сплаву попелу, інших деревних виробів і зерна. За угодами (деякі з них наводяться в книгах), власники маєтків, продаючи певну кількість продукції, як правило, зобов'язувалися доставити її до річкових пристаней купуючій стороні, яка в свою чергу повинна була своїм коштом виробити деревну продукцію і зробити все, що стосується сплаву її, а також зерна.

Загалом до торгівлі з Гданськом, здебільшого за посередництвом покупців, у 60-х роках були залучені волинські маєтки не менше 74 шляхетських родин і церковні маєтки, які перебували у володінні луцького і володимирсько-берестейського православних та луцького католицького єпископів. Серед світських феодалів переважали багата шляхта і магнати, з яких найчастіше згадується князь К. К. Острозький. Контрагентами-покупцями при укладанні угод були 37 шляхетських родин; майже всі вони — волиняни, причому 11 з них були продавцями. Особливу активність як покупці виявляли І. Я. Борзобогатий, який згодом став володимирсько-берестейським єпископом, і позаволинський шляхтич С. Граєвський. Багато волинської продукції скуповували і сплавлили до Гданська міщани. В актах налічується 15 міщан-християн і євреїв з Володимира, Луцька, Бреста, Львова. Найдієвішим із них був луцький купець Батко Мисанович.

Кількість поселень, залучених у зв'язки з Гданськом, не піддається навіть приблизному підрахунку, тому що в 37 актах вони не названі. Щонайменше цих поселень було 63 (у Володимирському повіті — 24, у Луцькому — 39). Кременецький повіт, а саме його великі маєткові комплекси — Полонську і Заславську волості — згадано лише двічі. Володимирський повіт, який займав північно-західний кут Волині, за площею був у кілька разів менший, ніж Луцький, розташований у центральній її частині. Взнявши до уваги цю обставину, можна стверджувати, що питома вага Володимирського повіту у волинсько-гданських торгових зв'язках порівняно з Луцьким повітом була відносно вищою.

За описом вироблюваної і вивізної продукції документальний матеріал розподіляється неоднаково: попіл згадано у 78 актах, інші деревні вироби — у 12 (в тому числі у 7 разом з попелом), зерно — у 42 (з них у 6 разом з попелом). Щодо наявності цих згадок у книгах кожного з двох повітів, то у 70 луцьких йдеться про попіл, у 12 — про інші деревні вироби, у 22 — про зерно, у володимирських відповідно — у 8, 0, 20 актах. Отже, з Луцького повіту здебільшого вивозили деревні вироби, а з Володимирського — зерно.

«Попільна» тема не тільки в цілому переважає у джерелах, вона до того ж найбільш широко ними висвітлюється. Особливий інтерес становить матеріал, який показує виробництво попелу, що призначався для вивозу до Гданська. Осередками виготовлення попелу були буди, споруджувані в лісових пушах. Буда складала-

ся з кількох будівель: власне буди, де знаходилась одна, рідше дві печі для обробки попелу; однієї-двох-трьох ізб, у кожній з яких була піч (призначення ізб акти не подають, тому важко сказати, виробничим чи житловим воно було); гриднів-хоромів, де мешкали виробники попелу — будники (як і селянські хати, вони склалися з хати-ізби, сіней, комори); шопи і комори, де зберігався попіл [10, ф. 25, оп. 1, с. 4, арк. 35—36, с. 5, арк. 42, с. 6, арк. 16—17, 263—264, с. 7, арк. 20, с. 10, арк. 390—391, с. 11, арк. 174]. Неодмінною приналежністю буд були котли для печей (за даними актів — 6,12 котлів) [10, ф. 28, оп. 1, с. 4, арк. 35—36, с. 10, арк. 390—391]. В одній і тій же пуші на певній відстані одна від одної містилися часом дві-три буди [10, ф. 25, оп. 1, с. 5, арк. 108—109].

Працюючих у буді очолював шафар, звичайно, нешляхетського походження, призначений або найманий фахівець. Він, як зазначено в актах, «спраует буды и попелы палит» [10, ф. 25, оп. 1, с. 5, арк. 42, с. 7, арк. 22]. Шафар піднаймав за певну платню «роботников попеловых для робеня буды и паленя попелу» [10, ф. 25, оп. 1, с. 6, арк. 239, 263—264]. Кількість цих будників по будах різна — від кільканадцяти до 160 чоловік [10, ф. 25, оп. 1, с. 4, арк. 35—36, с. 5, арк. 201—202, с. 6, арк. 233—234, 239—240, 263—264, с. 10, арк. 390—391]. Серед будників були і бондарі, які робили бочки, куди зсипався («забивався») попіл [10, ф. 25, оп. 1, с. 10, арк. 390—391]. В актах часто згадуються такі знаряддя виробництва будників, як сокири, інколи називаються пили («пи-лы рацкие», «пилки, што железа острят»), а також «железа», свердла, склюти, теслиці, бондарські ножі, [10, ф. 25, оп. 1, с. 3, арк. 33—34, с. 10, арк. 390—391]. Одяг будників — серм'яги, кожухи, сорочки, штани, шапки [10, ф. 25, оп. 1, с. 4, арк. 35—36, с. 10, арк. 390—391]. Шафар, може, й не кожен, забезпечував будників за оплату продовольством, про яке в актах є така єдина конкретна згадка: під час нападу на одну з буд степанського маєтку, де працювало півтораєста чоловік, у них було забрано «живності»: муки 50, гороху 30, пшона 6, круп гречаних 4 маці, 120 полтів (півтуш) м'яса, 12 бочок солоної яловичини, 40 «оправлєних» баранів, 8 ялівок [10, ф. 25, оп. 1, с. 10 арк. 390—391].

Попіл починали виготовляти звичайно не раніше жовтня, після завершення польових робіт, а закінчували не пізніше квітня, щоб встигнути доставити його до річкової пристані. Весь цикл попільних робіт можна поділити на два етапи. Перший, так звана «пнівщина», зводився до вирубки, обрубки лісу, розпилки його на колоди і спалення на вогнищах («огнях», «огнищах»). За умовами контрактів вимагалось, щоб увесь ліс з певної площі ішов на попіл, проте в гонитві за попелом кращої якості, яка залежала від якості дерев, ліс вирубували по-хижацьки. Ілюстрацією цього може бути, наприклад, розповідь в луцькому гроді віжа про те, що він зі свідками застав у пуші села Сінного: «видели есмо многое дерево на попелы згожос минано и, што налєпшое, на выбор рубано, а што дерево кривое, то все минали, одно шкоду чинили, а иншое и головнями недопалєваными розметавали, и вже подобно тых лесов

не веда, яко ся хто закуповати поквапит» [10, ф. 25, оп. 1, с. 6, арк. 37—38]. «Огнища» бували розкидані по багатьох місцях. Так, у пуці села Копиля віж налічив («на карб нарубил») 270 «огнев берестовых... попаленых» [10, ф. 25, оп. 1, с. 7, арк. 441—442].

Випалений на «огнищах» попіл у джерелах названо фалбою («фалба або попел готовый роблений, одно еще не смальцованый») [10, ф. 25, оп. 1, с. 6, арк. 37—38, с. 10, арк. 390—391]. Фалбу згрібали в «громади», звідки зсипали у скрині. Кожна з 10 таких скринь у пуці села Огавчиці мала «надолже по полтора саженья, впоперек также по полтора саженья, а взвышки по саженью» і містила дещо більше 7 лаштів фалби [10, ф. 25, оп. 1, с. 6, арк. 16—17].

Другий етап попільних робіт полягав у тому, що фалбу смальцювали, тобто обробляли в печах, у результаті чого отримували смальцюгу. В актах, правда, останній термін не зустрічається, але в XVI ст. і пізніше він був відомий на Україні. Під смальцюгою слід розуміти згадуваний в актах зрідка «попел смальцованый», а частіше — просто «попіл». Під «попелом» у документах в багатьох випадках криється і фалба. Тому далеко не завжди зрозуміло, про який саме попіл йдеться — фалбу чи смальцюгу. Документи не містять жодних відомостей про технологію виготовлення смальцюги. Можливо, вона була такою, якою її 1846 р. описав добрий знавець лісотехнічної справи В. Козловський [19, с. 379, 380, 386—387]. Мається на увазі вилугування фалби у котлах, внаслідок чого утворювався поташ-смальцюга. Смальцюгу «забивали» в бочки, які маркували, наприклад, «панським гербом». [10, ф. 25, оп. 1, с. 4, арк. 50—61, с. 6, арк. 23—24], щоб знати, звідки вони походили, і в такій упаковці відправляли до Гданська. Розрізняли смальцюгу «дробнейшую» і «грубшую» [10, ф. 25, оп. 1, с. 4, арк. 60—61, 129].

Із 78 актів, які містять відомості про попіл, тільки у 44 наводяться дані про його кількість (з них 38 луцьких). Згідно з ними, сумарна кількість попелу становила 3955 лаштів, бочки на 653 підводах, які прямували до пристаней, та 52 бочки не вивезені. Цифра, виражена у лаштах, включає в себе насамперед вироблений попіл. Не завжди, однак, вдається виділити у ньому смальцюгу і фалбу, як і встановити, що саме транспортували до пристаней. Вона відбиває також масу попелу, яку передбачалося виробити, проте реалізація її в актах не простежується. Кількісне співвідношення цих двох частин у числі 3955, з огляду на стан джерел, не піддається визначенню.

Спробуємо перевести у лашти попіл, поданий у бочках, підводних і не вивезених, з тим, щоб, додавши до 3955 отриману цифру, вивести загальну його кількість. Лашт був насипною, об'ємною мірою. На думку С. Кутшеби, у зсмлях, зв'язаних торгівлею з Гданськом (на Україні, у Польщі, Білорусії), він був величиною сталою [21, с. 2]. Р. Рибарський вважав, що місцеві лашти були важчі від гданського [27, с. 13]. Гадаємо, що в нашому випадку немає принципового значення, на чиєму боці правда, оскільки вага

лашту нам потрібна як допоміжна величина. Лашт попелу, за С. Кутшебою, важив 6,5 тонни [21, с. 2]. Йдучи за цим же дослідником, прирівнюємо лашт до 12 бочок [21, с. 2]. З двох волинських актів (1564 р. і 1565 р.) довідуємося, що при транспортуванні попелу до пристаней на підводі вантажили його по 3—4 бочки [10, ф. 25, оп. 1, с. 6, арк. 23—24, с. 7, арк. 99—100]. У 1565 р. до однієї з пристаней було доставлено 6,5 лашта попелу на 26 підводах [10, ф. 25, оп. 1, с. 7, арк. 82—83], тобто в середньому по 0,25 лашта на підводі, що відповідає 3 бочкам. На основі цього факту припускаємо, що на Волині підводою перевозили в середньому 3 бочки попелу. Підрахунок показує, що в такому разі волинські акти згадують 2011 бочок смальцюги, а це дорівнює 168 лаштам. Отже, загальна кількість попелу, за тими ж актами, становить 4123 лашти.

У цю кількість входять 3744 лашти з Луцького, 116 — з Володимирського, 125 — з Кременецького повітів. Щодо решти 138 лаштів, то в документах не вказано, з яких саме повітів вони походять. Хронологічно 4123 лашти розподіляються так: 1562 р. — 966,5, 1563 р. — 586, 1564 р. — 666, 1565 р. — 859,5, 1566 р. — 90, 1568 р. — 290, 1569 р. — 665. Не менше 1225 лаштів (із 4123) було вивезено до пристаней, щоб звідти їх сплавити до Гданська.

З Волині у 60-х роках XVI ст. вивозили попелу значно більше, про що свідчить хоча б те, що в книги влоцлавської митниці, яка в XVI ст. діяла на Віслі між Торунем і Варшавою, тільки у 1560, 1561, 1568, 1569 рр. були внесені записи про 1493 лашти волинського попелу, який сплавляли до Гданська (за інші роки цього десятиліття такі записи на час видання влоцлавських книг 1915 р. не збереглися) [25, с. 427—431].

Інша деревна продукція, яка вивозилася з Волині, — це різноманітні дошки: ванчоси, клепки, васильки, попелки, тертиці, пиплі, клітки. Актова інформація про них дуже обмежена. Тільки зрідка вказується кількість деяких видів дощок.

Виготовляли дошки при попільних будах, інколи в будах, спеціально збудованих «для работы лесное ванчосу и клепок» [10, ф. 25, оп. 1, с. 3, арк. 34]. Цікаві дані про промислове призначення і розміри деяких видів дощок знаходимо у складеному 1572 р. інвентарі Осецького маєтку на території Польщі. Особлива цінність цих даних полягає в тому, що вони наведені у зв'язку зі збутом деревної продукції маєтку у Гданську. Згідно з інвентарем клепки йшли на виготовлення бочок для оселедців і муки, васильки — на бочки для пива і вина, попелки — на «великі» бочки [27, с. 53—54]. Ванчоси і тертиці, як відомо, використовували в кораблебудуванні [14, с. 93; 20, с. 33—34]. Промислове призначення пиплів, кліток, не названих інвентарем, нам невідоме. Наведені у тому ж інвентарі розміри видів дощок мають орієнтовний характер, тому що не виключено, що на Волині розміри могли бути дещо інші. В Осецькому маєтку ванчос мав довжину 10, ширину — 1,5 стопи, клепка — довжину 3 стопи, ширину — долоню, товщину — 3 пальці, василька — довжину 4,5 стопи, ширину —

«добру» пядь, попелка — довжину 5,5 стопи, ширину — п'ядь [27, с. 53—54].

Рахували вивізні дошки на захтики і сотні. С. Кутшеба вірно вважає, що захтик — це 60 сотень. Сотня, на його думку, дорівнювала 120 одиницям (штукам) [21, с. 2]. Тут не цілком з ним можна погодитися: за осельким інвентарем 1572 р. сотня (centenarius, в інших джерелах — centum) ванчосів мала дійсно 120 одиниць (2 копи), тоді як сотня клепок, васильків і попелків — по 48 кіп (2880 одиниць) [27, с. 53—54].

Кількість деревної продукції наведена тільки у трьох волинських актових документах. Вона була значною: 1560 р. у лісі села Поповичів нападниками з села Мосора було спалено 39 сотень ванчосів і 23,5 сотні клепок [10, ф. 25, оп. 1, с. 3, арк. 33—34]; 1562 р. шляхтянка Г. Остікова з роду князів Любецьких звинуватила шляхтича М. Харленського в тому, що в пущі села Любче за його наказом було незаконно наготовлено 70 захतिकів ванчосів, 19 сотень клепок, 30 кіп тертиць, «множество великое» васильків і попелків [10, ф. 25, оп. 1, с. 4, арк. 43—44]; 1563 р. зазначено, що в частині цього ж села, якою спільно володіли кілька шляхтичів, вже третій рік роблять ванчоси, клепки, васильки, попелки, пиплі, клітки, і виготовлено їх понад 10 захतिकів [10, ф. 25, оп. 1, с. 5, арк. 108—109].

Описи про зерно лаконічні. Вони оминають все, що зв'язане з його вирощуванням, обмолотом, зберіганням. Акти засвідчують, що з Волині із зернових вивозили винятково жито: із 42 актів, у яких зерно згадується, у 36 — це жито, у 6 — «зерно» (теж, мабуть, жито), в 1 акті разом з житом згадується овес. Кількість зерна подається у 9 володимирських і 12 луцьких актах. Всього у них його налічено 10248 мац (у тому числі 350 мац вівса) та 100 лаштів на 14 суднах (ком'ягах), які плили до Гданська. Маца, як і лашт, — міра місткості. Маці на Волині розрізняли володимирські і луцькі (були, можливо, і кременецькі). Більшість актів не зазначають, про які маці йдеться. 20 мац володимирських становили 1 лашт [10, ф. 25, оп. 1, с. 9, арк. 76—77] *. В одному з актів 37 володимирських мац прирівнюються до 32 луцьких мац [10, ф. 25, оп. 1, с. 11, арк. 558], з чого співвідношення між володимирською і луцькою мацями становить 1 : 0,865. Помноживши 0,865 на 20, отримаємо лашт, який дорівнює 17,3 луцької маці. Із 10248 мац зерна 6777 згадані у луцьких і 3471 — у володимирських актах. Припускаємо, що відповідно йдеться про луцькі і володимирські маці. Правда, таке припущення є значною мірою умовним, тому що джерела далеко не завжди інформують про повітову приналежність зерна, а в актах канцелярій кожного з двох повітів кількість зерна вказується і в луцьких, і в володимирських ма-

* Не виключено, що тут і в інших волинських актах мається на увазі гданський лашт. Щодо ваги його є різні думки, які проаналізував С. Мельчарський. Він дійшов висновку, що гданський лашт жита важив 1913 кг, а вівса — 1257 кг [23, с. 275]. Грунтуючись на цьому висновку, легко підрахувати, що стосовно, наприклад, жита маца володимирська важила 95,65 кг (1913 : 20), а луцька — 110,58 кг (1913 : 17,3).

цах. Діленням 6777 на 17,3 і 3471 на 20 отримуємо 556 лаштів. За даними влоцлавської митниці 1575 р., опрацьованими С. Кутшебою, ком'яга в середньому перевозила 15 лаштів зерна [25, с. XXXVI]. Волинські акти дають: один — приблизно таку ж величину (1568 р. 600 мац жита були навантажені на 2 ком'яги [10, ф. 28, оп. 1, с. 3, арк. 46—47]), другий — близько 25 лаштів (1567 р. на 2 ком'ягах планувалося сплавити до Гданська 1000 мац жита і вівса [10, ф. 28, оп. 1, с. 2, арк. 77—78]). Середня вантажність волинської ком'яги, за цими актами, 20 лаштів. Множення цього показника на 14 дає уявну кількість — 280 лаштів зерна на ком'ягах. Сумарна ж кількість зерна, згаданого 21 актом володимирських і луцьких книг, після всіх підрахунків дорівнює 936 лаштів, з яких володимирські книги подають 453, луцькі — 483 лашти. Кількість зерна по роках у лаштах виглядає так: 1561 р. — 50, 1562 р. — 144, 1564 р. — 274, 1565 р. — 3, 1566 р. — 294, 1567 р. — 86, 1568 р. — 50, 1569 р. — 35. На час складання актів до пристаней було доставлено не менше 378 «володимирських» лаштів (із 453) і не менше 305 «луцьких» (із 483). Насправді з Волині вивозили значно більше зерна. Свідченням цього є те, що у Влоцлавку лише 1568 р. мито було зібране з 1202 лаштів волинського зерна, яке ком'ягами сплавливали до Гданська [25, с. 232—238]. Вимагалось до Гданська поставляти зерно очищене, якісне. Показовим є зобов'язання шляхтича Я. Монтолта Коблинського доставити до пристані «жита праве доброго, свежего и добре выправленого, не куколеватого, ани костроватого» [10, ф. 25, оп. 1, с. 9, арк. 76—77]. Зерно звозили підводами у мішках («мехах») [10, ф. 25, оп. 1, с. 4, арк. 49—50], навіть у снопах, які обмолочували в пункті доставки [10, ф. 28, оп. 1, с. 2, арк. 1—2]. Середню завантаженість підводи зерном засвідчує безпосередньо тільки 1 акт: у лютому 1566 р. піддані шляхтича В. Гулевича везли до пристані з с. Затурці на 80 підводах 200 мац панського жита: «на каждом возе было жита по полтрети мацы» [10, ф. 25, оп. 1, с. 8, арк. 44—45]. Затурці були у Володимирському повіті. На цій підставі припускаємо, що в цитованому документі йдеться про володимирські маці. В такому разі пересічно підвода завантажувалася 240 кг зерна. Гадаємо, що частіше вантажність підводи була вищою: у XVI ст. на польських землях при транспортуванні на великі відстані на одного коня припадало в середньому до 325 кг вантажу [27, с. 13; 23, с. 275—276]. Сплавливали до Гданська навесні волинське зерно з врожаю попереднього року, щоб вигідніше його продати у цьому місті. Бувало, що на місцях, у маєтках, влітку скуповували по якомога нижчих цінах і відразу доставляли до пристаней цьогорічне («молочне») зерно, наприклад, 1564 р. одноразово 4000 мац [10, ф. 25, оп. 1, с. 6, арк. 125]; на пристанях його тримали до наступної весняної навігації.

Попіл, інші деревні вироби і зерно доставляли до пристаней своїми підводами, часто саньми, піддані («підводники») тих власників маєтків, які продавали цю продукцію, або піддані інших феодалів, найняті покупцями з їх дозволу. Транспортували з лісів

і фільварків однією чи кількома ходками («фурами»). Траплялося, що на перевозках продукції було зайнято 300, 600, 700 підвод [10, ф. 25, оп. 1, с. 6, арк. 24—28, с. 7, арк. 99—100].

Вивіз до пристаней відбувався в основному з січня до квітня. Не випадково саме на цей період припадає відносно більша, ніж на всі інші місяці року, кількість документів актових книг, які торкаються торгівлі Волині з Гданськом. Із 4184 актів луцьких гродських книг 1561—1569 рр. 1232 (29,45%) складені в січні—квітні, з них торгівлі з Гданськом присвячені відповідно 88 і 59 (67,04%) актів; кількість актів володимирських гродських книг 1567—1569 рр. у тій же послідовності така: 957 і 295 (31,87%), 38 і 20 (52,63%).

У тогочасних волинських актах названі строки доставки попелу, зерна, ванчосів, клепок тощо до пристаней, а саме: на день трьох королів, «о крещеньи», «на запусы масляные», «на мясомусты лядские (полские)», «до мясопуст великих», «перед великим постом», «о середопости», «перед великоднем за тыжден», «на громницы», «на третей недели по великодни», «на ден свята клечалного».

Пункти доставки волинської продукції для сплаву її до Гданська вказуються тільки у 27 з 137 актів. Усі вони розташовані на притоці Вісли — річці Буг, по її середній течії*. Подаємо їх у порядку розміщення вниз по течії, за тодішньою адміністративно-територіальною приналежністю, з зазначенням, у скількох актах кожен із пунктів згадано: село Устилуг (Володимирський повіт, 13), містечко Городло, село Кладнів (Белзьке воєводство, відповідно 2 і 2), село Бережці (Холмська земля, 10)**. На основі цих даних можна стверджувати, що волинську продукцію у сплавах цілях головним чином звозили до Устилуга і Бережців. У 13 актах сказано про вивіз «до Бугу». Загалом 40 актів вказують на Буг як на сплавну артерію Волині. Оскільки інших рік такого призначення актові книги не подають, то напрошується висновок, що саме і тільки по Бугу був єдино можливий вивіз великої кількості волинської продукції до Гданська, хоча ця ріка протікала по Волині в її тогочасних границях тільки в районі Устилуга і дещо на південний схід від нього. Цей висновок повністю, як нам видається, стосується і тих 97 актів (із 137), де річкові сплавні координати не названі; з них, до речі, у 12 йдеться про сплав «до Гданська».

Звезену до Бугу продукцію вивантажували біля пристаней. Щоправда, у володимирських і луцьких книгах ця назва відсутня, проте вона відома з джерел, що стосуються польських земель [16, с. 75; 24, с. 284; 17, с. 42—43; 12, с. 28—29]. До моменту сплаву попіл, інші деревні вироби, зерно зберігали в шобах (в одному з документів шобу названо шпихліром), які належали волинській і неволинській шляхті, що торгувала з Гданськом, куп-

* З кінця XVIII ст. цю річку почали називати Західним Бугом.

** Нині Устилуг, Бережці і Кладнів — поселення у складі Волинської області, Городло — у складі Замойського воєводства ПНР.

цям-міщанам [10, ф. 25, оп. 1, с. 4, арк. 72, с. 9, арк. 76—77, с. 11, арк. 242, ф. 28, оп. 1, с. 2, арк. 20—22, 44—45, с. 3, арк. 22, с. 4, арк. 65—66], або орендувалися у прибузьких мешканців, як, наприклад, «в человека устилузского у Ярополка за полторы мацы жита» [10, ф. 28, оп. 1, арк. 21—22]. У шопах «шуфлювали», тобто провіювали зерно [10, ф. 25, оп. 1, с. 4, арк. 72]. Інтереси шляхти і купців при шопах представляли призначені ними шафари [10, ф. 28, оп. 1, с. 2, арк. 21—22, с. 3, арк. 22, с. 4, арк. 62].

Навесні продукцію з шоп вантажили на ком'яги — єдиний зафіксований волинськими джерелами тип торгового судна. Ком'яги згадані у 18 володимирських і 5 луцьких актах. Таке співвідношення актових згадок не випадкове: сплав відбувався з території Володимирського повіту і прилеглих до нього з північного заходу позаволинських поселень, і тому неминуча була порівняно більша «причетність» володимирських книг до всього, що безпосередньо було зв'язане з організацією сплаву. З досліджень відомо, що ком'яги мали прямокутну форму, неглибоку посадку, 7—12 весел, не мали щогли, перевозили від 15 до 35 лаштів [27, с. 117; 28, с. 6; 25, с. XXXVI—XXXVII]. Ком'яги використовували, як правило, на порівняно неповноводних ріках, до яких належав також Буг у його верхній та середній течії, і лише під час сплаву до Гданська, де їх продавали як дерево на опалення й будівництво [27, с. 117; 28, с. 6]. Повертатися по таких ріках з Гданська було неможливо з огляду на низький рівень води у них, який зберігався до наступної весняної повені. В одному з волинських актів подано розміри ком'яги: «вдолжки десяти сажен, а в цалю (кормі) пяти сажен и локтя, а в голове полпята сажна» [10, ф. 27, оп. 1, с. 1, арк. 14—15].

Акти дещо говорять про будівництво ком'яг. Дерево для них використовувалось «великое, як и дробное», «яко налепшое и надолжшее», «праве доброе», «згожое» [10, ф. 28, оп. 1, с. 2, арк. 72, 116—117, 199]. Його вирубували («спущали») й обробляли теслі з «роботниками» з допомогою сокир, свердл, брундасів, вінчаків [10, ф. 28, оп. 1, с. 2, арк. 206]. У лісі майстрували окремі частини ком'яг: лави, бортниці, півбортки, ядра, опсви [10, ф. 28, оп. 1, с. 2, арк. 44—46, 116—117, 205—209]. Найбільше, порівняно з іншими частинами, виготовлялося лав-тертиць, якими скріплювали дно судна [20, с. 33—34]; в одному акті їх згадано 46 [10, ф. 28, оп. 1, с. 2, арк. 116—117].

Ком'яжне дерево і готові частини ком'яг вивозили підводами до пристаней; один з обозів налічував 14 таких підвод [10, ф. 28, оп. 1, с. 7, арк. 123]. Зустрічаємо в актах згадки про те, що «громада людей лаву везли... под которою ж лавою коней четверо» [10, ф. 28, оп. 1, с. 2, арк. 205], що в одному селі є 116 волів, «которых было... з иных иміний для воженя комяг зогнано» [10, ф. 25, оп. 1, с. 3, арк. 220]. Доставляли до пристаней і мох, потрібний для законопачування ком'яг [19, с. 244—245]. В одному акті сказано про 15 возів, навантажених мохом для ком'яг [10, ф. 28, оп. 1, с. 2, арк. 206—209]; це єдина актова згадка про вивезення моху.

Усі інші роботи по будівництву ком'яг виконувалися на пристанях теслями, «десятьниками» разом з піднайнятими ними «паробками», «тесельчиками». Так, 1567 р. в Устилузі ком'яги для володимирського купця Васька Каплі робили 4 теслі і десятьники, 22 паробки і тесельчики [10, ф. 28, оп. 1, с. 2, арк. 44—45].

Всіма роботами на пристані по організації сплаву, як і самим сплавом, коли йшлося про вивіз шляхетської продукції, керував «ком'яжний» шафар — уповноважений феодала, виходець з немаєткової шляхти [10, ф. 25, оп. 1, с. 7, арк. 81—82, ф. 28, оп. 1, с. 2, арк. 58, 157].

Волинські акти нічого не говорять про те, як проходив сплав до Гданська. Щоб деякою мірою висвітлити це питання, ми змушені спиратися на інші матеріали.

Відплиття ком'яг від пристаней могло відбутися тільки тоді, коли Буг був більш-менш повноводний. Звичайно максимальний рівень води у ньому припадав на кінець березня—початок квітня [29, с. 478]. З огляду на атмосферні коливання він бував і пізніше, інколи навіть у травні [16, с. 98].

Щодо тривалості сплаву в XVI ст. від бузьких пристаней до Гданська певною мірою орієнтують дані двох позаволинських за походженням масових джерел: книг влоцлавської за 1537—1576 рр. і берестейської за 1583 р. річкових митниць. Згідно з ними, волинські ком'яги, навантажені різною продукцією, пропливали біля Берестя по Бугу в кінці квітня і в основному в першій половині травня [1, с. 261—289], біля Влоцлавка по Віслі — в кінці квітня—на початку червня, головним чином у травні [25, с. 18—28, 69—70, 127—134, 232—238, 246, 257, 271—294, 331—338, 371—372, 396—399, 401—411, 422—427, 436].

Влоцлавські книги датовані за старим стилем. Новий стиль почали вводити в Польщі в кінці 1582 р. [13, с. 39—45]. Чи став він поширюватися тоді і у Великому князівстві Литовському, на території якого знаходилося Берестя? На Волині григоріанський календар офіційно використовували вже у 1583 р. [10, ф. 28, оп. 1, с. 16, арк. 301]. Навряд, чи тоді ж його обійшли сусідні з нею білоруські землі. Виходячи з цього припущення, вважаємо, що берестейські книги 1583 р. датовані саме за новим стилем. У такому разі, для зручності часового зіставлення матеріалу обох джерел, переведемо датування влоцлавських даних на новий стиль, який у XVI ст. випереджував старий стиль на 10 днів. Тоді час перебування волинських ком'яг біля Влоцлавка — це кінець першої декади травня—початок другої декади червня.

Шлях від Устилуга, найбільш віддаленого на південь по Бугу поселення (з чотирьох названих вище поселень, до пристаней яких з Волині звозили попіл, зерно, ванчоси, клепки та інші дошки), по воді до Берестя становить 162 км, а від Берестя до впадіння Бугу у Віслу — 232 км. Усю цю відстань ком'яги могли пройти днів за 20 з порівняно невисокою денною швидкістю через природні і штучні перешкоди, які зустрічалися їм по Бугу [29, с. 475—477]. Проте ком'яги швидше пропливали по повноводній Віслі. На відстань від впадіння Бугу у Віслу до Влоцлавка, яка становить

120 км, вони витрачали 4 дні. Отже, всі 514 км від Устилуга до Влоцлавка по ріках можна було пройти за 24 дні.

Якщо виходити з цих припущень, то початок сплаву ком'яг з волинською продукцією, за митними берестейськими книгами 1583 р., слід віднести до кінця другої декади квітня—першої декади травня, а, за влоцлавськими книгами 1537—1576 рр., — до середини квітня—кінця другої декади травня. Результати наших припущень на основі відомостей обох джерел більш-менш збігаються. Взввши до уваги, що від Влоцлавка до Гданська по Віслі 260 км і ком'яги могли покривати їх з тією ж швидкістю, що й відстань від впадіння Бугу у Віслу до Влоцлавка, доходимо висновку, що в XVI ст. водний шлях від Устилуга до Гданська протяжністю 774 км долали на ком'ягах приблизно за 33 дні без урахування часу на митну перевірку в Бересті, Влоцлавку і, можливо, в деяких інших митницях. Ком'яги, які відпливали від Гордла, Бережців та інших бузьких пристаней, витрачали дещо менше днів.

У Гданську привозну продукцію або відразу продавали місцевим купцям, які складали її в своїх шпихлірах, а потім збували іноземним купцям із Західної Європи, або, перш ніж продати, тримали в тамтешніх орендованих, інколи навіть у своїх власних шпихлірах (один з таких шпихлірів у Гданську належав волинському магнату князю Л. О. Сангушку) [10, ф. 28, оп. 1, с. 2, арк. 57—58].

Купуючи товари, сплавлені з території вісянського басейну, гданьщани «бракували», тобто сортували їх, виявляючи продукцію гіршої («брак») або найгіршої («брак з браку») якості і відповідно до цього розраховувалися з продавцями. Про це на Волині знали, тому в ряді актів зазначено, що товар до Гданська доставляється або має бути доставлений «під брак», «на бракара». Готівкові втрати від «бракування» навіть наперед планували, що підтверджують, зокрема, такі відомості: до 50 лаштів попелу додано 3 лашти «на бракара» [10, ф. 25, оп. 1, с. 4, арк. 60—61], вважати у Гданську «дві бочки попелу за одну» («брак»), «чотири бочки попелу за одну» («брак з браку»), до двох захтиків ванчосу і одного захтика клепок наддати «для браку» 20 сотень ванчосу і 10 сотень клепок [10, ф. 28, оп. 1, с. 4, арк. 67—70].

З небагатьох уривкових даних про ціни на вивізну з Волині до Гданська продукцію не можна скласти якогось уявлення про рух цін. Тому обмежимося простим їх переліком. На Волині вартість продукції виражали у польських золотих (1 золотий дорівнював 30 грошам), копах (1 копа — 60 грошів литовських, 75 грошів польських) і червоних золотих (1 червоний золотий — 52 польські гроші, 41,6 литовського гроша). Волинські акти фіксують гданські ціни тільки у польських золотих. Вони були вищі за територіально волинські на ті самі товари хоч би тому, що включали в себе сплавні видатки і враховували намагання сплавляючих волинські товари скористатися з вигідної кон'юнктури на гданському ринку. В актах зазначається: якщо хто не виконає своєчасно (або взагалі) свого зобов'язання продану на Волині продукцію

доставити до Бугу або за куплену продукцію, що мала бути доставлена до Гданська, розплатитися, то повинен заплатити «по тому, по чому бы во Кгданску... плачно было» [10, ф. 25, оп. 1, с. 4, арк. 73, с. 7, арк. 76, 99—100, с. 9, арк. 34, 76—77, с. 11, арк. 125].

Відомості про ціни на Волині такі: лашт попелу (очевидно, йдеться про смальцюгу) за умови виробництва на кошти купуючого, а транспортування до Бугу на кошти продаючого у 1563 р. коштував 4 копи 32 гроші, у 1564 р. — 3 червоних золотих, у 1565 р., 1569 р. — 24 золотих польських [10, ф. 25, оп. 1, с. 5, арк. 226—227, с. 6, арк. 12, с. 7, арк. 20, ф. 28, оп. 1, с. 4, арк. 67—70]; маца жита (за умови вивозу до Бугу коштом продаючого) у 1562 р. коштувала 8 литовських грошей, у 1567 р. — 20 литовських грошей, 28 польських грошей, у 1569 р. — 80 польських грошей [10, ф. 25, оп. 1, с. 9, арк. 34, с. 11, арк. 174, ф. 28, оп. 1, с. 2, арк. 77—78, с. 19, арк. 669]; за мацу вівса за тієї ж умови у 1567 р. платили 17 польських грошей [10, ф. 28, оп. 1, с. 2, арк. 77—78], за сотню ванчосів і клепок у 1569 р. — відповідно 16 і 22 польських золотих [10, ф. 28, оп. 1, с. 4, арк. 67—70]. Принагідно зазначимо, скільки коштувала ком'яга: у 1566 р. — 27, у 1567 р. — 40 кін [10, ф. 27, оп. 1, с. 1, арк. 14—15, ф. 28, оп. 1, арк. 124].

Гданські ціни зустрічаються в актах значно рідше: жито у 1562 р. — 25 золотих польських за лашт [10, ф. 28, оп. 1, с. 19, арк. 669], ванчоси і клепки у 1560 р. — відповідно 22 і 35 польських золотих за сотню [10, ф. 25, оп. 1, с. 3, арк. 34].

Отже, луцькі і володимирські гродські та земські книги 60-х років XVI ст. засвідчують досить жваві торгові зв'язки Волині з Гданськом. Тодішній стан цих зв'язків переконує в тому, що вони виникли значно раніше (це, зрештою, підтверджують деякі опубліковані джерела, складені до 60-х років). Луцькі і володимирські книги — єдине масове джерело XVI ст. про розвиток волинсько-гданських торгових відносин. Вони дають достатнє уявлення про якісну і співвідносно кількісну структуру вивізної з Волині до Гданська продукції. Їхня тематична різноманітність дає змогу висвітлити мало або зовсім не досліджені питання розвитку українських земель у XVI ст.

1. Археологический сборник документов, относящихся к истории Северо-западной Руси. Вильна, 1867. Т. 4. 2. Архив Юго-Западной России. Киев, 1911. Ч. 8. Т. 6. 3. Баранович А. И. Украина накануне освободительной войны середины XVII в.: (Социально-экономические предпосылки войны). М., 1959. 4. Бершадский А. Документы и регесты к истории литовских евреев. СПб, 1882. Т. 2. 5. Бойко І. Д. Селянство України в другій половині XVI—першій половині XVII ст. К., 1963. 6. Документы Московского архива министерства юстиции. М., 1897. Т. 1. 7. Памятники, изданные временною комиссиею для разбора древних актов. К., 1852. Т. 3. Отд. 2. 8. Пичета В. И. Польша на путях к колонизации Украины и Белоруссии: (Люблинская уния и ее политические последствия) // Ист. зап. М., 1940. Т. 7. 9. Русская историческая библиотека. Юрьев, 1914. Т. 30. 10. Центральний державний історичний архів УРСР у Києві. 11. Archiwum Sanguszków. Lwów, 1910. Т. 7. 12. Burszta J. Z badań nad splawem w dorzeczu środkowej Wisły w drugiej połowie XVIII w. // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej (КНKM). Rok XXIII. Warszawa, 1975. N 1. 13. Chronologia Polska /

Praca zbiorowa pod red. B. Włodarskiego. Warszawa, 1957. 14. Dzieje lasów, leśnictwa i drzewnictwa w Polsce. Warszawa, 1965. 15. *Guldon Z.* W kwestii udziału Ukrainy w handlu zbożowym z Gdańskiem w drugiej połowie XVI i pierwszej połowie XVII wieku // *Zapiski Historyczne*. Toruń, 1965. T. 30. Z. 3. 16. *Guldon Z.* Związki handlowe dóbr magnackich na Prawobrzeżnej Ukrainie z Gdańskiem w XVIII wieku. Toruń, 1966. 17. *Homecki A.* Produkcja i handel zbożowy w latyfundiach Lubomirskich w drugiej połowie XVII i pierwszej połowie XVIII wieku. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1970. 18. *Jablonowski A.* Handel Ukrainy w XVI wieku // *Pisma Aleksandra Jablonowskiego*. Warszawa, 1910. T. 2. 19. *Kozłowski W.* Słownik leśny, bartny, bursztyniarski i oreński. Warszawa, 1846. 20. *Kus J.* Materiały do dziejów szkutnictwa w XVI—XVIII w. w „Aktach miasta Kazimierza. Dolnego“ // *KHKM. Rok XXXII*. Warszawa, 1984. N 1. 21. *Kutrzeba S.* Wisła w historii gospodarczej dawnej Rzeczypospolitej Polskiej // *Monografia Wisły*. Warszawa, b. r. w. Z. 11. 22. *Matricularum Regni Poloniae summaria. Varsoviae*, 1919. P. 5. V. 1. 23. *Mielczarski S.* Koszta transportu w handlu zbożowym w Polsce XVI wieku // *KHKM. Rok XIII*. Warszawa, 1965. N 2. 24. *Obuchowska-Pysio-wa H.* Warunki naturalne, technika i organizacja splawu wiślanego w XVII wieku // *KHKM. Rok XIII*. Warszawa, 1965. N 2. 25. *Regesta theloniei aquatici Wladislaviensis saeculi XVI* / *Wydali St., Kutrzeba i Fr. Duda*. Kraków, 1915. 26. *Rutkowski J.* *Historia gospodarcza Polski (do 1864 r.)*. Warszawa, 1953. 27. *Rybarski R.* *Handel i polityka handlowa Polski w XVI stuleciu*. Poznań, 1928. T. 1. 28. *Slaski B.* *Splaw i splawnicy na Wiśle*. Warszawa, 1916. 29. *Wyrobisz A.* *Splaw na Bugu w XVI i w pierwszej połowie XVII wieku* / *KHKM. Rok XXXII*. Warszawa, 1984. N 4.

Стаття надійшла до редколегії 20.06.86

О. М. МАЛЕЦЬКА, асп.,
Київський університет

**ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ
КОРОЛІВСЬКИХ МІСТ ПОЛЬЩІ
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI ст.
(на матеріалах Мазовії)**

У польському феодальному суспільстві в XVI ст. відбулися зміни в соціально-економічній структурі: в селах поширилася фільварково-панщинна система, яка наклала відбиток і на розвиток міста, в тому числі на землеволодіння городян.

Питання про структуру міського землеволодіння, його характер у Польщі в період розвитку фільварково-панщинної системи вивчене поки що недостатньо. Воно було поставлене В. О. Якубським у статті «Деякі питання міського землеволодіння в Польщі XIV—XVII ст.» [2]. Окремі аспекти цієї теми вчений висвітлив у монографії «Проблеми аграрної історії пізньосередньовічної Польщі», а також у статтях [1; 3; 4]. У польській історичній науці вивчення пізньофеодального міста як виробника і споживача сільськогосподарської продукції започаткував наприкінці 50-х років Е. Маєвський працею «Фільваркове господарство в селах міста Познані в 1582—1644 рр.» [16]. В 70-х роках дослідження проблеми продовжується в монографії А. Пйонтковського «Земельні володіння Ельблонга в XVII—XVIII ст.» [18], у роботі Б. Барановського про

землеробство в Лодзі другої половини XVI—початку XIX ст. [6], а також у публікаціях інших істориків [5; 7; 8];

У цій статті на основі документів королівських міст Мазовії, головним чином люстрацій 1564—1565 рр., зроблена спроба проаналізувати характер міського землеволодіння, з'ясувати вплив фільварково-панщинної системи на соціально-економічну структуру міст у другій половині XVI ст.

Характерною рисою Мазовії було значне переважання дрібної шляхетської земельної власності, проте майже половина всіх міст цього північно-східного регіону Польщі належала державній казни [10, с. XIX]. Люстрація 1564—1565 рр. по Мазовецькому воєводству охоплює 56%, по Равському — 40%, по Плоцькому — 25% усіх міст.

Землеволодіння королівських міст документально оформилося в процесі надання міського права (для Мазовії — магдебурзького чи хелмінського) уже існуючим поселенням ремісничо-торгового характеру. На основі локаційної грамоти проголошувалися права громадян на земельні володіння навколо міста. Ці землі вимірювались волоками (ланами). Розмір волоки був різним. У Мазовії була поширена хелмінська волока, яка становила 16,8 га [19, с. 57].

Локаційний процес у мазовецькому регіоні інтенсивно проходив на державних землях у XIV ст., особливо в XV ст. Із 45 королівських міст, зазначених у люстрації 1564—1565 рр., 16 одержали міське право в XIV ст., 24 — в XV ст. [17, с. 111—128]. Кількість волок, яка надавалась містам, була різною: від 12,5 до 110, залежно від конкретних умов. Наприклад, містечко Будзішовіце одержало 12,5, Млава — 40, Гомбін — 61,5, Пшасниш — 110 волок [14, с. 137; 15, с. 32; 13, с. 99; 11, с. 12].

Не кожне місто мало орну землю, наміряну волоками. Так, міські землі Рави в люстрації 1564 р. охарактеризовані так: «У місті немає полів, які б вимірювалися волоками, чи половиною волоки, чи четвертю волоки, а тільки поля, які рахуються на штуки» [13, с. 4].

Люстрація 1564—1565 рр. дає змогу підрахувати кількість землі, яка належала городянам мазовецьких міст. У 43 містах Мазовії у володінні городян перебувало 1649,75 волоки (в середньому — 38,4 волоки). 230 мазовецьких королівських сіл мали в другій половині XVI ст. 4547,5 волоки, а 117 фільварків — 798 волок [20, с. 21]. Значить, на одну волоку городянина припадало близько трьох селянських та 0,5 фільваркової волоки.

Щоб з'ясувати рівень зайнятості міського населення землеробством, необхідно знати забезпеченість землею одного міщанського господарства. На жаль, люстрації мають суттєвий недолік: у них майже відсутні відомості про кількість городян, що займалися землеробством, про розміри їхніх земельних наділів. Виняток становить люстрація міста Пшасниша 1565 р. Вона свідчить, що в місті і в передмістях налічувалося 689 будинків, власники 487 із них не мали орної землі. З доходів від землеробства жило 202 сім'ї передміщан. Вони обробляли 103 міські чиншові волоки

[11, с. 12]. Отже, господарство на передмістях Пшасниша мало 0,5 волоки.

Більш повні дані містяться в інвентарі Плоцького староства 1572 р. У ньому перелічено 30 міських землеробських господарств з поіменною назвою власників [15, с. 170]. Половина цих господарств дорівнювала 0,5 волоки, 12 господарств — 1 волоці; виділяється велике господарство одного купця розміром в 3 волоки (понад 50 га). Власниками інших земельних наділів були нащадки багатих людей Плоцька, представники міського патриціату.

Середнє мішанське господарство в мазовецьких містах у другій половині XVI ст. становило 0,5 волоки. Наш висновок збігається з висновком Т. Ляліка, зробленим на основі вивчення податкового реєстру середини XVI ст. приватновласницького міста Мінська Мазовецького [9, с. 68—82].

Наділення міста землею не означало відмови від неї держави як власника. Король залишався сеньором міської землі, надавав її міській общині з умовою виконання певних повинностей. Усі повинності городян, які займалися землеробством, можна поділити на грошовий чинш і натуральні податки, що сплачувалися здебільшого зерном. Одиницею оподаткування була волока.

Головну роль у повинностях городян-землеробів відігравав грошовий чинш, який надходив у королівську казну. Його розміри становили від 10 грошів (Пясено) до 64 грошів (Плонськ) [10, с. 35; 15, с. 23]. В середньому городяни платили по 30 грошів з волоки. Нерідко міський патриціат домагався встановлення фіксованої загальної суми грошового чиншу «з полів, будинків, від ремесла», як, наприклад, в Бельську, Раві [15, с. 20; 13, с. 4].

Натуральні повинності були незначні: в середньому по 6—7 корців вівса (1 корець містив близько 50 кг), в деяких містах додавалася ще деяка кількість жита [11, с. 1, 45]. У Плоцьку натуральний оброк складався з трьох видів зернових: по 2 корці вівса, жита, пшениці [15, с. 4].

У другій половині XVI ст. існували відробіткові повинності для землеробської категорії населення королівських міст на земельних володіннях старост та державців цих міст. У Гошині та Пясечні відроблялися 3 дні з волоки під час жнив, 2 дні в Остроленці під час косовиці [10, с. 50, 36; 11, с. 43]. У Вишограді городяни вкупували відробітки [11, с. 206]. В основному це були так звані толоки, які можна розглядати як певну форму панщини. Вони відривали городян від виконання сільськогосподарських робіт на своєму полі.

Як зазначалося, земельний фонд міст склався під час локаційного процесу. Протягом XV—XVI ст. він значно змінився. Не завжди городянам вдавалося зберегти його повністю.

З утвердженням інституту вйтівства в XIV—XV ст. із міського земельного фонду назавжди вилучалися землі, які надавалися вйту. Розміри земельного вйтівського наділу становили від 2 до 10 волок [17, с. 229]. При цьому вйтові нерідко належали землі, на яких проживали городяни. Так, у Гомбіні в 1564 р. на вйтів-

ських волоках сиділо 10 сімей міщан, які сплачували війту чинш [13, с. 102].

У XVI ст. феодали захопили частину земель королівських міст. Там виникли юридики — земельні володіння світських і духовних власників, які не підлягали міським судам та адміністрації. Причини цього явища криються в політиці світських і духовних феодалів Польщі щодо міст, у фільварково-панщинній системі господарства.

Люстрації, а також документи, які в них згадуються, дають змогу простежити втрату Плоцьком значної частини своїх земель. Якщо у 1361 р. на основі королівської грамоти місто володіло 60 волоками землі, з яких 6 звільнялися від повинностей з правом використання їх під пасовища, то люстрація 1565 р. вказує, що городяни платили чинш тільки з 25 волок і 3 озимків (приблизно 0,5 волоки) [21; 22, № 35, с. 58—60; 15, с. 4]. Сюди потрібно ще додати 7,5 волоки міського патриціату, які були звільнені від усяких повинностей. Решта міської землі перейшла у володіння духовенства і шляхти. Отже, протягом 1361—1565 рр. фонд орної землі городян у Плоцьку скоротився з 54 до 33 волок. Вони втратили майже 40% землі.

Люстрації 1564—1565 рр. і 1570 р. свідчать про втрату іншими містами значної частини земель. Так, у Плонську феодали захопили майже 40%, у Ломжі — 23% земель городян [15, с. 23; 11, с. 69—70].

З утвердженням фільварково-панщинної системи господарства на певній частині міських волок виникли феодальні фільварки. Наприклад, в описі Равського воєводства 1564 р. зазначається, що при містечку Осмоліні не було фільварка. Він був заснований на вилучених у городян полях під час передачі їх у володіння нового державця — шляхтича (між 1548—1564 рр.) [13, с. 138].

У Мазовії жоден з фільварків не належав місту. Ними розпоряджалися старости чи державці міст. У люстраціях Мазовецького воєводства другої половини XVI ст. часто знаходимо вказівку на те, що урожай з фільварків, в якому основне місце посідало жито, старости сплавливали Віслою та її притоками до Гданська [11, с. 44; 48, 76, 131, 140, 169].

Описи королівських міст початку XVII ст. (1602 р., 1617 р., 1620 р., 1630 р.) свідчать про дальший наступ шляхти і духовенства на міські землі. Городяни втратили деяку частину орної землі і лугів, які раніше належали їм. Про динаміку цього процесу у деяких містах Мазовецького воєводства свідчать дані таблиці.

Землеволодіння вказаних міст на початку XVII ст. скоротилося порівняно з 60-ми роками XVI ст. на 2—10%. Спостерігається також збільшення кількості фільварків. Так, в передмісті Гощина війтівство було викуплене старостою в другій половині XVI ст., а землі, що йому належали, приєднані до фільварка [12, с. 163]. Розширено фільварок у Візні за рахунок міських земель [12, с. 119].

Зміни в землеволодінні міст Мазовії в другій половині XVI — на початку XVII ст. (складено за: [10; 11; 12])

Міста	Дата локації	Землеволодіння городян, волоки		
		на основі локаційної грамоти	1564—1565 рр.	1616—1620 рр.
Остроленка	1373 р.	60	55	54
Цеханув	1400 р.	59,5	52	48
Візна	XIV ст.	98	86	86
Ломжа	1418 р.	57	39,5	37,5
Старий Лів	1421 р.	64,5	53,25	52,5
Закрочим	1422 р.	45	36	32
Гарволін	1423 р.	35,5	33	31
Пшасниш	1427 р.	110	104	102

У люстраціях перших десятиліть XVII ст. містяться численні скарги городян про захоплення їхніх полів, пасовищ, луків місцевою шляхтою [12, с. 94, 127, 143, 215].

Отже, земельні володіння королівських міст у Польщі протягом XVI ст. значно скоротилися. Світські і духовні феодали на захоплених ними міських полях і угіддях створювали фільварково-панщинні господарства, в яких примушували працювати і городян. Основна ж кількість земель, що залишилася місту, належала городянам на умовах щорічної виплати королю грошової і натуральної ренти.

1. Маркарянц Л. А., Якубський В. А. Городское землевладение и городское зерновое производство в Польше XVI в. // Средневековый город. Саратов, 1981. Вып. 6.
2. Якубський В. А. Некоторые вопросы городского землевладения в Польше XIV—XVII вв. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1959. М., 1961.
3. Податные реестры XVI в. и реконструкция зернового баланса фольварочной Польши // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1966. Таллин, 1971.
4. Якубський В. А. Проблемы аграрной истории позднесредневековой Польши. Л., 1975.
5. Baranowski B. Zycie codzienne miasteczka w XVII—XVIII wieku. Warszawa, 1975.
6. Baranowski B. Łódź rolnicza (od połowy XVI do początków XIX w.). Łódź, 1973.
7. Baranowski B. Problemy rolnictwa mieszczańskiego w Polsce XVI—XVIII wieku // Gospodarcze przesłanki historii społecznej. Poznań, 1982.
8. Biskup M. Über die Rolle und die Bedeutung des Grundbesitzes der grosser Städte von Königlich Preussen in XVI—XVIII. Jahrhundert // Проблемы развития феодализма в странах Балтики. Тарту, 1972. Доп. вып.
9. Lalik T. Mińsk Mazowiecki w Polsce przedrozbiorowej XV—XVIII w. // Dzieje Mińska Mazowieckiego (1421—1971). Warszawa, 1975.
10. Lustracja województwa mazowieckiego. 1565. Warszawa, 1967. Cz. 1.
11. Lustracja województwa mazowieckiego. 1565. Warszawa, 1968. Cz. 2.
12. Lustracja województwa mazowieckiego (1617—1620). Wrocław; Warszawa; Kraków, 1968. Cz. 1.
13. Lustracja województwa rawskiego (1564 i 1570). Warszawa, 1959.
14. Lustracja województwa rawskiego XVII wieku. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1965.
15. Lustracja województwa płockiego (1565—1789). Warszawa, 1965.
16. Majewski J. Gospodarstwo folwaroczne we wsiach miasta Poznania w latach 1582—1644. Poznań, 1957.
17. Pazyra S. Geneza i rozwój miast mazowieckich. Warszawa, 1959.
18. Piątkowski A. Posiadłości ziemskie miasta Elbląga w XVII—XVIII w. Wrocław, 1972.
19. Wawrzyńczyk A. Problem wysokości pól w królewskich miastach mazowieckich w drugiej połowie XVI i pierwszej ćwierci XVII w.: Studia z dziejów gospodarstwa wiejskiego. Warszawa, 1961. T. 4.
20. Wawrzyńczyk A. Gospodarstwo chłopie w dobrach królewskich na Mazowszu w XVI i na początkach XVII wieku. Warszawa, 1962.
21. Wykaz dokumentów do Lustracji Województwa Płockiego

1565—1789 i Inwentarze 1498—1794 // Lustracja wojewodstwa płockiego 1565—1789. Warszawa, 1965. 22. Zbiór dokumentów i listów miasta Płocka. Warszawa, 1975.

Стаття надійшла до редколегії 26.03.86

О. В. ДЖЕДЖОРА, ст. лаборант,
Институт суспільних наук АН УРСР

ГЕНЕЗИС ПОЛЬСЬКОГО РАНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНОГО МІСТА В ДОСЛІДЖЕННЯХ УЧЕНИХ ПНР

Зародження міст, їх вплив на розвиток усіх сторін життя феодального суспільства було, за висловом К. Маркса, «блискою сторінкою середньовічної історії» [1, с. 676]. Нині немає сумніву, що процес генезису міст — «явище... інтернаціональне, характерне в основних рисах... для Європи в цілому» [5, с. 10]. Тому слід розглядати його на широкому загальноєвропейському тлі з урахуванням багатоманітних зв'язків, взаємовпливів, а також особливостей, характерних для формування міст різних регіонів.

Одним з питань, які потребують висвітлення, є генезис слов'янського міста, зокрема визначення ваги сільськогосподарських та ремісничих елементів у формуванні ранньоміської структури, зародження товарного виробництва, розвиток нових форм суспільного життя, співвідношення міста і держави, хронологія процесу містоутворення та конкретні шляхи формування перших поселень міського характеру. Щодо цього цікавий матеріал дають ранньосередньовічні міста Польщі, які, як зазначив Б. Д. Греков, мають свою особливу, оригінальну долю [7, с. 10].

У польській історіографії проблема генезису ранньосередньовічного міста посідає визначне місце. Вона представлена багатьма різноманітними дослідженнями. Зібрано й опубліковано багатий фактичний матеріал. Досягнуто такого ступеня розвитку науки, коли без узагальнення результатів попередніх досліджень, без належної оцінки того чи іншого їх напряму неможливо намітити шляхи подальшого руху вперед. Втім, повного історіографічного огляду результатів величезної дослідницької роботи ще немає. Зокрема, поза увагою дослідників залишається історіографічний огляд літератури 60-х—початку 80-х років.

У небагатьох галузях досліджень середньовічної Польщі були одержані такі вагомі результати, як у вивченні походження та перших етапів розвитку ранньосередньовічних міст [15, с. 218]. Нагромаджена майже за століття література з цього питання демонструє різноманітність, а часом і протилежність точок зору, підходів до розв'язання проблеми. Ще наприкінці XIX ст. почали з'являтися дослідження, автори яких намагались по-своєму розв'язати питання генезису польських міст. Характерною рисою цих

перших спроб була виняткова однобічність у доборі основних факторів містотворчого процесу, а також ігнорування ролі інших факторів. Таке становище зберігалось і в першій третині ХХ ст., коли при значній недостатності джерельної бази із складної історичної картини штучно вилучались окремі містотворчі фактори, переважно політичні, правові, культурні. Поява міст сприймалася тогочасними дослідниками лише як явище, а не як процес. Головну роль у виникненні міст буржуазні польські вчені, слідом за німецькими медієвістами, відводили поширенню на територію Польщі німецького міського права Любека і Магдебурга. Внаслідок такого підходу їм не вдалося виробити цілісної концепції генезису ранньосередньовічних міст [9, с. 46, 58; 39, с. 25, 29; 41].

Однак вже у той час був покладений початок іншого підходу до питання генезису міст, коли більша увага почала приділятися соціально-економічним явищам, які передували колонізації на німецькими правами [19, с. 225]. Велике значення мала опублікована в 1919 р. праця К. Тименецького, яка стала дослідницькою програмою для польських учених на наступні п'ятдесят років [50, с. 69]. Дослідник відмовився від визначення міста як виділеного в правовому відношенні автономного поселення, підкресливши роль господарського фактора як критерія, що відрізняє місто — поселення ремісничо-купецького характеру — від села [47, с. 214, 222, 223]. В цілому ж тільки у 30-ті роки, значною мірою у зв'язку з початком стаціонарних археологічних досліджень Ю. Костшевського та його учнів, польська історіографія з проблеми генезису середньовічних міст стала на тверду наукову основу [31, с. 5].

Широкі можливості відкрилися перед польськими істориками після другої світової війни. З переходом історичної науки на нові методологічні позиції з'явилася можливість розглядати генезис міста не відірвано від процесу феодалізації ранньосередньовічного суспільства, від соціально-економічного розвитку села, а в тісному зв'язку з ними. Вагомий внесок у розв'язання питань генезису ранньосередньовічних міст був зроблений у цей час радянськими істориками, висновки яких одразу ж здобули визнання. Аналізуючи міську тематику в польській історичній літературі, її авторитетний знавець С. Краковський підкреслив необхідність більш широкого використання в подальших дослідженнях методології історичного матеріалізму [31, с. 184]. Але перші дослідження марксистської польської історіографії часто характеризувалися занадто загальними твердженнями при недостатньому вивченні конкретного матеріалу. Ситуація, яка склалася в польській історичній науці, приховувала в собі небезпеку схематизму у висвітленні окремих питань. На це у свій час звернули увагу радянські дослідники [3, с. 5—28].

Суттєве значення для розвитку досліджень проблеми генезису ранньосередньовічного міста мала конференція польських учених, що відбулася восени 1950 р. у Неборові. На ній обговорювались основні положення марксистсько-ленінської теорії щодо виникнення міст як закономірного результату розвитку ранньофеодального суспільства [30, с. 17]. Важливим щодо цього був також міжна-

родий колоквіум в Інституті історії при Варшавському університеті (вересень 1959 р.), присвячений місту і ремеслу середньовічної Польщі [33].

Детальна розробка питань соціально-економічного розвитку в повоєнні роки стала підставою остаточного спростування «колонізаційної теорії» утворення західнослов'янських міст. Цій тенденційній антинауковій теорії була протиставлена теорія органічного еволюційного розвитку польських міст, в якій німецьке право і момент локації чим далі мали все менше значення [22; 49]. Великою мірою це спростування стало можливе завдяки археологічним дослідженням на території всієї Польщі, а також розширенню краєзнавчої діяльності [45, с. 18]. Розкопки під керівництвом В. Генселя, А. Гейштора, Л. Лецеєвича продемонстрували високий рівень розвитку ремісничого виробництва, складність планування перших міст, що в цілому дало змогу зробити висновок про їх більш раннє виникнення.

В результаті нагромадження величезного конкретного матеріалу виникла необхідність у його належному теоретичному опрацюванні. З'явилися вагомі праці загального характеру з історії Польщі, в яких велика увага приділялася проблемі формування класового суспільства, процесам, що передували виникненню центрів міського життя, ролі міст у розвитку державності [16; 23; 25; 27; 36; 46]. Були зроблені і перші спроби історіографічної систематизації досліджень, присвячених ранній історії польських міст [8; 31; 43]. Головним висновком, зробленим наукою в 50—60-х роках, було визнання необхідності вивчення генезису міста як результату складних соціально-економічних і суспільно-політичних процесів. Утвердився погляд на ранньосередньовічне місто як на багатофункціональний організм, який знаходився в стадії формування.

У другій половині 60-х—на початку 80-х років тривала активна розробка питання генезису ранньосередньовічного польського міста. Зростала увага дослідників до розвитку ремісничого виробництва, до питань соціотопографії [38]. Своєрідним підсумком досліджень був XI з'їзд істориків, який проходив у Польщі в 1976 р. На ньому виступили найвизначніші знавці ранньосередньовічного міста [37]. Сучасний стан вивчення проблеми проаналізовано на IV і V Міжнародних конгресах слов'янської археології 1980 р. у Софії та 1985 р. у Києві [11; 12; 13].

Зібраний і проаналізований дослідниками значний матеріал з питань генезису міст дозволяє точніше реконструювати стадії цього процесу, дати адекватне визначення суттєвих рис поселень міського типу, виділити критерії і фактори містотворчого процесу. Більшість польських дослідників однастайно пов'язують початки міст з умовами соціально-економічного розвитку польського суспільства на ранньому етапі розвитку феодалізму, з проявами суспільного поділу праці, який датується VII—VIII ст. [42, с. 242]. Те, що пізніше стало містом у нашому розумінні цього слова, було наслідком відділення від сільського господарства якихось інших суспільних функцій: сакральних, оборонних, адміністративних. Ці

процеси збігаються з початком класової диференціації та утворенням державної організації [36, т. 3, с. 233]. Деякі вчені зазначають, що ряд міських поселень виник ще в умовах племінного ладу, як наприклад, міста узбережжя Балтики — одного з найбільш раних урбанізаційних осередків Польщі [35, с. 46]. В польській історичній та археологічній літературі поки що відсутні спроби детального зіставлення стадій політичної історії та містоутворення, як це вже робиться в радянській історіографії [10, с. 152—159]. А такий підхід дав би змогу ставити питання не про первинність держави чи міста в їх співвідношенні, а про тісний внутрішній взаємозв'язок і взаємовплив цих явищ.

Зусиллями дослідників кількох поколінь розроблено детальну схему виникнення раних протоміських вогнищ та шляхів їх еволюції. Передусім відзначено значну різноманітність у типах поселень Центральної та Східної Європи у першому тисячолітті нашої ери. Археологи ствердили наявність ремісничої спеціалізації населення на поселеннях пшеворської культури в Південній Польщі [28, с. 17—19]. Отже, процеси, що привели у майбутньому до виникнення міських поселень, хронологічно були віднесені до дуже раннього періоду.

Велика роль у розробці генезису як польських, так і взагалі слов'янських міст належить В. Генселю. Спираючись на текст Птолемея, він висловив думку про те, що і на польських, і на сусідніх слов'янських територіях поряд з сільськогосподарськими існували поселення іншого характеру [26, с. 51]. Це положення вчений поклав в основу свого виступу на міжнародному симпозиумі у 1968 р. Йдучи за Птолемеєм, він виділив пункти, які знаходилися на території сучасної Польщі — Калісію, Аскаукаліс, Сетідаву, Карродунум. Із них локалізовано й досліджено Калісію (сучасний Каліш), Карродунум (Краків), а також Помор'я і райони Вроцлава та Ополе. На початку нашої ери кожна з цих місцевостей являла собою групу поселень, серед яких були місця виробництва ремісничої продукції, одне чи кілька торгових місць. В. Генсель характеризує такі групи поселень, як агломерації з сільським населенням й сільськими заняттями, в яких старійшина заволоділа правом торгу і брала за нього плату з прибулих [26, с. 51]. Агломерації такого типу повністю самозадовільняли свої потреби, тобто були абсолютно замкнуті в економічному відношенні. Але в них поступово виділялися групи людей, які могли більше часу віддавати неаграрним заняттям. Виділення цих груп стало можливим насамперед завдяки розвитку сільського господарства, появі надлишку землеробської продукції, який концентрувався, перероблявся і перерозподілявся в пунктах вказаного типу [6, с. 7, 10; 40, с. 35]. Зв'язок із сільськогосподарським оточенням був важливий для цих пунктів і як джерело одержання товарів для обміну.

Отже, агломерація поселень, або навіть окреме поселення, де концентрувався хоча б один з елементів майбутнього урбаністичного укладу, могла стати початковим ядром міського розвитку. На території сучасної Польщі такі «протозародки міст» [26, с. 47, 53] проіснували приблизно до V ст. нашої ери, коли відбулося

часткове руйнування економіки та послаблення племінної організації у зв'язку з епохою переселення народів.

Якісно новий етап у генезисі міст починається з другої половини I тисячоліття, коли у європейських суспільствах формуються нові соціально-економічні і політичні відносини [4, с. 74; 24, с. 16; 44, с. 65; 48, с. 13]. На фоні загального піднесення сільського господарства дедалі вдосконалюється ремесло, поступово утверджується тенденція до відокремлення його від сільського господарства, зростає значення обміну, збільшується кількість жителів населених пунктів. Проявом цих змін були, з одного боку, перші державні організації, а з другого — створення одночасно з ними перших поселень з міськими рисами, зародження специфічних форм міського планування.

Характерною особливістю формування поселень міського типу ранньосередньовічної Європи був їх зв'язок з городищами, градами [2, с. 100; 21, с. 144]. Період VI—IX ст. виділяється польськими дослідниками в окремий «городовий» період [49, с. 3]. На польських землях особливо багато гродів виникло в районах формування перших державних об'єднань — віслян і полян. Біля них зосереджуються відкриті поселення, торговиська, стосовно яких гроди виконують функції захисних та адміністративних центрів [20, с. 435]. На праміський характер цих поселенських комплексів вказує наявність у них центру влади і культу, укріплень, великої концентрації населення. Виникали вони далеко не при всіх гродах. Розвиток гродів, оточених відкритими підгородовими поселеннями, в умовах переходу від племінної організації до державної був одним із шляхів формування ранньоміських вогнищ. Відкриті поселення швидко перетворювались у підгороддя, які, власне, і були зародками міст (або протомістами, містами-ядрами) [14, с. 271—273; 26, с. 47—53]. Їх формування стало умовою появи ранньосередньовічних міст у власному значенні цього слова.

Наприкінці IX—початку X ст. відбулися зміни, пов'язані з утворенням надплемінних держав у полян, чехів, на території Давньої Русі. Цей період характеризується інтенсифікацією урбанізаційних процесів, змінами в існуючій мережі гродів та зародків міст. Тоді остаточно формується ранньосередньовічне місто — місто на автохтонному локальному праві [24, с. 32]. На відміну від попередніх, доміських поселень раннє місто характеризувалося сукупністю урбаністичних функцій. Це поселення (або агломерація поселень), яке динамічно розвивається, відрізняється економічною та правовою своєрідністю, концентрацією населення зі сформованою соціальною структурою і структурою зайнятості. Раннє місто виступає адміністративним і культурним центром оточуючого середовища. Воно має вже специфічний характер топографії (густота забудови, укріплення, елементи планування, кількочасна структура) [48, с. 7]. Різні ознаки, як і функції, ранньосередньовічних міст виявлялися з різною повнотою. В більшості міст вони простежуються у різних комбінаціях, з переважанням тієї чи іншої ознаки залежно від конкретних умов історичного розвитку. Окремі польські дослідники надають перевагу тим із них, які,

на їх думку, відігравали провідну роль у містотворчому процесі. Р. Ямка відводить основну роль географічному середовищу в поєднанні зі сприятливими соціально-економічними зв'язками та політичними відносинами [29, с. 159]. Деякі дослідники до визначальних містотворчих факторів відносять розробку натуральних багатств, яка надавала більшій стабільності раннім містам, підкреслюють роль торгівлі [26, с. 49; 38, с. 3—4]. Так, Л. Лецевич, стосовно міст басейну Балтики, говорить про міжнародну торгівлю як важливий стимул їх виникнення й розвитку [34, с. 93]. С. Краковський надає першочергового значення оборонному фактору, пов'язаному найчастіше з політико-адміністративними причинами [32, с. 2—3]. Натомість А. Вендзький не вважає за можливе говорити про оборонний фактор як критерій [48, с. 8]. Дещо відмінну позицію займає К. Бучек, який визначає місто як організаційний центр суспільного життя [17, с. 22—34]. Він стверджує, що в умовах повністю або переважно натурального характеру економіки міста були зобов'язані своїм виникненням не стільки господарським, скільки політично-військовим та культовим причинам [18, с. 326]. Ця позиція не означає відмови від домінуючої в польській історіографії соціально-економічної характеристики міст раннього середньовіччя, а лише переносить наголос з однієї групи містотворчих факторів на іншу.

В цілому зібраний і систематизований польськими дослідниками фактичний матеріал дає змогу простежити умови й етапи формування ранньосередньовічних міст. Одержане в результаті теоретичних розробок визначення ранньофеодального міста пов'язує його з конкретними історичними умовами розвитку польського суспільства, з виникненням у Європі суспільно-політичної ситуації, що покликана до життя новий тип поселення, спроможного виконати назрілі економічні, адміністративні та культурні завдання.

Дослідження останніх десятиріч характеризуються поєднанням конкретно-історичного методу з широким використанням порівняльного аналізу матеріалів сусідніх територій Європи. Такий підхід — гарантія подальших успіхів у розв'язанні дискусійних питань історії не тільки польського, а й взагалі слов'янського міста епохи середньовіччя.

1. Маркс К. Капітал. Т. 1 // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. Т. 23. 2. Бунин А. В. Особенности архитектурно-планировочного развития средневековых городов Центральной и Западной Европы // Исследования по истории архитектуры и градостроительства. М., 1964. Вып. 1. 3. Воронин Н. Н. К итогам и задачам археологического изучения древнерусского города // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. 1951. Вып. 41. 4. Королюк В. Д. Древнепольское государство. М., 1957. 5. Котляр Н. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX—XIII вв. К., 1985. 6. Куза А. В. Города в социально-экономической системе древнерусского феодального государства X—XIII вв. // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. Вып. 179: Славянская археология. М., 1984. 7. Основные проблемы истории Польши. М., 1951. 8. Разумовская Л. В. Польский средневековый город в послевоенной польской историографии // Вопр. истории славян. Воронеж, 1972. 9. Рутковский Я. Экономическая история Польши. М., 1953. 10. Сванидзе А. А. О сопоставлении стадий складывания государства и возникновения городов в Швеции // Город и государство в древних обществах. Л., 1982. 11. Седов В. В. IV Меж-

дународный конгресс славянской археологии: Современное состояние археологической славистики // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. Вып. 171. 12. Тезисы докладов делегации ГДР на Международном конгрессе славянской археологии: Киев, 17—26 сент. 1985 г. Берлин, 1985. 13. Тезисы докладов польской делегации на V Международном конгрессе славянской археологии: Киев, 1985. Варшава, 1985. 14. *Ястребицкая А. Л.* Основные проблемы ранней истории средневекового города в освещении современной западной медиевистики // Средние века. М., 1980. Вып. 43. 15. *Arnold S., Kotodziejczyk R., Kostrowicka I., Zychowski M.* Polska w rozwoju dziejowym. Warszawa, 1966. 16. *Arnold S., Zychowski M.* Zarys historii Polski: Od początków do czasów najpowszechnych. Warszawa, 1966. 17. *Buczek K.* Targi i miasta na prawie polskim. Wrocław, 1967. 18. *Buczek K.* Z problematyki osiedli wczesnomiejskich w Polsce // Studia historyczne. XIX. Z. 3 (74). Kraków, 1976. 19. *Bujak F.* Studia nad osadnictwem Małopolski, cz. I // Rozprawy Akademii Umiejętności. Wyd. Hist. Filozof., 1905. T. 47. 20. *Dąbrowska E.* Etapy kształtowania się osadnictwa grodowego i formowania organizacji grodowych u Słowian zachodnich we wczesnym średniowieczu // Archeologia Polski. Wrocław, 1978. T. 23. Z. 2. 21. *Dąbrowska E.* Wielkie grody dorzecza Górnej Wisły: Ze studiów nad rozwojem organizacji terytorialno-plemiennej w VII—X wiekach. Wrocław, 1973. 22. *Fridberg M.* Kultura polska a niemiecka. Poznań, 1946. T. 1—2. 23. *Gardawski A., Gąssowski I.* Polska starożytna i wczesnośredniowieczna. Warszawa, 1961. 24. *Hensel W.* Archeologia o początkach miast słowiańskich. Wrocław, 1963. 25. *Hensel W.* Polska przed tysiącem lat. Wrocław, 1967. 26. *Hensel W.* Szkice wczesnodziejowe. Cz. VIII // Slavia Antiqua, 1970. T. 17. 27. *Jażdżewski K.* Z problematyki początków słowiańszczyzny i Polski. Cz. I. Łódź, 1968. 28. *Jamka R.* Początki głównych miast wczesnośredniowiecznych w Polsce Południowej w świetle badań archeologicznych. Kraków; Warszawa, 1971. Cz. 1. 29. *Jamka R.* Początki głównych miast wczesnośredniowiecznych w Polsce Południowej w świetle badań archeologicznych. Warszawa, 1973. Cz. 2: Przemyśl, Lublin, Sandomierz, Wiślica i Opole. 30. *Kaczmarszek Z.* Początki miast polskich, zagadnienie prawne // Czasopismo prawnohistoryczne. Poznań, 1961. T. 13. Z. 2. 31. *Krakowski S.* Problematyka miejska w historiografii polskiej informacje bibliograficzne, metodologia, zagadnienia: Ze szczególnym uwzględnieniem okresu 1929—1949. Łódź, 1950. 32. *Krakowski S.* Z dziejów osadnictwa miejskiego w średniowiecznej Polsce // Sprawozdania z czynności i posiedzeń naukowych. Łódź, 1963. Z. 17. 33. L'artisanat et la vie urbaine en Pologne médiévale // Ergon, V. III. Warszawa, 1962. 34. *Leciejewicz L.* Kształtowanie się pierwszych miast u Słowian nadbałtyckich // Slavia Antiqua, 1970. T. 17. 35. *Leciejewicz L.* Wczesnośredniowieczne przemiany socjotopograficzne osad miejskich u Słowian zachodnich w świetle archeologii // Miasta doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne. Warszawa, 1976. 36. *Łowmianski H.* Początki Polski. W 5 t. Warszawa, 1963. T. 2; Warszawa, 1967. T. 3. 37. Miasta doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne. Warszawa, 1976. 38. Miasta polskie w tysiącleciu: W 2 t. Wrocław i in., 1965. T. 1. 39. *Pazyra S.* Studia z dziejów miast na Mazowszu od XIII do pocz. XX w. Lwów, Warszawa, 1939. 40. *Podwińska Z.* Ludność i osadnictwo // Historia kultury materialnej Polski w zarysie. T. 1. 41. *Plaśnik J.* Miasta i mieszczaństwo w dawnej Polsce; Kraków, 1934. 42. *Rozenkranz E.* Początki i ustroj miast Pomorza Gdańskiego do schyłku XIV stulecia. Gdańsk, 1962. 43. *Samsonowicz H.* Badania z historii miast w Polsce // Kwartalnik historyczny. 1965. N 1. 44. *Tabaczyński S., Buko H.* Sandomierz: Starażytność. Wczesne średniowiecze. Rzerzów, 1981. 45. *Topolski J.* Développement des études historiques en Pologne 1945—1968 // La Pologne au XIII-e Congrès International des Sciences Historiques a Moscou. Varsovie, 1970. 1-ière partie: Le Recherche historique en Pologne 1945—1968. 46. *Trawkowski S.* Jak powstawała Polska. Warszawa, 1963. 47. *Tymieniecki K.* Zagadnienie początków miast w Polsce // Pisma wybrane. Warszawa, 1956. 48. *Wędzki A.* Początki reformy miejskiej w środkowej Europie do połowy XIII w.: Słowiańszczyzna Zachodnia. Warszawa, 1974. 49. *Wojciechowski Z.* Państwo Polskie w wiekach średnich. Poznań, 1948. 50. *Zientara B.* Przemiany społeczno-gospodarcze i przestrzenne miast w dobie lokacji // Miasta doby feudalnej w Europie Środkowo-Wschodniej.

Стаття надійшла до редколегії 11.02.86

ПОВІДОМЛЕННЯ

Б. П. КРАЧКОВСЬКИЙ, доц.,
Львівський сільськогосподарський інститут

СПІВРОБІТНИЦТВО ДЕРЖГОСПІВ УРСР, НРБ, ПНР І ЧССР У РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА В 1971—1985 рр.

Найвпливовішою силою сучасного революційного процесу став світовий соціалізм, насамперед соціалістична співдружність. «Соціалізм виступає сьогодні як могутня світова сила, яка справляє величезний вплив на розвиток людства і його майбутнє, є нездоланим фактором миру і гарантом безпеки народів» [1, с. 19]. Між країнами соціалістичної співдружності встановився небувалий ще в історії тип відносин, по-справжньому справедливих, рівноправних, братерських. В основі їх лежить непорушний союз братніх партій, який ґрунтується на принципах марксизму-ленінізму і соціалістичного інтернаціоналізму. Дружба, співробітництво і взаємодопомога у стосунках між країнами соціалістичної співдружності є наріжним каменем їх зовнішньої політики.

Значна роль в економічному співробітництві країн—членів Ради Економічної Взаємодопомоги відводиться сільському господарству, оскільки в матеріальному виробництві воно посідає друге місце після промисловості і створює немалу частку їх національного доходу. Співробітництво у галузі сільського господарства розпочалося відразу ж після другої світової війни і з кожним роком дедалі розширювалося і вдосконалювалося. Із заснуванням РЕВ, а особливо її спеціальних органів — постійних комісій з сільського господарства (1956 р.) і харчової промисловості (1963 р.) воно набуло багатостороннього і системного характеру.

Новий етап співробітництва у сільському господарстві розпочався у 1971 р., коли XXV сесія РЕВ прийняла Комплексну програму соціалістичної економічної інтеграції і було здійснено перехід до координації народногосподарських планів. Якщо у початковий період соціалістичного будівництва співробітництво розвивалося шляхом міжгалузевої, то в умовах економічної інтеграції — шляхом внутрігалузевої спеціалізації. В 1978 р. XXXII сесія РЕВ одностайно схвалила довгострокову цільову програму співробітництва у галузі сільського господарства і харчової промисловості до 1990 р. У ній був конкретизований дальший міжнародний поділ суспільної праці, визначені завдання по задоволенню раціональних потреб населення країн РЕВ у продуктах харчування, а також створенню необхідних умов по зміцненню матеріально-технічної бази галузей агропромислової сфери [6, с. 20].

Комплекс розроблених заходів знайшов своє втілення у партійних документах і законодавчих актах країн соціалістичної спів-

дружності. Так, Продовольча програма СРСР, схвалена травневим (1982 р.) Пленумом ЦК КПРС, містить розділ, присвячений розвитку зовнішньоекономічних зв'язків із країнами—членами РЕВ на основі довгострокової цільової програми співробітництва у галузі сільського господарства і харчової промисловості до 1990 р. [2, с. 73—74].

Прийняття Комплексної програми соціалістичної економічної інтеграції надало нового імпульсу процесові формування глибоких і стійких зв'язків між державними сільськогосподарськими підприємствами. У 1978 р. 20 обкомів Компартії України підтримували дружні зв'язки із 24 територіальними партійними комітетами Болгарії, Польщі і Чехословаччини [підраховано за: 12, ф. 1, оп. 32, спр. 1249, арк. 7—8]. Парторганізації приділяли неослабну увагу поглибленню дружніх зв'язків між спорідненими колективами, широко використовували їх для обміну досвідом господарювання в умовах складних інтеграційних процесів.

В основу виробничих стосунків між підприємствами були покладені договори про дружбу і співробітництво. Головні їх форми, методи і напрями конкретизувалися в процесі взаємних зустрічей, консультацій, обміну делегаціями і закріплювались у відповідних документах. З метою вивчення передового досвіду Радянський Союз постійно відвідували делегації партійних і державних діячів, працівників сільського господарства братніх країн соціалізму. Наприклад, в 1971 р. у системі Міністерства радгоспів УРСР побувало 414 зарубіжних спеціалістів [16, ф. 1477, оп. 7, спр. 19, арк. 114]. Із УРСР у братні країни виїжджали представники міністерств і відомств, спеціалісти і новатори радгоспів. У 1971 р. трудівники радгоспу «Саки» Кримської області відвідали Болгарію, де ознайомилися з досягненнями господарств в інтенсифікації садівництва, овочівництва та інших галузей. Делегація Світського району ЧССР у 1976 р. вивчала методику організації наукової роботи, принципи планування і матеріального стимулювання, технологічні прийоми селекційної діяльності і агротехніки вирощування зернових культур на Чернігівській державній сільськогосподарській станції [8, с. 246—248]. Багато корисного для себе запозичили польські друзі, відвідавши конезавод Полтавської області у 1980 р. Вони мали змогу побачити кращі зразки зернових культур, а також племінних рисаків орловської і російської порід класу «еліта» [4]. У взаємовідносинах трудових колективів чітко простежувалося обопільне піклування про неухильне піднесення сільського господарства на основі його міжнародної спеціалізації і концентрації.

На етапі економічної інтеграції розширилися взаємозв'язки держгоспів в усіх галузях сільського господарства. Зокрема, у землеробстві практикувалося спільне виведення нових високоврожайних сортів із наступним визначенням зон і агротехніки їх вирощування. Взаємообмін сортовим насінням дозволяв збільшувати посівні площі жита (селекції ПНР), вівса і ярового ячменю (селекції ЧССР), озимої пшениці (селекції УРСР). Впровадження нових районованих сортів і гібридів створювало необхідні перед-

умови для підвищення родючості земель і піднесення культури рослинництва.

Держгоспи постійно обмінювалися практикою застосування раціональних засобів і прийомів обробітку ґрунту, догляду за посівами і збирання врожаїв. У країнах РЕВ широку підтримку отримала ініціатива сільських трудівників Ямпільського району Вінницької області, масового поширення набув іпатівський метод організації жнив, удосконалений механізаторами радгоспів України [3, с. 304; 12, ф. 1, оп. 32, спр. 1235, арк. 67].

У землеробстві нашої країни впроваджувались індустриальні технології, які пройшли випробування і показали свою ефективність на полях господарств братніх соціалістичних країн. У відповідності з болгарськими рекомендаціями у радгоспах УРСР були створені промислові сади з пальметним способом формування крони дерев. Їхня врожайність була у 3—4 рази вища порівняно із звичайною і досягалася вона на 4—6 роках після посадки однорічних саджанців [13, ф. 27, оп. 22, спр. 179, арк. 71]. Завезені у республіку від словацьких хліборобів овес і болгарський виноградний посадковий матеріал на філоксеростійкому подвої сприяли підвищенню їхньої продуктивності [16, ф. 1477, оп. 7, спр. 73, арк. 16].

Плідною була спільна діяльність держгоспів у галузі меліорації та іригації, експлуатації меліоративних систем і оновлених земель. Велику роль відігравали дослідно-показові радгоспи, створені на зрошуваних («Комсомольський» у Херсонській, «П'ятиозерний» у Кримській, імені Шевченка у Миколаївській областях) і на осушених («Ратнівський» у Волинській, «Бучанський» у Київській, «Жовтневий» у Львівській областях) землях [8, с. 71—72]. Відвідуючи їх, зарубіжні гості знайомилися з науково обґрунтованими системами ведення рослинництва, вивчали режими і способи поливу, регулювання водного режиму, агротехнічні прийоми використання меліорованого фонду. Одночасно вони щедро ділилися своїми досягненнями. У радгоспах УРСР було взято на озброєння досвід Югославії по застосуванню колісних трубопроводів при зрошенні земель, а також досвід ПНР по організації культуртехнічних робіт при осушенні угідь [13, ф. 27, оп. 22, спр. 2213, арк. 102, 103]. Їх спільні зусилля спрямовувалися на досягнення у найкоротший час на меліорованих землях запрограмованих урожаїв сільськогосподарських культур з тим, щоб забезпечити якнайшвидшу окупність капіталовкладень.

Ділове співробітництво встановилося у тваринництві. Воно пройшло шлях від обміну інформацією про розвиток галузей тваринництва на початку 60-х років до розробки і впровадження сучасних потужних проектів і обладнання на тваринницьких фермах і птахофабриках у 70-ті роки. В рамках країн—членів РЕВ радгоспам УРСР із БНР надсилалися косарки-подрібнювачі кормів, із ПНР — агрегати для приготування трав'яної муки, із ЧССР — установки для доїння корів. За участю зарубіжних спеціалістів проводилися монтаж, експлуатація і технічне обслуговування тваринницьких комплексів [12, ф. 1, оп. 32, спр. 121, арк. 105].

Переводячи тваринництво на промислову основу, держгоспи посилили увагу до передового зарубіжного досвіду у галузі технології. Спільно розроблялися і випробовувалися прогресивні способи утримання худоби і птиці, оптимальні раціони кормів, технології їх приготування і згодовування. Започаткована трудівниками Львівської області потоково-цехова система виробництва молока була широко впроваджена у ПНР, ЧССР, інших соціалістичних країнах. Удосконалення співробітництва у розвитку птахівництва прискорило переведення його на індустріальні рейки. Це відзначали зарубіжні спеціалісти, які відвідали птахофабрику «Яготинську» і «Старинську» Київської, радгоспи «Красный» і «Южный» Кримської областей, що за всіма виробничими показниками піднялися на рівень кращих птахівничих фірм країн Європи й Америки [12, ф. 1, оп. 31, спр. 2995, арк. 180].

У процесі всебічного співробітництва держгоспів країн—членів РЕВ з'явилися нові, ефективні його форми. Поширення набуло соціалістичне змагання, яке в умовах вдосконалення соціалізму переросло національні рамки і стало інтернаціональним явищем, якісно новим інструментом економічного і соціального прогресу народів-братів. Організаційною основою його були договори про дружбу і співробітництво. Між Варненським окружкомом БКП і Одеським обкомом Компартії України був підписаний «Договір про соціалістичне змагання, співробітництво і взаємодопомогу між трудящими на 1977—1980 рр. по виконанню рішень XXV з'їзду КПРС і XI з'їзду БКП», а також прийнята «Програма поглиблення інтеграційних процесів і розвитку дружніх зв'язків і співробітництва». Документи передбачали взаємні зобов'язання по вивченню і впровадженню досвіду підприємств агропромислового комплексу [12, ф. 1, оп. 32, спр. 1249, арк. 119—122]. Вони охоплювали всі сторони життя споріднених колективів — виробництво, громадсько-політичну і культурно-масову роботу. Договори уклалися не тільки між держгоспами, а й між їхніми підрозділами — бригадами, фермами, ланками і окремими хліборобами.

Дух новаторства, товариського суперництва і соціалістичної взаємодопомоги панував у колективах держгоспів Вінницької області і Келеського воеводства ПНР, Ровенської області і Відинського округу НРБ, Чернігівської області і Східнословачької області ЧССР. Їхня трудова активність характеризувалася прагненням досягти високих кінцевих результатів, не відставати від своїх друзів по змаганням. В інтересах інтенсифікації сільського господарства трудівники об'єднали свої зусилля у розв'язанні багатьох проблем спеціалізації і кооперування виробництва.

Свідченням непорушної дружби і братерського взаєморозуміння була активна участь колективів держгоспів у комуністичних суботниках, боротьба за завоювання почесних звань «Колектив чехословацько-радянської дружби», «Колектив болгарсько-радянської дружби». Багатогранне співробітництво народів-братів породило чудову традицію — відзначати революційні дати й історичні події, які мають міжнародне значення, найвищими досягненнями у праці. Переконливим свідченням цього став масовий рух за гідну

зустріч 60-річчя Великого Жовтня. Загальна кількість його учасників у державному секторі сільського господарства ЧССР перевищила 70% [10, с. 166]. Інтернаціональне змагання з нагоди знаменних дат забезпечувало успішне виконання народногосподарських планів і соціалістичних зобов'язань. Воно стало основою для розширення і поглиблення стосунків між виробничими колективами, дало новий імпульс для підписання договорів про дружбу і співробітництво. У відповідності з таким договором на честь 60-річчя Великого Жовтня працівники Інституту садівництва ПНР заклали у радгоспі імені XXV з'їзду КПРС Волинської області сад «Дружби», де було посаджено 100 га яблунь і 50 га суниць. Прогресивну технологію їх вирощування впровадили польські спеціалісти [15, ф. 1, оп. 15, спр. 10, арк. 39].

З року в рік ширилось змагання держгоспів прикордонних районів братніх країн, яке стало перспективною формою зовнішньоекономічних зв'язків між ними. Розташування споріднених підприємств у схожих природно-кліматичних умовах сприяло поглибленню їх прямих зв'язків.

Трудові колективи обмінювалися досвідом господарювання, розвивали соціалістичне змагання, зміцнювали економіку сільськогосподарського виробництва. За традицією підсумки змагання між радгоспом-заводом «Ужгородський» Закарпатської області і Міхаловецьким держгоспом Східнословачького краю ЧССР підбивалися на мітингах дружби на радянсько-чехословацькому кордоні. За 1980 р. переможцем визнано український радгосп, представником якого були вручені пам'ятні Червоні прапори і дипломи [11]. Всього на початок одинадцятої п'ятирічки у інтернаціональному змаганні братніх країн соціалізму брали участь 154 трудові колективи сільського господарства України [9, с. 80]. Це змагання, яке несло величезний економічний, соціально-політичний і виховний заряд, втілило у собі непорушну єдність цілей і прагнень народів соціалістичної співдружності.

Велику роль у зміцненні дружніх стосунків між аграрними робітниками братніх країн відігравали безпосередні контакти новаторів виробництва, а також виставки досягнень народного господарства. У 1978 р., наприклад, на ВДНГ СРСР демонстрували високоефективні методи господарювання 11 радгоспів УРСР [16, ф. 1477, оп. 7, спр. 107, арк. 27]. Численні зарубіжні делегації і гості, які приїжджали у нашу країну і завжди охоче відвідували ВДНГ СРСР, знайомились з багатою практикою ведення рільництва, тваринництва, птахівництва, інших галузей. Водночас вони виявляли підвищений інтерес до соціально-культурного розвитку трудових колективів, їх житлово-побутових умов, організації дозвілля і відпочинку. Немало позитивного теж могли запозичити побратими у радгоспах — колективах комуністичної праці: «Червоний шахтар» Дніпропетровської, «Київська овочева фабрика» Київської, «Коктебель» Кримської, імені Комінтерна Черкаської областей та інших [14, ф. 5065, оп. 1, спр. 1534, арк. 18]. Всі вони стали своєрідними центрами дружніх, інтернаціональних зв'язків між спорідненими підприємствами.

Отже, всебічне співробітництво держгоспів братніх країн викликало до життя немало нових ефективних і перспективних його форм, послужило важливою передумовою формування глибоких і стійких виробничих взаємозв'язків між ними, стало вирішальним фактором вирівнювання рівнів їх економічного розвитку і підвищення ролі у поглибленні соціалістичної економічної інтеграції.

1. Безсмертний подвиг радянського народу: Доповідь товариша М. С. Горбачова на урочистих зборах у Кремлівському Палаці з'їздів, присвячених 40-річчю Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні // *Комуніст України*. 1985. № 6. 2. Продовольственная программа СССР на период до 1990 года и меры по ее реализации: Материалы майского Пленума ЦК КПСС 1982 года. М., 1982. 3. Аграрная политика КПСС на современном этапе. М., 1983. 4. *Герасименко М.* Зустріч з польськими друзями // *Зоря комунізму*. 1980. 24 квіт. 5. Збирально-транспортний комплекс // *Сільські вісті*. 1980. 6 серп. 6. *Кізченко А. Ф.* Народи-друзі, народи-соратники. К., 1981. 7. *Панченко П. П., Свтушенко А. П.* Радгоспи: шлях становлення і розквіту (1917—1980): На матеріалах Української РСР. К., 1982. 8. *Марущак В. И.* Резервы орошаемого земледелия в совхозах Украины // *Гидротехника и мелиорация*. 1980. № 4. 9. *Сиволоб Ю. В.* Провідна роль робітничого класу в соціалістичному змаганні // *Укр. іст. журн.* 1984. № 4. 10. Социалистическое соревнование в сельском хозяйстве стран—членов СЭВ. М., 1981. 11. *Федрицький О., Ягловський Я.* На кордоні дружби // *Сільські вісті*. 1981. 12 трав. 12. ПА ІІІ при ЦК Компартії України. 13. ЦДАЖР УРСР. 14. Об'єднаний архів Української ради профспілок. 15. Партійний архів Волинського обкому Компартії України. 16. Партійний архів Київського обкому Компартії України.

Стаття надійшла до редколегії 14.10.85

С. А. КОПИЛОВ, *співроб.*,
Луцький педагогічний інститут

РОБІТНИЧА МОЛОДІЖНА СПІЛКА У ВІТЧИЗНЯНІЙ ВІЙНІ БОЛГАРІЇ

Період Вітчизняної війни Болгарії з вересня 1944 р. по травень 1945 р. мав важливе значення для подальшого розвитку революційного процесу у Болгарії, для зміцнення влади народного уряду Вітчизняного фронту. Лише безпосередня активна участь Болгарії у війні проти гітлерівського фашизму могла гарантувати державний суверенітет та територіальну цілісність, захист революційних завоювань болгарського народу. Розуміючи всю важливість якнайшвидшого вступу Болгарії у війну проти фашистської Німеччини, народно-демократичний уряд Болгарії 9 вересня 1944 р. у зверненні до трудящих відзначив: «Вітчизняний фронт — дитя самого народу — негайно приєднає всі свої сили і засоби до зусиль Радянського Союзу та його великих союзників для вигнання гітлерівців з Балкан» [15, с. 45]. Цим підкреслювалося, що участь Болгарії у війні проти гітлерівської Німеччини почалася з першого дня встановлення народної влади.

Вітчизняна війна болгарського народу, злившись з Великою Вітчизняною війною Радянського Союзу, тривала вісім місяців.

До 30 листопада 1944 р. болгарські війська при взаємодії з частинами Народно-визвольної армії Югославії вели бойові дії на території Південної Сербії та Вардарської Македонії. У складі 3-го Українського фронту підрозділи Болгарської народної армії взяли участь у визволенні території Угорщини, Югославії і Австрії.

Організатором і керівником боротьби болгарського народу у Вітчизняній війні, головною політичною силою у розвитку революційного процесу в країні стала Болгарська робітничка партія (комуністів). Її помічником, політичним резервом у цей складний для Болгарії історичний період, як і в роки антифашистського Опору, залишалася Робітничка молодіжна спілка. Після перемоги антифашистського повстання 9 вересня 1944 р. вона налічувала 20 тис. чол. Маючи багато однодумців і прихильників серед свідомої болгарської молоді, Робітничка молодіжна спілка швидко поповнювала свої ряди. За два місяці народної влади кількість її членів зросла до 150 тис. чол., а в грудні 1944 р. становила 225 тис. чол. [2, с. 9; 17, 1944, 26 грудня].

У період Вітчизняної війни, коли активізували свою діяльність і перейшли в наступ проти народної влади фашистські та контрреволюційні елементи, коли вирішувалося питання, на чийому боці опиниться значна частина політично невизначеної, неорганізованої болгарської молоді, Робітничка молодіжна спілка під керівництвом БРП(к) спрямувала свою діяльність на залучення усіх молодих болгар до боротьби за територіальну цілісність і національну незалежність Болгарії. При цьому вона керувалася ленінським положенням про те, що «молодь вирішить результат усієї боротьби, і студентська і ще більше робітничка молодь» [1, с. 235].

Політбюро ЦК БРП(к), реально оцінюючи втрати, заподіяні фашизмом молодому поколінню, у рішенні від 2 листопада 1944 р. зазначило, що одним з основних завдань Робітничої молодіжної спілки є «ідеологічна боротьба з фашизмом за перевиховання молоді», яка «потребує не лише адміністративних заходів» [7, с. 48].

На заклик БРП(к), яка давала змогу офіцерам БНА, колишнім військовим злочинцям, уникнути народного суду, ЦК РМС від імені 230 тис. своїх членів заявив 10 грудня 1944 р., що приєднується до декларації Політбюро ЦК БРП(к) з цього питання. «Ми будемо боротися до кінця за знищення німецького фашизму, за викорінення всіх його проявів у нашій країні, — зазначалося в декларації ЦК РМС. — Вимагаємо твердого і послідовного проведення до кінця програми ВФ» [17, 1944, 10 грудня]. На мітингах і зборах болгарська молодь висловлювалася за проведення народного суду над колишніми фашистськими наймитами, демонструючи відданість і підтримку уряду Вітчизняного фронту.

Тверезо оцінюючи складну міжнародну та внутрішню обстановку в країні, пограбованій, зруйнованій війною, ЦК БРП(к) у зверненні до болгарського народу, молоді від 22 вересня 1944 р. наголосив, що «вирішальний історичний момент вимагає героїчного напруження волі, швидких дій і повної дисципліни як на

фронті, так і в тилу, у всіх ділянках життя народу і держави» [18, 1944, 22 септември].

Об'єднавчою платформою для всіх антифашистських, демократичних та прогресивних сил болгарського народу, включаючи і болгарську демократичну молодь, став висунутий Г. Димитровим лозунг «Все для фронту, все для швидкого досягнення остаточної перемоги над фашизмом, над німецькими злочинцями і робовласниками!».

16—17 вересня 1944 р. відбувся перший легальний пленум ЦК Робітничої молодіжної спілки, на якому був прийнятий Циркуляр № 2. «Боротьба ще не завершена, — зазначалося у Циркулярі. — Влада ВФ остаточно не закріпилася. Німецькі гітлерівські банди роблять спроби вторгтися у наші західні кордони. Будьте напоготові. Мобілізуйте всі сили спілки разом з іншими молодіжними демократичними організаціями для залучення всієї народної молоді на захист батьківщини і негайного опору й розгрому німецьких банд» [18, 1944, 1 септември].

Через кілька днів, 20 вересня 1944 р., був опублікований маніфест ЦК Робітничої спілки молоді, який закликав молодь до рішучої боротьби з німецькими загарбниками: «Вітчизна в небезпеці! Гітлерівські орди загрожують звільненій від фашизму батьківщині. Вставайте, всі на боротьбу за розгром гітлерівських банд, на захист батьківщини» [17, 1944, 21 септември].

Важливу роль у мобілізації сил Робітничої молодіжної спілки зіграло рішення Політбюро ЦК БРП(к) від 2 листопада 1944 р., в якому ставилося завдання розгорнути в армії широку політичну і культурно-освітню роботу, всіляко допомагати фронтові, сім'ям мобілізованих, потерпілим від фашизму, популяризувати героїчні подвиги борців за народну свободу, проводити масові змагання за збільшення виробництва тощо [12, с. 79].

Рішення Політбюро ЦК БРП(к) та Циркуляр № 2 Робітничої молодіжної спілки сколихнули всю ремісничу молодь Болгарії. В жовтні 1944 р. відбулися обласні та околіїські конференції Робітничої молодіжної спілки, які сприяли її організаційному зміцненню, активній підтримці перших заходів уряду Вітчизняного фронту, спрямованих на зміцнення народно-демократичної влади [17, 1944, 27 октомври].

Ремсисти увійшли до складу, а в багатьох місцях очолили місцеві органи народної влади — вітчизнофронтовські комітети, керували роботою масових громадських організацій — спортивних, туристських, а також товариствами тверезості, бібліотеками, читальнями та ін. Члени Робітничої молодіжної спілки становили більшість у створюваних на місцях бойових групах — озброєних загонах, завданням яких було припинення фашистського опору і контрреволюційних проявів. Ремсисти відгукнулися на заклик БРП(к) зміцнювати народне господарство країни. Так, молодь міста Русе стала ініціатором руху культурно-трудова бригад за допомогою селу, а 25 молодих робітників софійських залізничних майстерень, використовуючи досвід радянських комсомольців, створили першу в Болгарії виробничу бригаду [11, с. 135—144;

14, с. 51]. Члени спілки брали активну участь і в запроваджених урядом Вітчизняного фронту заходах по розвитку сільського господарства країни, в акції допомоги десяткам тисяч югославських дітей.

Особливо велике значення мала діяльність Робітничої молодіжної спілки по створенню нової боєздатної Болгарської народної армії. ЦК Робітничої молодіжної спілки звернувся до болгарської молоді, членів спілки із закликом повсюдно вступати в заго-ни добровольців та народної гвардії, завжди бути в перших лавах бійців на фронті, виявляти героїзм і самовідданість у боротьбі з німецькими поневолювачами. «Ремсисти на фронті повинні бути найбільш свідомими, найбільш сміливими і найбільш дисциплінованими воїнами. Вони повинні бути зразком особистого прикладу і героїзму», — підкреслювалося в Циркулярі № 3 Робітничої молодіжної спілки.

На заклик ЦК Робітничої молодіжної спілки відгукнулися десятки тисяч молодих болгарських патріотів. Так, у місті Ямболі в загін добровольців записалося 800 чол., а в місті Варна із молодих добровольців і партизан був сформований гвардійський полк. Усього ж Робітнича молодіжна спілка організувала і направила на фронт добровольцями 40 тис. болгарських юнаків і дівчат. До лав Болгарської народної армії вступило майже 25 тис. добровольців у віці 18 років, які не підлягали призову на військову службу [17, 1944, 21 септември, 1 октомври; 5, с. 326; 4, с. 259].

Загартовані в боротьбі з ворогом, найбільш політично грамотні члени Робітничої молодіжної спілки, здебільшого колишні антифашисти-партизани, політ'язні, члени бойових груп, стали помічниками командирів, політруками Болгарської народної армії. Як політичні представники народної влади вони проводили активну політичну роботу, спрямовуючи революційну енергію солдатських мас і піднімаючи політичну свідомість бійців, своєю діяльністю сприяли очищенню армії від реакційних офіцерів, згуртуванню бійців Болгарської народної армії під прапором Вітчизняного фронту, а також зміцненню авторитету командирів.

Пліч-о-пліч з радянськими воїнами на різних фронтах проти гітлерівських армій билися близько 340 тис. бійців Болгарської народної армії. Серед них — командир взводу, член Робітничої молодіжної спілки Г. Христов, десантник Н. Паскалев, партизанка В. Ніколова, які повторили подвиг Олександра Матросова. Усього із загальної кількості болгар, що загинули у роки Вітчизняної війни, 86,2% були віком від 20 до 30 років [6, с. 23].

Героїчно боролася болгарська молодь з німецькими загарбниками, захищаючи революційні завоювання свого народу. Так, під час наступу німецьких військ і четників Драже Міхайловіча на болгаро-югославському кордоні в районі болгарського міста Кула 9 вересня за одну ніч 500 добровольців, молодь, члени Робітничої молодіжної спілки приєдналися до бійців партизанського загону «Георгій Бенковський», вступили в бій з переважаючими силами ворога і знищили їх. Незважаючи на заборону, 16—17-річні юнаки займали передові позиції, щоб в бою здобути собі зброю. Дів-

чата ставали санітарками, разом з досвідченими партизанами брали участь у бою. І вже 14 вересня місто Кула було звільнене, а 16 вересня ворога було відкинуто за лінію болгаро-югославського кордону [17, 1944, 22 септември].

Під час тяжких зимових боїв поблизу населених пунктів Сотин, Грабово і на річці Драва відзначився ремсисст І. Горбічков, який тричі добровільно ходив у розвідку, добуваючи цінні відомості. Під час наступу поблизу югославського села Св. Дурац І. Горбічков проник у ворожий окоп і знищив ворожу гармату. За сміливість і героїзм він був нагороджений болгарським та радянським орденами [8, с. 188—189].

На фронтах ремсисти були зразком хоробрості, а в тилу — прикладом героїзму. Розуміючи, що без міцного тилу, без ударної праці по відбудові народного господарства, доведеного окупантами до повного розпаду, без налагодженого постачання армії всім необхідним не можуть проводитися успішні військові дії, болгарська молодь у тилу всіма силами підтримувала всенародну акцію допомоги фронту. Члени Робітничої молодіжної спілки палко прийняли висунуті восени 1944 р. партією комуністів лозунги «Все для фронту, все для перемоги!», «Жодної п'яді землі незасіяної!».

З ініціативи Робітничої молодіжної спілки були створені добровільні бригади, які надавали сім'ям військовослужбовців та потерпілих від фашизму допомогу в збиранні врожаю і проведенні осінньої сівби. Ця ініціатива Робітничої молодіжної спілки і прогресивно настроєної молоді була відзначена на I Софійській конференції БРП(к) [18, 1944, 25 септември]. З подібними починами, які справляли великий політичний і моральний вплив на широкі верстви безпартійної молоді й особливо на воїнів Болгарської народної армії, виступили групи ремсистів, комуністів і вітчизно-фронтовців у Старозагорській, Плевенській, Пловдивській та Бургаській областях Болгарії. Ці бригади відіграли важливу роль у зміцненні зв'язків між молоддю міста і села, стали першими провісниками молодіжного бригадного руху в Болгарії.

Болгарська молодь, члени Робітничої молодіжної спілки з перших днів народної влади активно включилися в збір коштів у фонд допомоги фронту. Так, до жовтня 1944 р. ремсисти міста Кюстендил персади воїнам речей і продуктів на суму 365 тис. левів. Ремсисти міста Севлієво і околії з 9 вересня до кінця жовтня 1944 р. здійснили декілька самостійних акцій допомоги, в результаті чого зібрали для потреб фронту 201 679 левів [16].

Коли до госпіталів та лікарень Софії з фронту почали прибувати перші поранені, організації допомоги звернулися до населення із закликом здавати донорську кров. Першими відгукнулися молодь і ремсисти столиці. За короткий час кров здали 1200 донорів. Серед них були й такі, хто добровільно здавав кров по декілька разів, відмовляючись від винагороди на користь поранених [9, с. 67].

Всенародну акцію допомоги особливо активно підтримала робітнича молодь. Ентузіазм був такий великий, що на деяких підприємствах, наприклад софійських воєнних майстернях, молоді ро-

бітники працювали цілий день, перевищивши всі норми [17, 1944, 25 листопада]. В місті Пернику, одному з найбільших індустріальних центрів Болгарії, «молоді робітники шахт підтримують уряд ВФ і з завзятістю виконують поставлені перед ними завдання», — зазначала в одному з номерів газета «Младежка искра» [17, 1944, 9 листопада].

Молодь, особливо учні середніх училищ, підтримувала тісні зв'язки з воїнами на фронті. З ініціативи організацій Робітничої молодіжної спілки на фронт було надіслано тисячі листів. За неповними даними, до кінця березня 1945 р. ремсисти надіслали на фронт 36 504 посилки, 62 021 лист, 24 200 газет і книг, зібрали 485 317 кг продуктів [17, 1945, 19 квітень].

Члени Робітничої молодіжної спілки були в перших рядах тих, хто відгукнувся на заклик БРП(к) і уряду Вітчизняного фронту взяти активну участь у проведенні Позики свободи. В листі ЦК РМС з цього приводу зазначалося: «Кожний син і дочка народу, який дорожить своєю батьківщиною, який прагне, щоб вона була вільною, сильною, незалежною і демократичною, не опиниться поза цією всенародною акцією» [цит. за: 15, с. 127]. В місті Пернику 500 ремсистів здали у фонд Позики свободи 4948 тис., ремсисти міста Пловдива — 1100 тис., а учні жіночої гімназії в місті Шумен — 878 тис. левів. Усього ж члени Робітничої молодіжної спілки зібрали 81 860 985 левів [17, 1945, 14 лютого, 19 квітень].

Акції допомоги фронту проводилися здебільшого через молодіжні вітчизнофронтівські комісії. Вони почали створюватися зразу ж після 9 вересня 1944 р. при місцевих комітетах Вітчизняного фронту. До їх складу входили представники усіх молодіжних організацій: Робітничої молодіжної спілки, Землеробської молодіжної спілки, Соціалістичної спілки молоді і молодіжної групи «Звено». І хоча вітчизнофронтівські комісії існували на паритетних правах, керівну роль у них відігравала Робітничою молодіжною спілкою, яка виявляла найбільшу політичну активність і користувалася величезним авторитетом серед усього болгарського народу. За даними Центральної молодіжної комісії, до березня 1945 р. в 77 околицях Болгарії було створено 1576 молодіжних комісій, 52,4% їхнього складу становили члени Робітничої молодіжної спілки [17, 1945, 19 квітень].

З 25 по 27 березня 1945 р. у Софії проходила V Національна конференція Робітничої молодіжної спілки, на порядку дня якої був розгляд питання про участь спілки у Вітчизняній війні болгарського народу. Наголошуючи на необхідності викорінення впливу фашистської ідеології серед болгарської молоді, конференція звернула увагу на те, що «РМС необхідно... перевиховувати молодих людей, насамперед учнівську молодь, при цьому одночасно посилити свою пильність до розкриття і попередження всіх виявів фашизму в країні» [5, с. 328].

Молодь усієї Болгарії схвально сприйняла рішення V Національної конференції Робітничої молодіжної спілки. У роботі всієї ремсистської організації розпочався період активізації. Виконання рішень конференції проходило в Болгарії під лозунгами першо-

травневого змагання: «Перше травня — вирішальний крок до близького і остаточного розгрому фашизму!» [18, 1945, 30 март.; 17, 1945, 9 април]. Під час першотравневого трудового змагання члени Робітничої молодіжної спілки відробили 405 015 трудоднів. В країні було створено 448 трудових бригад, які виконували важливі народногосподарські завдання [3, с. 263].

Отже, у період Вітчизняної війни Робітнича молодіжна спілка відіграла важливу роль у створенні нової боєздатної Болгарської народної армії. Вона успішно виконала своє завдання активного помічника БРП(к) у створенні міцного тилу, організації всенародного руху допомоги фронтам. Патріотичною діяльністю на фронті і в тилу під час Вітчизняної війни Робітнича молодіжна спілка зміцнила свій авторитет серед болгарського народу, випростила свою керівну роль у молодіжному русі Болгарії.

1. *Ленін В. І.* Лист О. О. Богданову і С. І. Гусеву // Повне збір. творів. Т. 9. 2. *Аврамов П.* Організаційно изграждане на БКП след излизането и от нелегалност // Ист. преглед. 1965. № 2. 3. Винати верни на партията. София, 1960. 4. Вклад болгарского народа в разгром фашистской Германии: Пер. с болг. М., 1967. 5. ДКМС в резолюции и решения на конгресите, конференците и Пленумите на ЦК. София, 1973. Т. 1. 1912—1947. 6. История на Отечественната война на България 1944—1945; В 4 т. София, 1984. Т. 4. 7. *Исусов М.* Политическите партии в България (1944—1948). София, 1978. 8. *Каленков А.* Младежка летопис. София, 1967. 9. *Калинков Ас.* Помощното движение по време на Отечественната война // Ист. преглед. 1965. № 3. 10. Отечественната война на България: Документи, материали. София, 1978. Т. 1. 9 септември—7 октомври 1944. 11. *Радков И.* Русенски работници — инициатори на трудово-културните бригади // Изв. на Българското историческо дружество. 1970. Кн. 27. 12. *Стоянов К.* Борбата на РМС за укрепване на младежкото единство през време на Отечественната война (1944—1945) // Военпист. сб. 1965. № 5. 13. *Стоянов К.* Ролята на РМС за утвърждаване на народнодемократичната власт (1944—1947) // Ист. преглед. 1969. № 2—3. 14. *Трифонов Д.* Възникване и развитие на младежкото бригадирско движение (1946—1950) // Ист. преглед. 1966. № 5. 15. Установяване и укрепване на народнодемократичната власт (септември 1944—май 1945). София, 1969. 16. Народна войска. 1944. 4 ноември. 17. Младежка искра. 1944. 21, 22 септ.; 1, 27 окт.; 9, 25 ноемв.; 10, 26 дек., 1945, 14 февр.; 9, 19 април. 18. Работническо дело. 1944. 18, 22, 25 септ.; 1945. 30 март.

Стаття надійшла до редколегії 02.12.86

Т. С. ПОЛЕЩУК, асп.,
Львівський університет

УКРАЇНСЬКО-БОЛГАРСЬКІ ОСВІТНІ ЗВ'ЯЗКИ КІНЦЯ ХІХ—ПОЧАТКУ ХХ ст.

Вирішальна роль Росії у звільненні Болгарії від османського гніту зумовлювалася не тільки успіхами у війнах з Туреччиною і дипломатичною підтримкою визвольної боротьби болгарського народу. Вона полягала також і у великому внеску Російської держави в культурне відродження болгар, зокрема у формування національної інтелігенції. Вихованці російських навчальних закладів становили серед учителів гімназій та училищ Болгарії в 1879—1880 навч. р. 34, а в 1880—1881 навч. р. — 45%.

Серед болгарських письменників, перекладачів, кореспондентів газет і журналів, учених налічувалося понад 100 чол., які закінчили навчальні заклади Росії [11, с. 170—171].

Традиційно важливе місце у російсько-болгарських освітніх зв'язках займали навчальні заклади України. Це зумовлювалося, очевидно, географічною близькістю України до Болгарії і наявністю на півдні Російської держави болгарських колоній.

Навчання вихідців із Болгарії в духовних та світських закладах Одеси, Києва, Миколаєва в 50—70-х роках XIX ст. детально розглядається у працях Л. Г. Ляшенко, К. А. Поглубка, Л. І. Степанової [7; 10; 13]. Про молодих болгар у навчальних закладах України після 1878 р. йдеться лише побіжно в деяких загальних працях про українсько-болгарські зв'язки, зокрема в монографіях А. Б. Бачинського і М. Д. Дихана, П. С. Соханя [4; 12]. Проаналізовані нами документальні матеріали, які знаходяться в архівах Києва, Харкова, Одеси, дають змогу показати вклад навчальних закладів України в підготовку кадрів болгарської інтелігенції в останні десятиріччя XIX—початку XX ст.

У перші після визволення роки значна частина болгарської молоді, переважно вихідці з незаможних верств населення, які прибували на навчання в Росію, вступали в духовні навчальні заклади. Вони не мали достатніх коштів для платної освіти і тому змушені були поступати в духовні училища, семінарії, а згодом і в академію, де перебували на повному забезпеченні.

Багато болгар навчалось в духовних закладах Києва. Протягом 80—90-х років XIX ст. Київську семінарію закінчили С. Карагйозов, Й. Костов, П. Габеv, А. Тодоров, Г. Никифоров, К. Надев, А. Кугилев, Т. Бояджіев, Б. Данев, І. Статев, Г. Раштанов, Й. Христов та ін. [16, ф. 16, оп. 469, спр. 205, арк. 62 зв., 149 зв.; спр. 398, арк. 83; спр. 1361, арк. 66 зв., 218 зв.; 19, ф. 712, оп. 4, спр. 245, арк. 1—44]. Дехто згодом вступав до світських закладів. Так, в Київському університеті навчалися названі вище С. Карагйозов, Й. Костов, П. Габеv, А. Тодоров, Г. Никифоров. Семінаристом в Одесі розпочинав свою освіту у 1879 р. Д. Благовев, майбутній засновник марксистської партії в Болгарії. Але вже восени 1880 р. він переїхав у Петербург і поступив на природниче відділення математичного факультету університету [4, с. 52—53].

Чимало випускників духовних семінарій та академій, повернувшись на батьківщину, не прагнули духовної кар'єри, а переважно вчителювали. Отримавши ґрунтовні знання з історії, педагогіки, російської мови і літератури, вони легко знаходили собі викладацькі посади в болгарських гімназіях та школах. Так, викладачем Софійської класичної гімназії став С. Станіміров, який у 1883 р. закінчив зі ступенем магістра Київську академію [3, с. 559]. Деякий час очолював Габровську реальну гімназію і викладав там російську мову ще один магістр академії Г. Бурмов-Стоянов [11, с. 245—247].

Підготовку вчительських кадрів для Болгарії здійснювали одеська Маріїнська і київська Фундуклеївська жіночі гімназії, при яких існували пансіони для південнослов'янських дівчат. Ме-

тою Одеського пансіону для слов'янок, відкритого в листопаді 1874 р., було, як зазначалося в його статуті, «готувати дівчат слов'янського походження... на звання вчительок народних шкіл, а також середніх навчальних закладів на їх батьківщині» [15, с. 106]. Вихідці з Болгарії становили більшість вихованок пансіону: у 1885 р. — 11 із 16, у 1890 р. — 10 із 14, у 1894 р. — 9 із 12, у 1900 р. — 13 із 16, у 1903 р. — 11 із 15, у 1911 р. — 11 із 13 [9]. Загальна кількість вихованок пансіону нам невідома. Але джерела свідчать, що в 1881—1906 рр., наприклад, у Маріїнській гімназії здобували освіту 47 болгарок [17, ф. 273, оп. 1, спр. 3, арк. 1—2]. В 1913 р. тут навчалися А. Дімова, Н. Скубарева, Є. Канелі, В. Папазова, С. Кушева, Є. Чинева. Деякі болгарки — вихованки пансіону відвідували Другу одеську жіночу гімназію. Її ученицями в 1913 р. були З. Панайотова, И. Тринчева, Л. Русинова [17, ф. 273, оп. 1, спр. 20, арк. 1].

Ще в 1870 р. за розпорядженням Азіатського департаменту міністерства закордонних справ Росії в пансіоні графині Левашової, який діяв при київській Фундуклеївській жіночій гімназії, було встановлено 13 стипендій для дівчат слов'янського походження [13, с. 96—97].

Курс навчання в гімназії тривав 7 років. Гімназистки студіювали російську літературу, географію, загальну і російську історію, природничі науки, математику, французьку та німецьку мови. Болгарські дівчата додатково вивчали рідну мову і болгарську історію [16, ф. 90, оп. 1, спр. 2076, арк. 2—3]. Оскільки спеціально підготовлених учителів-болгаристів не було, то ці предмети викладали учениці випускного класу або студенти з Болгарії, які навчалися в Київському університеті.

У 80-х—першій половині 90-х років XIX ст. у пансіоні виховувалися і навчалися в гімназії болгарки П. Дімова, А. Болярська, А. Момчилова, Є. Димитрова, Б. Віленська, С. Минкова [16, ф. 90, оп. 1, спр. 1796, 2065, 2076]. У списку вихованок пансіону Левашової, складеному в 1901 р., знаходимо імена 9 болгарських дівчат: Є. Костової, М. Мусевич-Боринової, М. Радевої, Р. Винарової, С. Караїзової, Є. Паскалевої, Є. Яневої, Є. Теодорової, Т. Генєвої [16, ф. 90, оп. 1, спр. 2169, арк. 13 зв., 8, 16]. У наступні роки в гімназії здобували освіту й інші вихованки пансіону — Н. Тодорова, І. Бочеварова, Н. Кисова, Р. Константинова, С. Узунова, К. Загорчинова, С. Михайловська, С. і Л. Дінови [16, ф. 90, оп. 1, спр. 2169—2170, 2380, 2001, 2727, 2883]. Більшість випускниць гімназії, повернувшись в Болгарію, працювали вчительками і добре зарекомендували себе на практичній роботі, про що повідомляли керівництво гімназії російські консули: «Болгари не можуть нахвалитися викладанням та педагогічною діяльністю вихованок і дуже задоволені, що засновані ними училища ростуть і кількість учениць у них збільшується» [2, с. 136—137].

У 60—80-х роках XIX ст. болгарки здобували освіту також у Південнослов'янському пансіоні в Миколаєві, який очолював Т. Мінков. У 1879 р. серед 119 його вихованців 104 були з Болгарії [1, с. 61—62]. За даними П. С. Соханя, після визволення Болгарії

в пансіоні виховувалися 132 болгарські юнаки, здобуваючи середню освіту в місцевій гімназії та реальному училищі [12, с. 164]. Кошти на їх утримання відпускали міністерство освіти, синод, різноманітні організації Росії.

Болгарські громадяни навчалися в гімназії та реальному училищі Одеси. Більшість з них після закінчення середніх навчальних закладів прагнула продовжувати навчання в університетах, насамперед у Новоросійському. І це зрозуміло. Одеса на початку ХІХ ст. почала відігравати важливу роль у культурно-освітньому житті болгар і в російсько-болгарських зв'язках. Тут діяли Одеське болгарське настоятельство, Слов'янське благодійне товариство ім. Кирила і Мефодія; вони матеріально підтримували болгарських студентів. Першими болгарями, які вступили в Новоросійський університет у 1863 р., були Г. Смілов і Х. Павлов [12, с. 151—158]. За десятиріччя (у 1880—1890 рр.) університетські дипломи одержали понад 30 болгарських громадян [8, с. XLVII—LXXVI]. В це число не ввійшли ті болгары, які були вільними слухачами університету. Серед них відомі у майбутньому державні і громадські діячі Г. Згурев, А. Стоянов Каблешков, Д. Стоянов Тончев, П. Абрашев, письменник-демократ А. Константинов [8, с. XLVII—LXX; 3, с. 2, 255, 333, 602; 14, с. 3, 717]. З 1891 р. на фізико-математичному факультеті здобували освіту Ц. Арнаудов, Д. Ванков, Х. Попов, С. Тодоров, на юридичному — Н. Чолаков, Н. Марков, С. Іванов, І. Начев [17, ф. 42, оп. 35, спр. 330, арк. 3, 24]. У 1904—1905 навч. р. у Новоросійському університеті налічувалося 33 болгарські студенти, в тому числі болгары — уроженці півдня Росії [19, ф. 386, оп. 1, спр. 513, арк. 24].

Вихідці з Болгарії навчалися в Харківському університеті. Його студентами у 80-х роках ХІХ ст. були П. Драганов і Д. Матов (історико-філологічний факультет), П. Груев і М. Кіранов (фізико-математичний факультет), З. Попов і І. Славов (медичний факультет) [18, ф. 3, оп. 287, спр. 411, арк. 4, 18, 24, 56, 58; ф. 667, оп. 286, спр. 128, арк. 31].

Важливим осередком, де здобували вищу освіту молоді болгары, був Київ і передусім Київський університет. Так, у 1883 р. на його факультетах навчалися 10 болгарських громадян [6, с. 38]. Це студент історико-філологічного факультету С. Гулабчев, студенти-математики С. Георгієв, Х. Балтаджієв, П. Кабакчієв, майбутні юристи С. Карагйозов, Й. Костов, В. Петков, студенти медичного факультету Д. Друмев, З. Холев, М. Іванов [16, ф. 16, оп. 469, спр. 294, арк. 2, 11, 16, 20 зв., 22, 30, 46 зв., 50 зв.]. Кількість болгар в університеті зростала з року в рік. Так, у 1886—1887 навч. р. лише на медичному факультеті навчалися 10 болгар [16, ф. 16, оп. 465, спр. 597, арк. 135—136, 173 зв., 215—216, 222 зв., 230 зв.]. Цей факультет приваблював болгарську молодь і наприкінці ХІХ—початку ХХ ст. Зокрема, в 1896—1897 навч. р. медицину студіювали П. Бананов, Н. Брзицев, А. Милушев, З. Райнов, К. Стефов, А. Стоянов, П. Христов, П. Царичков [16, ф. 16, оп. 469, спр. 308, арк. 126—127, 131—133]. У 1902 р. на медичний факультет вступив Х. Даскалчев, у 1906 р. — Г. Попов, у 1907 р. —

Д. Тодоров, у 1911 р. — Д. Семерджієв [16, ф. 16, оп. 465, спр. 689, арк. 24 зв., 25 зв., 69, 78, 83 зв., 85 зв.].

У ці роки в Києві здобували освіту ряд визначних у майбутньому вчених Болгарії. Студентами медичного факультету університету в 90-х роках XIX ст. були академік Болгарської академії наук Д. Вітанов і професор Софійського університету С. Стаматов [16, ф. 16, оп. 469, спр. 295, арк. 248 зв.; ф. 16, оп. 465, спр. 286, арк. 15]. У 1906 р. агрономічний факультет політехнічного інституту закінчив академік Болгарської академії наук Н. Андреев Стоянов [3, с. 580—581]. У 1911 р. завершив навчання на природничому факультеті Київського університету академік І. Тодоров Странські [3, с. 593—594]. Ступінь кандидата богослов'я отримав після закінчення в 1912 р. духовної академії вчений-історик, академік І. Снегаров [3, с. 548].

Студенти-болгари, які навчалися у вищих навчальних закладах Києва, об'єднувалися в болгарському земляцтві, офіційно зареєстрованому 1 жовтня 1908 р. Воно мало на меті більш тісне згуртування болгарської молоді, надання їй матеріальної допомоги [19, ф. 442, оп. 636, спр. 647, ч. 3, арк. 697—701].

Спеціалістів вищої кваліфікації, яких так потребували болгарська промисловість і сільське господарство, готував ряд технічних вузів України. Дипломи ветеринарних лікарів та інженерів-технологів отримали болгарські юнаки після закінчення харківських ветеринарного і технологічного інститутів. Спочатку доступ у ці вузи для болгар був утруднений через обмежений набір студентів та складні вступні іспити. В березні 1886 р. комісія з освіти південних слов'ян у Росії, яка діяла при Азіатському департаменті міністерства закордонних справ, звернулася до міністра закордонних справ з письмовим проханням, в якому пропонує збільшити набір болгарських громадян у харківські технологічний і ветеринарний інститути «з метою підготовки молодому князівству якнайбільшої кількості освічених спеціалістів» [5, с. 211—212]. З того часу ветеринарний інститут закінчили Н. Белелієв, І. Бенчев, С. Аджаров, Н. Хранов, М. Божанов та інші болгари [18, ф. 928, оп. 1, спр. 337, 371, 34, 4449, 451, 669, 912]. В технологічному інституті навчалися Й. Ангелов, І. Пончев, П. Кара-Георгієв [18, ф. 770, оп. 3, спр. 1273, 86, 2398]. Диплом інженера-технолога після закінчення інституту в 1910 р. отримав Д. Балєв [18, ф. 770, оп. 2, спр. 702, арк. 3—25].

Болгарська молодь не тільки здобувала спеціальні знання, а й знайомила з передовою російською та українською культурою. Деякі з молодих болгар зближувалися з місцевою революційно настроєною молоддю, брали безпосередню участь у революційному русі.

1. *Абрашев П.* Южнославянскій пансион в Николаев // Сборник за народни умотворения, наука и книжнина. София, 1909. Кн. 25. 2. *Александровский Г.* Историческая записка о состоянии Киево-Фундуклеевской женской гимназии в течение первого пятидесятилетия ее существования. К., 1910. 3. *Алманах на Софийския университет святой Климент Охридски: Живописни и книгописни сведения за преподавателите.* София, 1940. 4. *Бачинский А., Дыхан М.* Дай руку,

другар. Одесса, 1965. 5. *Ковалев И. Ф., Наспер Г. М., Павлюков А. Д.* О помощи России южным и западным славянам в получении образования // Славянский архив. М., 1961. 6. *Колмаков Н.* Очерк деятельности Киевского славянского благотворительного общества за 25 лет его существования (1869—1894). К., 1894. 7. *Ляшенко Л. Г.* Про навчання на Україні молоді з південнослов'янських країн (50—70-ті рр. XIX ст.) // Укр. іст. журнал. 1974. № 6. 8. *Маркевич А. И.* Двадцатипятилетие Новороссийского университета // Зап. Новорос. ун-та, 1890. Т. 53. 9. Отчеты правления Одесского славянского благотворительного общества имени Кирилла и Мефодия. Одесса, 1883—1911. 10. *Поглубко К. А.* Из истории болгаро-российских культурных связей 40—70-х годов XIX в. Кишинев, 1976. 11. *Поглубко К. А., Степанова Л. И.* О распространении русского языка и литературы среди болгар в XIX в. // Балканский исторический сборник. Кишинев, 1974. Вып. 4. 12. *Сохань П. С.* Очерки истории украинско-болгарских связей. К., 1976. 13. *Степанова Л. И.* Вклад России в подготовку болгарской интеллигенции в 50—70-е годы XIX в. Кишинев, 1981. 14. Сто години Българска академия на науките (1869—1969). София, 1969. 15. *Феерчак П. И.* Очерк учебного питомника славянских девиц // Одесский славянский сборник. Одесса, 1880. 16. Державний архів міста Києва. 17. Державний архів Одеської області. 18. Державний архів Харківської області. 19. Центральний державний історичний архів УРСР.

Стаття надійшла до редколегії 25.11.86

Н. П. ГРАНЧАК, *асп.,*
Інститут суспільних наук АН УРСР

РОЛЬ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЙНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ ПРЕСИ В РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКО-ЧЕСЬКО- СЛОВАЦЬКИХ КУЛЬТУРНИХ ЗВ'ЯЗКІВ (70—90-ті РОКИ XIX ст.)

Українська революційна демократія відіграла важливу роль у культурному єднанні українського, чеського і словацького народів. Її діяльність, що ґрунтувалася на більш глибокому, у порівнянні з попередниками, розумінні національного та інтернаціонального в культурі, привела до появи якісно нових явищ у культурному взаємозв'язку братніх народів, сприяла його зміцненню. Провідне місце у цьому процесі посідала українсько-революційно-демократична преса, такі її видання, як «Друг», «Громадський друг» (1876), «Світ» (1881—1882), «Товариш» (1888), «Народ» (1890—1895), «Жите і слово» (1894—1897).

Роль цих видань у культурному житті українського, чеського та словацького народів у радянській та чехословацькій історіографії спеціально не розглядалася. Окремих аспектів цієї проблеми торкнулися у своїх дослідженнях М. Возняк, О. Дей, М. Мольнар, І. Мундяк [4; 5; 7; 8; 14]. Важливими для її висвітлення є праці С. Возняка про ідеї дружби народів в ідеології української революційної демократії [6; 7]. Деякі доповнення й уточнення про співпрацю в українській періодиці представників чеської громадськості, про оцінку ними революційно-демократичної преси дають

змогу зробити матеріали листування між українськими та чеськими культурними і громадськими діячами [1; 13; 15; 22].

Звернення до слов'янської тематики для української революційної демократичної преси було традиційним. В програмних статтях, як, наприклад, у «Слові до читача» редакції «Товариша», вміщувалися повідомлення про прагнення публікувати на сторінках журналу матеріали з життя слов'янських народів [19, 1888, № 1, с. 2]. Редакції прагнули торкатися таких подій і явищ культурного і суспільного життя братніх народів, які могли б послужити прикладом, бути «наукаючими» [12, с. 3]. Тому великою була увага вказаних видань до чехів та словаків, що, за словами І. Франка, виділялися з-поміж інших слов'ян «високо розвинутим, інтенсивним культурним життям» [Цит. по: 14, с. 143].

Найбільший внесок у справу популяризації на сторінках української революційно-демократичної преси їхніх культурних надбань зробив І. Франко. Він був не тільки душею цієї періодики, а й центральною постаттю в чесько-словацько-українських взаєминах в останній третині ХІХ—на початку ХХ ст. [24, с. 344]. Більшість статей, що знайомили читачів із політичним та культурним розвитком чехів і словаків, вийшли з-під пера І. Франка. Серед них важливе місце посідає стаття «Слов'янська взаємність в розумінні Яна Коллара і тепер», вміщена на сторінках газети «Народ» [16, 1893, № 16, 18, 22, 23—24]. Запланована як рецензія на збірку наукових праць, присвячену 100-річчю з дня народження видатного чеського та словацького поета і вченого, вона стала важливою теоретичною розробкою поглядів революціонера-демократа на проблему єднання слов'янських народів. І. Франко зазначав, що успішний розвиток міжслов'янських культурних зв'язків залежить від прогресивних політичних змін у суспільстві «в душі свободолюбнім і справді слов'янолюбнім» за умови повної рівності усіх слов'янських народів. І. Франко доповнив ідею слов'янської взаємності Я. Коллара, пов'язуючи питання національного визволення всіх слов'янських народів і їх об'єднання з боротьбою за соціальне визволення, за ліквідацію експлуататорського ладу.

В 1891 р. у виступі на з'їзді прогресивної слов'янської молоді в Празі І. Франко сказав, що розуміє слов'янську взаємність як «тяжку працю для конкретних інтересів трудящих слов'ян, для інтересів кожного окремого слов'янського народу» [25, с. 102]. В статті про Я. Коллара він знову наголошує на цьому і підкреслює, що уважне вивчення історії, культури власного народу не замикає вчених у національних рамках, а, навпаки, паралельно посилює їх інтерес до інших народів. І. Франко вказує, що «ріст любові до свого рідного і близького, заглиблення в його минуле і теперішнє вказало незлічимі зв'язки між життям поодиноких племен і віткнуло в наукових робітників інтерес і охоту до пильного досліду тих зв'язків» [21, с. 58]. У цих словах не тільки підтвердження росту славистичних зацікавлень учених, його причини, а й думка про необхідність вивчати історію і культуру власного народу у взаємозв'язку з іншими народами.

Ще один цінний висновок містила стаття І. Франка. Розглядаючи нове москвофільство чеської та словацької інтелігенції, він закликав відрізнити Росію Пушкіна, Тургенева, Толстого від Росії Каткова і Мещерського, наголошуючи на необхідності чіткого розмежування прогресивних і реакційних напрямів у культурі кожного народу.

Такими ж мотивами в підході до питань суспільно-політичного і культурного життя чехів та словаків керувалася і революційно-демократична преса в цілому. Звідси її увага, насамперед, до прогресивних і демократичних досягнень культури братніх народів, що особливо яскраво виявилось у статтях і повідомленнях про чеську і словацьку літературу.

В 1876 р. в журналі «Друг» у літературно-критичній статті «Літературні письма» І. Франко проаналізував поезію словацького поета Душана Сави Пепкіна. Молодого критика особливо привабили твори, присвячені боротьбі південних слов'ян за національну незалежність, «кип'ячі любов'ю свободи і волі» [10, 1876, № 10, с. 304].

Важливе значення мала поява на сторінках журналу «Світ» статті про відомого письменника-реаліста, критика, активного учасника національно-визвольного руху в Чехії Я. Неруду [18, 1892, № 15, с. 274—275]. Її підготував на прохання редактора І. Белея чеський письменник і видавець демократичного журналу «Svetozog» П. Сobotка. У невеличкій за обсягом статті він навіс основні поетичні, прозові та драматичні твори Я. Неруди, висловив побажання, щоб українською мовою були перекладені його «Малостранські повісті». Слід зазначити, що І. Франко мав на меті перекласти деякі поезії Я. Неруди з циклу «Космічні пісні». Для цього просив І. Белея звернутися до П. Сobotки з проханням прислати йому цю збірку [20, с. 138].

Із листування І. Франка з І. Белеєм дізнаємося, що на сторінках «Світу» планувалася публікація матеріалів про таких представників чеської літератури, як Я. Арбес, Св. Чех, К. Светла [20, с. 138]. Цим планам не судилося здійснитися через закриття журналу.

Українська революційно-демократична преса звертала увагу на творчість тих митців, висловлені ідеї і прагнення яких були співзвучні вимогам часу. Характерним щодо цього було опублікування на сторінках журналів «Товариш» та «Жите і слово» перекладів творів К. Гавлічка-Боровського, здійснених І. Франком, котрий зазначав, що це був не тільки талановитий поет-сатирик, палкий публіцист, а й «борець за права народні». Пізніше у передмові до збірки перекладів поезії К. Гавлічки, що вийшла у Львові 1901 р., І. Франко згадував, з якими труднощами була пов'язана публікація у 80—90-х роках цих творів, саме через їхній характер [2, с. IV]. І. Франка привабили в чеському поетові злободенність і актуальність проблем, та боротьба, яку він вів «проти певних пануючих ідей і інституцій, які роблять людей такими чи іншими зовсім незалежно від їх волі» [20, с. 272]. Для перекладу були вибрані кращі соціально-викривальні твори К. Гав-

лічки — епіграми «Пророк Йона», «Осторога» [19, 1888, № 1, с. 30—31], поетичний цикл «Тірольські елегії» [11, 1894, т. 1, с. 60—65], частини з поеми «Цар Лаврін» [11, 1895, т. 3, с. 1—6]. І. Франко прагнув опублікувати детальну біографію поета, яку просив підготувати Ф. Ржегоржа. Останній з охотою і притаманною йому сумлінністю взявся за цю справу, звернувшись за допомогою й консультаціями до знавців творчості і діяльності Гавлічка — редактора «Siri» К. Тима та кореспондента «Hlasu pagoda» В. Зелени, які в свою чергу зацікавилися особою І. Франка і його журналом [19, с. 527]. Припинення виходу «Товариша» зірвало ці плани. Постать чеського поета-борця приваблювала і М. Павлика. У листі до Ф. Главачека від 3 грудня 1896 р. він повідомляв, з яким нетерпінням чекав праці Г. Масарика про К. Гавлічка, про яку «непремінно напише в «Жите і слово» [15, с. 135].

Прикладом оцінки найпомітніших явищ у чеській літературі з передових революційно-демократичних позицій послужив критичний аналіз поеми Й. Маха «Магдалена», здійснений І. Франком. Він був опублікований у «Житі і слові» 1895 р. [11, кн. 5, с. 306—312; кн. 6, с. 463—470]. Вбачаючи цінність будь-якого твору в «живім та тіснім зв'язку із суспільним розвоєм, з провідними суспільними змаганнями...», І. Франко підкреслював як позитивну рису наявність у творі соціальних мотивів, зауважуючи при цьому, що поема «заслужує на повну увагу... загалом слов'янської публіки як одна з нечисленних у теперішній чеській поезії проб — малювати сучасне життя, як проба сміла з огляду на сюжет і на опозиційний дух, що ним наскрізь пройнята» [21, т. 30, с. 218; т. 29, с. 491]. Ця стаття з великим інтересом була сприйнята в Чехії. На неї в чеських часописах «Cas» і «Rozhlede» відгукнулися Ф. Главачек і І. Полівка, наголошуючи на своєму бажанні донести її до відома широкого кола чеських читачів [13, с. 547].

Представники чеської громадськості не лише вітали появу подібних статей на сторінках української революційно-демократичної преси, а й самі пропонували для публікації кращі зразки чеської літератури і літературної критики. Так, Ф. Главачек прагнув, щоб у «Житі і слові» були вміщені переклади деяких творів відомого чеського письменника Й. Шлейгера, що виступав з критикою капіталістичного суспільства [1, с. 71]. У 1897 р. в листі до В. Гнатюка він обіцяв надіслати статтю прогресивного чеського літературного критика Ф. Шальди про нову чеську літературу, яку останній готував спеціально для «Житя і слова» [1, с. 75].

Українська революційно-демократична преса спричинилася і до зміцнення чесько-українських наукових зв'язків, особливо в галузі етнографії та фольклористики. З метою реалізації програми видання історико-етнографічних матеріалів і фольклору слов'ян, передбаченої журналом «Жите і слово», підтримувалися зв'язки з чеськими дослідниками Ф. Ржегоржем, Є. Єлінеком, І. Полівкою [3, с. 79]. У зв'язку з цим на сторінках журналу публікувалися огляди чеських фольклорних та етнографічних видань, подавалися рецензії на праці чеських учених. Як блискучий зразок принципо-

вої критичної праці, яка послідовно розкриває перед читачем не тільки творче зростання талановитого вченого, а й окремі його помилки, характеризують сучасні дослідники опубліковану в другому томі «Життя і слова» за 1894 р. статтю І. Франка про фольклорні праці Ч. Зібрта — відомого вченого і редактора фольклорно-етнографічного журналу «Česky lid» [17, с. 156]. На книгу А. Черні «Svatba u Lužických Srbů» відгукнувся В. Щурат [11, 1894, т. 1, кн. 1, с. 158—159]. У рецензії дано позитивну оцінку порівняльного характеру праці чеського вченого, в якій весільна обрядовість лужицьких сербів розглядається на фоні аналогічних звичаїв інших слов'янських народів.

Преса звертала увагу читача і на відгуки чеських учених на праці українських дослідників. Так, у «Народі» Ф. Ржегорж і І. Полівка давали високу оцінку фольклористичним працям М. Драгоманова [16, 1895, № 12, с. 198; № 8, с. 115]. Його ім'я було відоме широкому колу чеської громадськості. Цьому, як повідомляла газета «Народ», значною мірою сприяв організований чеськими радикалами випуск ряду його статей — «Швейцарська спілка», «Євангелістська віра в старій Англії», «Баптисти», «Оповідання про заздрих богів», «Рай і поступ», «Про волю віри» [16, 1895, № 15—16, с. 262].

Революційно-демократичні видання вміщували на своїх сторінках огляди праць українських авторів, що торкалися питань чеської культури. В «Огляді української літератури за 1880 рік» у журналі «Світ» І. Франко називає серед кращих серію критичних статей А. Петрушевича про чеські Короледворський і Зеленогорський рукописи, що публікувалися на протязі 1878—1879 рр. у журналі «Слово» [18, 1882, № 2, с. 39—40].

Заслугою революційно-демократичної періодики є публікація матеріалів з історії чесько-українських культурних зв'язків 30—40-х років XIX ст. Зокрема, на сторінках «Життя і слова» були вміщені листи українських культурних діячів Д. Зубрицького, П. Куліша, Й. Левицького, Й. Лозінського до чеського письменника В. Ганки, підготовані до друку на прохання І. Франка професором Празького університету І. Полівкою [11, 1895, т. 4, с. 80—89]. Публікація була першим зверненням до епістолярії чесько-українських зв'язків.

Революційно-демократична преса сприяла зростанню інтересу до слов'янської тематики серед львівського студентства. Так, журнал «Товариш» вмістив повідомлення про створення у Львівському університеті слов'янського гуртка і закликав українське студентство вступати до нього [19, 1888, № 1, с. 95—96]. Гурток, що за своїм складом був інтернаціональним, мав на меті знайомити своїх членів з культурним життям слов'янських народів. Журнал позитивно оцінив прочитані Р. Кошутичем — організатором і керівником гуртка — реферати про відродження чехів і словаків. Про один із них — «Відродження словацької літератури», оголошений 25 квітня, І. Франко підготував детальний огляд, який був, однак, вміщений не в «Товаришеві», що припинив існування, а в газеті «Kurjer Lwowski» [22, 1888, № 117].

Українська демократична періодика не стояла осторонь від висвітлення таких важливих подій культурного і суспільно-політичного життя братніх народів, як господарська виставка в Празі 1891 р., з'їзди слов'янської прогресивної молоді в Празі 1891 р. і Відні 1892 р., чеський радикальний рух [16, 1891, № 7, с. 114—115, № 17—18, с. 241—248, № 9, с. 159, № 13—14, с. 204—207; 1892, № 13—14, с. 181—183; 1894, № 16, с. 248, № 20, с. 312—313]. Усі ці матеріали з'явилися на сторінках газети «Народ». Об'єктивності викладу значною мірою сприяло співробітництво редакції «Народу» з радикальним чеським журналом «*Casopis českého studentstva*».

Українські революційно-демократичні видання не тільки пропагували кращі досягнення культур чеського і словацького народів, давали їм аналіз і оцінку, а й були джерелом, з якого передава громадськості Чехії черпала відомості про культурне життя українського народу.

Процес взаємопізнання був надзвичайно складний, тому що за межі Галичини потрапляли лише поодинокі примірники української періодики. Значною мірою він здійснювався завдяки діяльності І. Франка, В. Гнатюка, М. Павлика, І. Белея та Ф. Ржегоржа, Ф. Главачека, П. Сobotки, А. Гайна, які не тільки брали участь у підготовці матеріалів до друку, обмінювалися інформацією про ті чи інші події, подавали відомості про нові українські видання в чеській пресі, а й вели широкий обмін літературою, в тому числі періодичною. Представники української революційної демократії були зацікавлені в тому, щоб їхні видання потрапляли до чехів. Так, І. Франко в листі до Ф. Ржегоржа від 9 вересня 1889 р., посилаючи йому номер «Товариша», просить вмістити повідомлення про нього у чеських газетах і журналах, а також надіслати адреси чеських видань та приватних осіб, яким можна було б вислати журнал [20, т. 20, с. 370—371]. У листі-відповіді Ф. Ржегорж, надзвичайно вражений, що І. Франко в складних умовах «наважився на такий об'ємний часопис», повідомляє, що дописи про «Товариша» надіслав до журналу «*Zlatá Praha*», газети «*Národní listy*», а передплатників має надію знайти серед студентської молоді в Празі [13, с. 527]. Першими українськими революційно-демократичними виданнями «Друг» і «Громадський друг» цікавився Ф. Главачек, який хотів їх отримати для міської Празької бібліотеки, для чого просив сприяння у М. Павлика [15, с. 134—135]. На жаль, це прохання у 1896 р. виконати було неможливо. В той час був установлений безпосередній обмін між окремими редакціями: «Світ» — «*Svetozor*», «Народ» — «*Casopis českého studentstva*». З листів до І. Франка редакторів «*Studentského sborníka*» Б. Долежала і видань Чеського музею «*Věstník musea*», «*Sborník národopisný*» Л. Нідерле дізнаємося про їхнє бажання обмінюватися з «Житем і словом» [13, с. 545, 552].

Такий інтерес зумовлювався характером видань. Важливим було й те, що крім публікацій літературних творів українських письменників, а також фольклорних, етнографічних матеріалів, преса вміщувала багату інформацію про економічне, суспільно-політичне

і культурне життя всіх українських земель: як тих, що входили до складу Австро-Угорщини, так і України в складі Російської імперії. Це особливо імпонувало чеським читачам [1, с. 72].

Високу оцінку публікаціям української революційно-демократичної преси дали професори Празького університету І. Полівка, Віденського — М. Мурко [16, 1894, № 11—12, с. 189]. Позитивні відгуки про ці видання були вміщені на сторінках журналів «Ceski lid», «Naše doba» [16, 1895, № 9, с. 146].

Українська революційно-демократична періодика була явищем у культурі українського народу і як така сприймалася передовою чеською громадськістю. Тому, напевно, Ф. Главачек у листі до В. Гнатюка від 10 грудня 1896 р. писав, що «замітки про декілька номерів «Життя і слова»... дають більше ніж проста згадка про утиски, чинимі русинам», бо на чеську громадськість «більше враження робить, якщо можна вказати на працю чи то політичну, чи культурну тих, до кого хочемо викликати симпатію» [1, с. 72]. В його листах постійно відчувається тривога і хвилювання за вихід цього журналу [23, с. 306]. Кожен черговий номер Ф. Главачек вітав з полегкістю і радістю [1, с. 73].

Отже, українська революційно-демократична преса внесла значний вклад у взаємозближення народів-братів. Своєю діяльністю вона сприяла популяризації найпрогресивніших культурних надбань чехів і словаків на Україні, висвітлювала їх з передових революційно-демократичних позицій. Разом з тим вона служила важливим джерелом інформації про культурне життя України для чехів та словаків. Все це значно послужило справі взаємного пізнання українського, чеського та словацького народів, взаємозбагаченню і духовному зближенню їхніх культур.

1. Біганський Р., Гуменюк Є. Сторінка з історії чесько-українських зв'язків: Листи Ф. Главачека до В. Гнатюка // Рад. літературознавство. 1971. № 7.
2. Гавлічек-Боровський К. Вибір поезії: Переклад І. Франка з життєписом Гавлічка. Львів, 1901.
3. Гайдай М. М. Чесько-українські фольклорні взаємини // Слов'ян. літературознавство і фольклористика. 1971. Вип. 7.
4. Возняк М. З життя і діяльності Івана Франка в рр. 1881—1884: Його листи до Івана Белся // Культура. 1925. № 1, 2.
5. Возняк М. Журнальні плани І. Франка в рр. 1884—1886 // Україна. 1927. Кн. 3.
6. Возняк С. М. Іван Франко — поборник дружби народів. Львів, 1974.
7. Возняк С. М. У боротьбі за дружбу народів: Проблема нації і національних відносин в ідеології української революційної демократії останньої чверті XIX—початку XX ст. К., 1981.
8. Дей О. І. Українська революційна демократична журналістика: Проблема виникнення і становлення. К., 1959.
9. Дей О. І. Сторінки з історії української фольклористики. К., 1975.
10. Друг. 1876. № 10.
11. Житє і слово. 1894. Т. 1, 2; 1895. Т. 3. Кн. 5. Кн. 6. Т. 4.
12. Запросини до передплати на письмо двотижневє політично-науково-літературне «Народ», орган русько-української радикальної партії. Додаток. «Народ». 1891. № 24.
13. Зв'язки Івана Франка з чехами і словаками. Братіслава, 1957.
14. Мольнар М., Мундяк І. Співробітництво Франка з чеською пресою // З історії чехословацько-українських зв'язків. Братіслава, 1959.
15. Моторний В. А., Мороз Д. Н. Из листування М. Павлика з Ф. Главачеком // Укр. літературознавство. Львів, 1969. Вип. 6.
16. Народ. 1891. № 7, 9, 13—14, 17—18; 1892. № 13—14; 1893. № 16, 18, 22, 23—24; 1894. № 11—12, 16, 20; 1895. № 8, 9, 12, 15—16.
17. Руда Т. П. І. Франко — дослідник слов'янського фольклору. К., 1974.
18. Світ. 1882. № 2, 15. 19. Товариш. 1888. № 1. 20. Франко І. Твори: В 20 т. К., 1955. Т. 18; 1956. Т. 20. 21. Франко І. Зібрання творів: У 50 т. К., 1981. Т. 29; Т. 30. 22. Kurjer Lwowski, 1888. N 117. 23. Mušinka M. Z korespondence

Čechů s Volodymyrem Hnat'ukem: Příspěvek k dějinám česko-ukrajinských kulturních styků // Slovenský přehled. 1971. Č. 4. 24. Sto padesát let česko-ukrajinských literárních styků 1814—1964: Vědecko-bibliografický sborník. Praha, 1968. 25. Z poslovu Ivana Franko na prvním sjezdu slovanského pokrokového studentstva v Praze v 1891 // Зв'язки Івана Франка з чехами та словаками. Братіслава, 1957.

Стаття надійшла до редколегії 14.01.86

ЗМІСТ

СТАТТІ

<i>Чугайов В. П., Кипаренко Г. М., Зашкільняк Л. О.</i> Українська радянська історіографія про вплив Великого Жовтня на зарубіжні слов'янські країни	3
<i>Ярко Н. А.</i> Підтримка Країною Рад національно-визвольної і революційної боротьби південнослов'янських народів у 1917—1920 рр.	19
<i>Іванцев І. Д.</i> Великий Жовтень і становлення БКП (т. с.) як партії нового типу (історіографія питання)	30
<i>Сегеда В. М.</i> Боротьба трудящих Чехословаччини за демократизацію народної освіти в 1918—1920 рр.	36
<i>Кайров С. Л.</i> Святкування річниць Великого Жовтня у період народно-визвольної війни та революції 1941—1945 рр. в Югославії	41
<i>Клян М. І., Мітряєва С. І.</i> Основні напрями радянсько-чехословацького економічного і науково-технічного співробітництва у 70—80-ті роки	47
<i>Черній В. А.</i> Розвиток інтернаціональних прямих зв'язків між трудовими колективами СРСР і НРБ (70-ті—перша половина 80-х років)	52
<i>Кравченко О. В.</i> Югославсько-радянське співробітництво у галузі кінематографії (1955—1985)	58
<i>Чорній В. П., Марков І. Г.</i> Ставлення західноукраїнської громадськості до повстання 1875—1878 рр. у Герцеговині та Боснії	65
<i>Крикун М. Г., Кравченко В. М.</i> Торгові зв'язки Волині з Гданськом у середній XVI ст.	76
<i>Малецька О. М.</i> Землеволодіння королівських міст Польщі в другій половині XVI ст. (на матеріалах Мазовії)	89
<i>Джеджора О. В.</i> Генезис польського ранньосередньовічного міста в дослідженнях учених ПНР	94

ПОВІДОМЛЕННЯ

<i>Крачковський Б. П.</i> Співробітництво держгоспів УРСР, НРБ, ПНР і ЧССР у розвитку сільського господарства в 1971—1985 рр.	101
<i>Копилов С. А.</i> Робітнича молодіжна спілка у Вітчизняній війні Болгарії	106
<i>Полещук Т. С.</i> Українсько-болгарські освітні зв'язки кінця XIX—початку XX ст.	112
<i>Гранчак Н. П.</i> Роль української революційно-демократичної преси в розвитку українсько-чесько-словацьких культурних зв'язків (70—90-ті роки XIX ст.)	117

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>Чугаев В. П., Кипаренко Г. Н., Зашкильняк Л. А.</i> Украинская советская историография о влиянии Великого Октября на зарубежные славянские страны	3
<i>Ярко Н. Я.</i> Поддержка Страной Советов национально-освободительной и революционной борьбы южнославянских народов в 1917—1920 гг.	19
<i>Иванцев И. Д.</i> Великий Октябрь и становление БКП (т. с.) как партии нового типа (историография вопроса)	30
<i>Сегеда В. М.</i> Борьба трудящихся Чехословакии за демократизацию народного образования в 1918—1920 гг.	36
<i>Каиров С. Л.</i> Празднование годовщины Великого Октября в период народно-освободительной войны и революции 1941—1945 гг. в Югославии	41
<i>Кляп М. И., Митряева С. И.</i> Основные направления советско-чехословацкого экономического и научно-технического сотрудничества в 70—80-е годы	47
<i>Черный В. А.</i> Развитие интернациональных прямых связей между трудовыми коллективами СССР и НРБ (70-е—первая половина 80-х годов)	52
<i>Кравченко А. В.</i> Югославско-советское сотрудничество в области кинематографии (1955—1985)	58
<i>Чорный В. П., Марков И. Г.</i> Отношение западноукраинской общественности к восстанию 1875—1878 гг. в Герцеговине и Боснии	65
<i>Крикун Н. Г., Кравченко В. М.</i> Торговые связи Волыни с Гданском в середине XVI в.	76
<i>Малецкая О. М.</i> Землевладение королевских городов Польши во второй половине XVI в. (на материалах Мазовии)	89
<i>Джеджора Е. В.</i> Генезис польского раннесредневекового города в исследованиях ученых ПНР	94

СООБЩЕНИЯ

<i>Крачковский Б. П.</i> Сотрудничество госхозов УССР, НРБ, ПНР и ЧССР в развитии сельского хозяйства в 1971—1985 гг.	101
<i>Копылов С. А.</i> Рабочий молодежный союз в Отечественной войне Болгарии	106
<i>Полецук Т. С.</i> Украинско-болгарские связи конца XIX—начала XX в. в области образования	112
<i>Гранчак Н. П.</i> Роль украинской революционно-демократической прессы в развитии украинско-чешско-словацких культурных связей (70—90-е годы XIX в.)	117

Сборник научных трудов

Министерство высшего и среднего
специального образования УССР
Львовский ордена Ленина
государственный университет им. Ивана Франко

ПРОБЛЕМЫ СЛАВЯНОВЕДЕНИЯ

Республиканский межведомственный
научный сборник

Издается с 1970 г.

В ы п у с к 36

ИСТОРИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ
СЛАВЯНСКИХ НАРОДОВ

Львов. Издательство при Львовском
государственном университете
издательского объединения «Выща школа»

Адрес редколлегии: 290000 Львов,
ул. Университетская, 1.
Львовский государственный университет,
кафедра истории южных и западных славян.

Львовская областная книжная типография.
290000 Львов, ул. Стефанька, 11.

(На украинском языке)

Редактор Г. Я. Луцак
Художній редактор О. М. Козак
Технічний редактор С. Д. Довба
Коректори Г. В. Кармінська,
О. А. Тростянчин

Информ. бланк № 11960.

Здано до набору 21.04.87. Підп. до друку 05.08.87.
БГ 02880. Формат 60×90^{1/16}. Папір друк. № 3.
Вис. друк. Ум. друк. арк. 8. Ум. фарб.-відб. 8,37.
Обл.-вид. арк. 9,97. Тираж 600 прим. Вид. № 1693.
Зам. 3245. Ціна 1 крб. 40 к.

Львівська обласна книжкова друкарня.
290000 Львів, вул. Стефаніка, 11.

1 крб. 40 к.

Проблеми слов'язнозвства, 1987, вип. 36, 1—138.